ISSN 0869—3595

Київська старовина

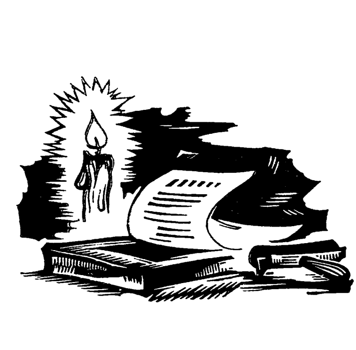
4.92

Пересопницьке євангеліє — шедевр українського книжковгого мистецтва

Київська Старовина

Науково-популярний та літературний журнал,
Видавався у 1882—1906 рр. Відновлений у 1992 р. № 4 (295) ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1992

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:
252015, Київ-15,
вул. Січневого повстання, 21,
корпус 19.
Тел: 290-85-84.

ЗМІСТ

Володимир ЗАМЛИНСЬКИЙ

ГЕТЬМАНИ У БОРОТЬБІ ЗА СУВЕРЕНІТЕТ І ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ

Не просто відповісти на питання, як сталося, що протягом століть, спочатку за часів російського царату, а потім і у часи горезвісного тоталітаризму та сталінщини, майже у пил розтерта історія України залишалася чинником духовного життя нації. І сьогодні особливо важливою для нас є необхідність знати своє минуле.

Як не прикро, але ми не можемо дати вичерпну відповідь на питання — хто ж такі були козацькі гетьмани? З якого часу фігурують вони у нашій історії? Звісно, було б неправильно казати, що історики і публіцисти оминали їх увагою. Максимович, Костомаров, Куліш, Антонович, Грушевський, Яворницький та інші учені сказали про українських гетьманів своє слово. Як і Т. Г. Шевченко. Історична пам'ять нації зберегла імена Байди (Вишневецького), Івана Підкови, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Виговського, діда і онука, Михайла та Петра Дорошенків, Івана Мазепи. Але крім цих відомих імен були і десятки інших, які творили історію України.

Слово «гетьман» прийшло до нас через Чехію і Польщу з німецького. У Польщі, наприклад, у XV—XVIII ст. головнокомандуючий називався «гетьман великий коронний». У цей час у Литві ті самі функції виконував гетьман великий литовський. Їхні заступники, або ж ті, хто очолювали прикордонні війська, називалися гетьманами польними.

Щодо України, то з самого початку зародження козацтва гетьманами називали ватажків козацьких загонів, а згодом воєначальників козацького війська і правителів України.

Історична доля наших земель склалася так, що після перебування майже два з половиною століття під гнітом монголо-татарських завойовників вони виявилися поділеними між різними державами, не завойованими татарами. Литва захопила Придніпров'я, Побужжя, Молдавське князівство — Поділля та Буковину,— хоч незабаром і воно стало здобиччю Туреччини. Ще в XI ст. угорські феодали захопили Закарпаття. На кінець XV ст. значну частину України вдалося підкорити Польщі. Населення, доведене до відчаю іноземним гнітом, тікало в менш заселені райони Черкащини, Брацлавщини, Канівщини. Але й тут не знаходило спокою. Сусідство кримських татар, які постійно чинили напади на українські землі, змушували населення бути готовим відбивати ці напади. Саме це й спричинилося до виникнення козацького руху. Слово «козак», можливо, походить від татарського «кайзак», тобто «вільний чоловік», «безстрашний вояка». З часом козацтво формується як окремий стан суспільства. Створюється також його військово-політична організація — Запорозька Січ. І сьогодні історики не до кінця визначили як соціальну суть, так і організаційні форми цього феномену, хоча переважна більшість дослідників схильні до думки, що Запорозька Січ була республікою з демократичним устроєм, структура якого відзначалася простотою. Загальна козацька рада виконувала

функції законодавчого органу. Кошу в особі кошового отамана належала виконавча влада. В обранні кошового брали участь всі козаки. Обирались також курінні отамани, десятники. Гетьманським титулом на Запорожжі спочатку наділяли будь-якого козацького ватажка.

Першими козацькими ватажками-гетьманами були Венцеслав Светольдович, Предслав Лянцкоронський (який отримав від польського короля десь у 1506 р. офіційний титул гетьмана), Євстафій Дашкевич, Венжик Хмельницький, Дмитро Вишневецький, з ім'ям якого пов'язують заснування Запорозької Січі. У 1554—1555 рр. він побудував на дніпровському острові Мала Хортиця замок, що й став, як вважають, першою січчю (укріпленням). Хоча є підстави вважати, що вона існувала раніше, як і саме козацтво. Документальне свідчення про існування українських козаків вперше зустрічається у статутній грамоті 1499 р. великого князя литовського Олександра, яку він дав київському війту і міщанам про воєводські прибутки. А перша спроба залучити кілька тисяч козаків до державної служби (для охорони перевозів через Дніпро і литовських володінь) належить польському королю Сигізмунду I Старому (1506—1529). Але через брак коштів цей проект не був здійсненим. З ім'ям Євстафія Ружинського — одного із наступних гетьманів — пов'язана воєнна реорганізація військового устрою козаків: вони були поділені на полки і сотні.

При гетьмані Богданкові (Богдані Ружинському) польський король Стефан Баторій, відчувши силу українських військових формувань, уперше (1576) бере козаків на службу, записавши їх до відповідного реєстру. Звідси і пішли реєстрові козаки і гетьмани реєстрового козацтва на відміну від запорозького козацтва і запорозьких гетьманів.

Довгий час історіографія розглядала гетьманів переважно як військових діячів, учасників воєнних походів, збройної боротьби тощо. Настав час подивитися на них і з іншого боку — як на політичних діячів. А основне — з'ясувати, чи брали вони, перебуваючи на чолі запорозького козацтва, участь у спробах відновлення державності на території України?

Треба сказати, що Запорозька Січ хоч і була військовою силою, на яку змушені були зважати і шляхетська Польща, і Кримське ханство, і Османська імперія, і Московське князівство, однак для України вона не стала ще тим діючим політично-організаційним чинником, який би піднімав народ на боротьбу за національну незалежність та державність. І причин тут багато.

Насамперед, незважаючи на демократизм порядків та існування відповідних вольностей, Запорозька Січ ще не проникла в суспільний організм українців, ще не надихала їх ідеями вольності і патріотизму.

На перешкоді цьому було і територіальне розчленування України. Якщо ж говорити окремо про гетьманів, то ними були переважно вихідці з шляхти, які долю української землі бачили тільки у контексті долі Речі Посполитої, якій вони виявляли воєнний послух.

Велике значення мало й те, що, незважаючи на татаро-монгольський гніт, Україну захопили Литва та Польща і лише в окремих місцевостях частково збереглася форма суспільно-політичного устрою Київського князівства. Загалом же традиції державного будівництва, започатковані в давньоруські часи, перервалися. І потрібні були нові громадсько-політичні зрушення, щоб повернути українську спільність до ідеї національної незалежності.

Важливу роль у цьому процесі відіграло поступове усвідомлення козацтвом свого значення і місця в політичному житті українських земель. Серед історичних фактів, що вплинули на хід подій, необхідно відзначити велике козацьке повстання проти Польщі, яке розпочалося в грудні 1591 р., на чолі з гетьманом реєстрового козацтва Криштофом Косинським, а також селянське повстання 1594 р. на чолі з Северином Наливайком. По суті, це були селянські війни, які започаткували цілу епоху національно-визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування, війни, в яких формувалася ідея національної свободи народу, можливо, його незалежного розвитку у межах прадавніх українських земель. Якщо повстання під проводом Косинського ще не мало чіткої програми і козаки та селяни, щоб відстояти справедливість, не могли об'єднатися на якійсь платформі, то Северин Наливайко виступив з ши-

роким планом організації козацької провінції в межах України, у якій би панували порядки Запорозької Січі. Важливим став факт, що до Наливайка пристали такі козацькі ватажки, як гетьман Григорій Лобода, а після його усунення — гетьман Матвій Шаула. Різні були ці люди, різну мету переслідували вони. Може, саме тому і зазнали поразки. Всі керівники повстання, на жаль, загинули. Лободу, звинуваченого, і небезпідставно, у зраді, вбили самі повстанці. Матвія Шаула і Северина Наливайка після страшних тортур було страчено 11 квітня 1597 р. у Варшаві.

Якщо говорити про значення цих повстань у боротьбі за національну незалежність України, то саме вони засвідчили зростання національної самосвідомості українського народу.

Питання про незалежність України назрівало досить настійно. Це хвилювало Северина Наливайка, гетьманів — Тихона Байбузу, Самійла Кішку, Гаврила Крутневича, Яцка Бородавку, Оліфера Голуба, а особливо Петра Конашевича-Сагайдачного.

Постать ця непересічна в нашій історії. Однак діяльність гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного переважно окреслюється вдалими морськими походами проти татар і турків, битвою під Хотином та ще вступом разом зі всім козацьким військом до Київського братства. Це так, але діяльність Сагайдачного набагато вагоміша для України і її державного розвитку. І тут не можна не погодитися з істориком Дмитром Дорошенком, який у своєму «Нарисі історії України» зазначає, що «Петро Конашевич-Сагайдачний являється найбільш видатною фігурою, яку висунула українська козаччина перед Богданом Хмельницьким, і одним з найвидатніших українських діячів взагалі. Його особа й діяльність заслужили високу оцінку вже з боку сучасників і перейшли в потомство, окриті ореолом слави» [1]. Це правильні слова, але й на них лежить наліт усталеної концепції про Сагайдачного лише як видатного козацького діяча і воїна. Проте неоцінимий внесок гетьмана і у справу відродження української народності, відновлення православної ієрархії і, нарешті, запровадження «козацької юрисдикції» [2], що стало важливим кроком у будівництві української державності. Саме при гетьмануванні Сагайдачного, у 1616 р, польський сейм змушений був засвідчити, що козаки в Україні не визнають «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів (мається на увазі наставлених польським урядом.— *В. З.),* вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і керівників... У великій Речі Посполитій утворилася інша республіка» [3]. А у 1625 р. вже польський король заявив, що «козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою» [4].

Необхідно відзначити, що за Сагайдачного Речі Посполитій вперше довелося укладати з козацтвом — як державним суб'єктом — договори: в 1617 р — так званий Вільшанський (в урочищі Суха Вільшанка, поблизу Таращі на Київщині), в 1619 р.— Роставицький (на річці Роставиці, поблизу містечка Паволочі на Житомирщині). Факт їх укладання має неабияке значення для формування державності України.

У наступні роки боротьба селян і козаків України з польсько-шляхетським поневоленням посилилася. Очолив її гетьман запорозького козацтва Марко Жмайло. Проте не всім були до вподоби його непримиренність до польсько-шляхетського урядування в Україні і прагнення встановлення тут січового самоврядування. Жмайла незабаром усунули з гетьманства і обрали поміркованішого Михайла Дорошенка, який уклав Курунівську (Курунівське озеро недалеко від Кременчука) угоду, яка хоч і захищала станові привілеї козацької старшини і вирішувала питання миру, проте не в повній мірі відповідала інтересам широких народних мас. І це зумовило подальші виступи селянства і козаків під проводом гетьманів Івана Сулими, Тараса Федоровича (Трясила), Павлюка (Бута), Якова Острянина, Дмитра Гуні. Їхня діяльність була спрямована на національну незалежність України. Ця боротьба завершилась розгромом повстанців і «Ординацією» 1638 р., спрямованою на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства. Однак виступи повстанців проклали шлях, по якому згодом пішов Богдан Хмельницький.

Гетьманство Богдана Хмельницького зумовило перелом у суспільно-політич-

ному житті Європи, на терені якої з'являється, хоч і ненадовго, але вже суверенна Україна з усіма атрибутами політичної, економічної влади.

У Визвольній війні народ відстояв право на своє етнічне існування, вступив у новий етап етнополітичного і духовного розвитку. Внаслідок повалення польсько-шляхетської влади в Україні докорінно змінилося соціально-політичне становище всіх станів. Була сформована армія, визначені кордони держави у межах давніх українських земель. Підкреслюючи, що мир з Польщею можливий лише за умови визнання польським урядом незалежної Української держави, Богдан Хмельницький заявив: «И они б мир с нами учинили на том, что им ляхам и Литве, до нас, Запорожского Войска и до Белой Руси, дела нет. И уступили бы мне и Войску Запорожскому всей Белой Руси по тем границам, как владели благочестивые великие князи, а мы в подданстве и в неволе быти у них не хотим» [5]. Як бачимо, чітко окреслюючи принцип проведення кордонів, Хмельницький добре усвідомлював своє право на землі княжої Русі як спадщину України. Гетьманську посаду він прирівнював до посади руського князя «Правда то есть,— говорив Хмельницький про себе польським послам,— жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським» [6].

Такі заяви українського гетьмана насторожували не лише польський, а й російський уряд. Саме тому у царській грамоті, врученій боярином Бутурліним на Переяславській Раді, і в «Березневих статтях» Богдана Хмельницького він так настійно прагнув конкретизувати українську автономію. Проте згодом, незважаючи на визнану автономію України, російський уряд почав запроваджувати тут свої порядки, втручатися у фінансові справи, привласнювати українські доходи, контролювати і обмежувати міждержавні стосунки тощо. Ця тенденція з часом не тільки посилилася, а й стала домінуючою у ставленні до України. Було очевидним, що російський уряд взяв курс на повну ліквідацію української державності.

По смерті Богдана Хмельницького, особливо після Андрусівського перемир'я Польщі з Росією (1667), за яким Україну поділили на Правобережну, що відійшла до Польщі, і Лівобережну, що стає провінцією Росії, годі було говорити про будівництво української державності. На Лівобережній Україні — Гетьманщині — управління хоч і здійснюється спочатку гетьманським правлінням на чолі з поставленим російським урядом гетьманом, але права, які б відображали колишні державні привілеї, нищівно ліквідуються.

Проводячи політику централізації державного управління, Петро I у 1722 р. утворює Малоросійську колегію — російський орган управління Лівобережною Україною, а у 1734 р. тимчасово і у 1764 р. остаточно ліквідується Гетьманщина. А в 1775 р. Катерина II наказує зруйнувати Запорозьку Січ — останню, хоч уже й досить декоративну на той час, ознаку української автономії.

Але якими б руйнівними не були ті часи для України, державнотворча діяльність не затухала. Прикладом цього може стати знаменитий Гадяцький трактат, укладений з Польщею одним із визначних політичних умів України Виговським у вересні 1658 р., згідно з яким Україна під назвою «Велике князівство Руське» разом з Польським королівством і Великим князівством Литовським мала увійти на федеративних началах до складу Речі Посполитої. Гетьман Правобережної України Петро Дорошоенко теж боровся за утвердження незалежної української держави, прагнув до цього і гетьман Лівобережної України Іван Мазепа. Чіткого філософського узагальнення це прагнення набуло в укладеній гетьманом Пилипом Орликом першій народній демократичній конституції України, 16 статей якої передбачали встановлення національного суверенітету і визнання кордонів Української держави, забезпечення прав людини. Ця конституція передбачала такі демократичні засади суспільного життя, які були не знані на той час навіть у найрозвиненіших країнах Європи.

Але перейнятий ідеєю своєї вигаданої величі, абсолютно переконаний, що український народ — це «малорусская разновидность русского народа», російський уряд і в наступні десятиліття спрямовував зусилля на закріпачення і русифікацію українського народу, на фальсифікацію його історії, заборону української мови, привласнення надбань культури. Однак в Україні в ті часи не зникали передумови боротьби за національне визволення, жили ідеї націонал-

ної свідомості. Натхненниками і виразниками цих ідей стали і гайдамацький рух, і творчість Т. Г. Шевченка, і Кирило-Мефодіївське товариство.

Лише в 1917 р. Україна робить новий крок до побудови незалежної суверенної держави. Через століття на чолі народу, як і в далеких XVII—XVIII ст., стає гетьман, що засвідчило спадкоємність історико-політичних реалій.

І коли ми зганьбимо недобрим словом пам'ять про цих наших пращурів, то зганьбимо і свій рід, і Україну, в народження якої внесли свій вклад її гетьмани.

Примітки:

[1] *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 204.
[2] *Грушевський М.* Історія української козаччини // Вітчизна.— 1989.— № 7.— С. 195—196.
[3] Український історичний журнал.— 1991.— № 5.— С. 68.
[4] *Грушевський М.* Історія української козаччини // Вітчизна.— 1989.— № 7.— С. 195—196.
[5] Воссоединение Украины с Россией: В 2 т.— Т. 2.— С. 154.
[6] Там же.— С. 117.

Інна ЧЕПІГА

НАЦІОНАЛЬНА СВЯТИНЯ

Під час присяги президента Леоніда Кравчука на вірність народові України поряд з Конституцією України та Актом проголошення незалежності України лежала розкішно оздоблена старовинна рукописна книга, як називали її засоби масової інформації,— національна святиня українського народу. Це було Пересопницьке євангеліє — перший з відомих дотепер перекладів євангельського тексту українською літературно-писемною мовою, датований серединою XVI ст. До того часу українська літературно-писемна мова функціонувала в текстах переважно ділового стилю і досить повільно проникала до інших видів писемних матеріалів, тим більше до культових творів, де панувала мова церковнослов'янська, що протягом віків, безперечно, зазнавала на території східних слов'ян впливу живої розмовної мови. Але, незважаючи на тісну взаємодію української літературно-писемної і церковнослов'янської мов, відмінності між ними поступово збільшувались, церковнослов'янська мова ставала дедалі менш зрозумілою для широкого загалу, вона вимагала спеціальної підготовки. У колах українських книжників визрівала ідея необхідності перекладу культових творів зрозумілою для народу мовою. Але досить сильною була і тенденція наголошувати різницю між мовою високою, богослужбовою і приземленою, «простою». Ідея перекладу конфесійних текстів староукраїнською книжною мовою підтримувалась і реформаторським рухом, який у XVI ст. через Польщу дійшов до України. Реформаційні ідеї сприяли пробудженню національної самосвідомості, що, в свою чергу, прискорювало переклад культових книг народними мовами. Такі переклади в XV — XVI ст. відомі багатьом європейським народам. Поява церковних книг чеською мовою пов'язана з гуситським рухом, відомий діяч Реформації в Німеччині Мартін Лютер переклав Біблію німецькою мовою. У XV ст. відомі польські переклади біблійних книг. У 1517—1579 рр. білоруський учений-просвітитель, громадський і культурний діяч Франциск (Георгій) Скорина видрукував у Празі 22 старозавітні книги в перекладі руською мовою під загальною назвою «Біблія руська».

На землях України вже в XV — першій половині XVI ст. робляться спроби надати біблійним текстам українського мовного колориту. Поява таких книг, перекладених українською мовою, близькою до народнорозмовної, засвідчила розвиненість цієї мови, її еволюцію.

У середині і другій половині XVI ст. з'явилося чимало перекладених українською мовою культових текстів. Особливо пощастило Євангелію — одній із

найпопулярніших книг конфесійного письменства, що широко використовувалася в богослужінні. Хронологічно першим з поки що відомих таких перекладів є Пересопницьке євангеліє (1556—1561) [1].

В Україні справа перекладу культових книг народною мовою тісно пов'язана з тогочасним суспільно-політичним рухом, зокрема з необхідністю вести релігійну полеміку з католиками та уніатами, з потребою спертися на авторитетні джерела, зрозумілі кожному. А оскільки рамки функціонування суспільної думки в умовах середньовіччя визначалися християнською теологією, то таким найавторитетнішим джерелом була конфесійна література. Потрібно було дати «люду посполитому таку книгу, на яку найчастіше доводилось посилатись у релігійній боротьбі думок і яка у той же час була б зрозуміла кожному»,— так розумів завдання перекладачів культових текстів в Україні в XVI ст. Павло Житецький [2]. Євангеліє найбільше відповідало цим вимогам.

Наступ книжної української мови на церковнослов'янську в конфесійному жанрі ішов поступово і обережно. Надзвичайно високим був авторитет церковнослов'янської мови і віра в її недоторканість. Перекладачі побоювалися конфесійно небезпечних перекручень у процесі перекладу. Наприклад, у кінці XVI ст. було задумано в Заблудові видати Учительне євангеліє в перекладі українською мовою. Однак з'явилося воно мовою церковнослов'янською. Його видавець Гнат Ходкевич у передмові повідомляв: «Помыслилъ же былъ єсми и се, иже бы сїю книгу выразуменїя ради просты(х) людей преложити на простую мову... И совещаша ми, люди м(д)рыє, въ то(м) писме ученыє, иже прекладанїємъ з давныхъ пословицъ на новыє помылка чинится немалая... Того ради сїю книгу, яко здавна писанұю, велелъ єсми єє выдруковати» [3]. А відомий український письменник і діяч братського руху Кирило (Транквіліон) Ставровецький, який на початку XVII ст. таки видав український переклад Учительного євангелія, пише в передмові, що тим самим накликав на себе «лютую брань през(ъ) члковъ некоторыхъ малоумныхъ и зазросливыхъ... неблагодарных и простотою глупства помраченныхъ», навіть «смерти предати мя умыслили книги ради сея» [4]. Тим більш сміливою і прогресивною видається діяльність пересопницьких та інших перекладачів культових текстів у середині XVI ст. Щоправда, певні вагання були і в них. Переписувач, а можливо, і редактор тексту Пересопницького євангелія Михайло Василевич із Сянока пише про це в післямові до книги: «Єсми єще недоумелъ през несталость розума моєго. Был(ъ) бо мои разумъ в тыя дни мутень яко воды в рекоу приходящїи из(ь) горь и яко плъныи былины о(т) ветровь колеблемы» (482) [4]. Лише завдяки наполегливості пересопницького архімандрита Григорія пощастило здійснити переклад, проклавши тим самим шлях інших перекладачів.

У XVI ст. для більшості українських перекладів конфесійних творів оригіналами служили старослов'янські тексти. Однак українські книжники уже не сприймали ці тексти як раз і назавжди усталені, вони розуміли можливість і навіть необхідність варіантів. Тому при перекладі намагалися використовувати кілька текстів-оригіналів. Переписувач Пересопницького євангелія в післямові двічі стверджує, що переклад здійснено «изь языка блъгар(ь)ского на мову рускую» (481 зв., 482), тобто з мови старослов'янської, мовою українською. В Україні в XVI ст. розрізняли сучасну на той час церковнослов'янську мову, яку тоді прийнято було називати словенською (славенською, слов'янською, словінською тощо), від мови старих слов'янських перекладів Святого письма — старослов'янської, яку тоді називали болгарською [5]. Крім того, в роботі над даним перекладом були, безперечно, використані й західнослов'янські тексти, найімовірніше, польські [6]. У процесі роботи використовувалися й грецькі тексти. Праця перекладача, отже, була великою творчою роботою над словом, вона передбачала знання кількох мов, вимагала солідної філологічної підготовки.

Пересопницьке євангеліє створене на Волині. Роботу над рукописом розпочато було в Троїцькому Дворецькому монастирі князів Жеславських (біля Ізяслава), закінчено — в Пречистенському монастирі в Пересопниці (тепер село Рівненської області на березі річки Стубли — басейн Прип'яті). На це є вказівка в самому рукопису.

Пересопницьке євангеліє — це том великого розміру, оправлений у дубові

дошки, обтягнуті зеленим оксамитом. Текст написано на пергаменті хорошої якості великим уставним письмом. Крім того, у тексті є так зване «дробне» письмо, яким виписано сумарії *, глоси **, зроблено приписки після кожного евангелія, є й дві післямови. Чорне чорнило і цинобра *** добре збереглися. Пагінація аркушів і кустуси **** відсутні. Пізніше рукопис пропагіновано олівцем.

За змістом Пересопницький рукопис являє собою тетраєвангеліє (четвероєвангеліє), у ньому текст чотирьох евангелістів розміщено послідовно один за одним: Матвія, Марка, Луки, Іоанна. Книга призначалася для богослужіння, у ній, як і взагалі в евангеліях православного типу, текст розділено на зачала. Але, крім того, у рукопису текст поділено і на глави, кожна з яких починається з сумарія. Глави і сумарії — це атрибутика західнослов'янських перекладів. Наявність сумаріїв у Пересопницькому евангелії Михайло-переписувач пояснює так: «Не без причины су(т) написаны. Але абы еси зналь, иже единьа глава замыкаєть в(ь) собе кол(ь)ко зачаль и што єсть в ней написано. Ты(ж) для людїй закону рим(ь)ского, сире(ч) латинянь, иже в нихь не взываю(т)ся зачала, єдно капитулы, а по нашему языкоу главы. Буде ли онь тебе о што просити, абы єси єму не медло, сиречь бо(р)зо нашедьши указаль» (443—443 зв.). Сумарії в Пересопницькому евангелії — це текст, написаний перекладачем, а не переклад кононічного тексту, тобто це оригінальний текст пересопницьких книжників, як і післямови до кожного евангелія та в кінці книги.

Рукопис довго був власністю Пересопницького монастиря. Ще у 1600 р. в інвентарі Пересопницького монастиря під цим роком серед інших церковних речей згадується й «Євангелие... тетр писаное, атласом зеленым крытое, на нем сребра белого бляшев пять» [7]. Дані протягом століття про пам'ятку нема жодних відомостей. І лише у 1701 р. Пересопницьке евангеліє було привезене гетьманом Іваном Мазепою з Волині і подароване Переяславському кафедральному соборові. На нижньому полі аркушів 2—7 є такий запис: «Сіє Є(в)ан(г)еліє прислано и дано єсть от ясновел(ь)можного єго милости пана Іоанна Мазепы, войскъ єго цр(с)кого Пресветлого Величества Запорозки(х) обоихъ сторонь Днепра гетмана и славного чина святого ап(ст)ла Андрея кавалера, от престола Переяславского єпископского, который от его жь ктиторской милости созданъ, отновленъ и драгоценными утвари церковнимы украшенъ, при преосвященном епископе Захарїи Корниловиче». Вказано і дату: року 1701, 17 квітня.

Уже в Переяславі вчені звернули увагу на цей рукопис. Пізніше, коли його перевезли до Полтави, ним зацікавилося більше дослідників. А П. Г. Житецький навіть опублікував частину тексту [8]. Учені звертали увагу як на мову пам'ятки, так і на її художнє оформлення.

А оздоблений рукопис багато — його прикрашають мініатюри чотирьох евангелістів, заставки, кінцівки, ініціали, орнамент, в'язь у заголовках, і все це мистецьки виконано прекрасними фарбами й золотом. Дослідники, що займалися вивченням декору пам'ятки, відзначали безперечний зв'язок його з мистецтвом Відродження, хоча й наголошували на місцевих мотивах [9]. Особливо цікавим є той факт, що Пересопницьке евангеліє в цьому плані не стоїть осібно. Віднайдено цілу серію волинських пам'яток XVI ст. і більш ранніх (Загоровський апостол, Служебник XVI ст., Холмське евангеліє XIII ст. та ін.), орнамент яких дуже подібний до пересопницького. В орнаменті Пересопницького евангелія простежується спільність з декоративним різьбленням львівських житлових і культових споруд другої половини XVI ст., навіть з орнаментами українських друків Івана Федорова, зокрема його острозьких видань [10]. Усе це свідчить про те, що в XVI ст. на Волині поряд із скрипторія-

---

* Сумарії — короткий виклад змісту глави, власне анотація.

** Глоси — українські лексичні відповідники до слів оригіналу, розміщені на полях рукопису або поряд у рядку.

*** Цинобра — червона фарба.

**** Кустуси — написані в кінці сторінки перше слово або перший склад тексту наступної сторінки

ми * існували й спеціальні майстерні, де займалися оформленням рукописної книги, художні ідеї яких могли бути використані в друкарській справі.

Особливо вражає в Пересопницькому євангелії письмо, чітке і акуратне, декор якого явно виявляє південнослов'янський вплив. Він особливо помітний в наборі й накресленнях розділових знаків і в системі діакритики **. Знаки наголосу, наприклад, не означають фактичних наголосів, над одним словом їх може стояти два і більше. Над усіма голосними, що починають слово, і над тими, яким уже передує голосний, стоїть знак придиху, схожий на наш апостроф. У східнослов'янських рукописах знаки придиху були лише даниною традиції, що йшла від грецької орфографії, однак вони увійшли і в друкарську практику східних слов'ян.

Учених-лінгвістів Пересопницьке євангеліє приваблювало насамперед тим, що ця культова книга була написана українською мовою XVI ст, близькою до живої народної. Звернімо увагу лише на дві фонетичні особливості української мови, засвідчені в пам'ятці Однією з найважливіших специфічних рис українського вокалізму є еволюція старих *о* та *е* в *і*, найімовірніше, через стадію дифтонгів, що підтверджують і сучасні говори української мови У багатьох українських писемних пам'ятках новий дифтонгічний звук у новозакритому складі на місці старих *о, е* позначається літерами *у, ю.* Пересопницьке євангеліє фіксує багато таких випадків: *влосувь, братувь, на добруй земли, по левуй стороне, покуй, по сюй стороне.*

Під впливом живої мови українців у Пересопницькому рукопису незалежно від наголосу фіксується багато випадків уживання літери *о* після шиплячих перед споконвіку твердим приголосним: *жона, ночоваль, чотыри, иншого, владычого, шостая, родичовь* тощо.

На граматичному рівні мова Пересопницького рукопису характеризується великою кількістю варіантів, що свідчить про неусталеність граматичних норм у писемно-літературній практиці того часу. Однак основу варіантних рядів у системі граматичних закінчень становлять форми української мови. Найвиразніше виявляються такі українські риси.

— У давальному відмінку однини іменників чоловічого роду поряд із закінченнями *-у, -ю* часто фіксуються й флексії *-ови, -еви,* незалежно від категорії живих чи неживих істот: *господареви, жнихови, ветрови, духови; светови* і т. д.

— У прикметниках жіночого роду з основою на твердий приголосний у родовому відмінку однини дуже часто зустрічається закінчення *-ои: великои вери, доброи надеи, живои* воды тощо.

— У пам'ятці добре представлені українські дієслівні закінчення *-мо* у формах I особи множини теперішнього і простого майбутнього часів: *веруємо, хочемо, можемо, ведаемо, просимо, речемо, маємо, мусимо* та ін.

— Парадигма наказового способу широко включає живомовні аналітичні форми в III особі обох чисел з часткою *нехай: нехай умреть, нехай розумеє, нехай не ступує* та ін.

— Живою розмовною практикою можна пояснити окремі явища в системі дієслівних форм, які тепер є діалектними: *буду пиль, буду вечеряль* тощо.

— Широко представлені в пам'ятці звороти з пасивними дієприкметниками на *-но, -то* в ролі присудка у безособових реченнях: *такь єсть написано, і вамь отмерено буде(т), буде(т) взято от него* та ін.

Якщо фонетичні й граматичні елементи рідної мови перекладача чи переписувача відбиваються в мові пам'ятки незалежно від їх волі, то на лексичному рівні робота перекладача виражалася в цілеспрямованому процесі заміни слів оригіналу, з якого здійснювався переклад, українською лексикою Адаптація української лексики перекладних культових текстів відбувалася різними шляхами. Одним із них було глосування. У Пересопницькому євангелії переважна більшість глос стоїть у рядку поряд із словами оригіналу, вони обрамлені прямокутниками, виписані так званим «дробним» письмом, тобто набагато дрібнішим, ніж основний текст. Крім того, українські слова просто

* Срипторії — середньовічні майстерні для переписування книг.
** Діакритики — надрядкові знаки

вводяться до тексту замість малозрозумілих іншомовних без будь-яких застережень. Наприклад, слово *рамя* пояснюється двічі: перший раз — як *плечи* у формі глоси, а вдруге слово *плечи* вжите у тексті без застереження. Лексека *палець* фіксується в рукопису п'ять разів, з них один раз як глоса до старослов'янського *пьрстъ,* а чотири рази вживається без застереження. Те саме слово може в одних випадках замінюватись на живомовне, в інших — залишатися без змін. Скажімо, нормативними для конфесійного типу письменства були лексеми *мрежа, отечество, путь,* слова *сеть, отчизна, дорога* є їх українськими живомовними відповідниками. У Пересопницькому рукопису вживаються й ті й інші слова: *вь отчизну свою — вь отечетве твоємь; при дорозе — при пути* і т. п.

Найвиразніше процес уведення української лексики до перекладних текстів простежується на глосах. Найбільшу групу слів, що перекладалися за допомогою глос, становили старослов'янські лексеми, які були узвичаєні в культових текстах. Наприклад: *дръжаву — моць, къкошь — курица, чресла — бедра, бракь — веселя, бдети — не спати, с оружїємь и дрекольми — зь мечъ і рогатинами, советникь — пань радный, въспитань — вховань* та ін.

Іноді перекладач намагається ширше розкрити поняття, виражене малозрозумілим словом, передаючи його кількома відповідниками-синонімами: в(ь) скуделници воду пенесе(т) *в збану, або в глеку;* житницу мою — *клуню, або стодолу;* скоти єго — *товарь, або бюдло* тощо.

Важливо підкреслити, що в Пересопницькому євангелії перекладаються і неслов'янські слова, які у більшості випадків залишалися неперекладеними в біблійних текстах від початку слов'янської писемності. Наприклад, *хламидою — плащемь, кустодію — сторожу, фарисей — законникъ, миромь — дорогою мастю, спира — войско* та ін. Як бачимо, українська мова XVI ст. мала в своєму розпорядженні лексичні засоби для вираження понять, що традиційно позначалися в слов'янських перекладах грецькими або навіть давньоєврейськими (гебрайськими) словами. Переклад їх у нашій пам'ятці свідчить про те, що пересопницькі перекладачі намагалися максимально наблизити старослов'янський текст до українського звучання.

Великий інтерес дослідника викликають українські глоси до українських же слів. Вони свідчать про пошуки загальноукраїнської лексичної норми на письмі. Наприклад: *стреху — дахь, пустися — скочь, черезь збожя — черезь пашню, ворогы або непріятеле, господу — подворя, студню — колодязь, колодязь — студня або криниця, мошны або торбы* і т. п. Серед українських слів, що виступають як глоси, є й різнодіалектні. *пивень, когут; колодязь, студня, криниця.*

Глоси в Пересопницькому євангелії, як і в інших перекладних текстах XVI ст., свідчать про активну філологічну діяльність українських книжників, які тим самим готували грунт для укладання вітчизняних церковнослов'янсько-українських словників, що почали з'являтися в кінці XVI ст.

Переклади конфесійних текстів — невід'ємна частина писемної культури народу. В історії України ця традиція йде від Пересопницького євангелія. Перекладацька діяльність українських книжників продовжувала кирило-мефодіївську традицію щодо розбудови національної церкви й оцінюється як подвижницька праця українських патріотів, які дбали про розвиток своєї мови і своєї духовної культури.

---

[1] Зберігається у Відділі рукописів ЦНБ АН України ім. В. І. Вернадського.— Шифр· 1.15512.

[2] *Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц списков.— Киев, 1878.— С. 2—3.

[3] Євангеліє учителное напечатано Иваном Федоровым и Петром Мстиславцем в Заблудове. Начата 8 июля 1568 г, окончена 17 марта 1589 г.— Арк. 2 зв.

[4] При цитації Пересопницького євангелія у дужках вказуємо номер аркуша.

[5] *Огієнко Іван.* Українська літературна мова XVI ст. і український Краківський апостол.— Варшава, 1930.— С. 183.

[6] *Jan Janów.* Zrόdla Ewangelji Peresopnickiej // Slavia.— 1927.— Ročnik 5.— Zešit 3.— S. 470—499.

[7] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов.— Киев, 1883.— Т. 6.— С. 294.

[8] *Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи...— С. 00.

[9] *Стасов В.* Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени / Собрал и исследовал Владимир Стасов.— Спб., 1884—87.— С. 16—17; *Грузинский А. С.* Пересопницкое евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI ст.— К., 1911; *Павлуцкий Г. Г.* Орнамент Пересопницкой рукописи // Искусство.— 1911.— № 2.— С. 83—92.

[10] *Запаско Я. П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги.— К., 1960.— С. 76—84; *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст.— К., 1971.— С. 63.

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН України разом з видавництвом «Наукова думка» підготував до друку Пересопницьке євангеліє. Текст пам'ятки передбачається опублікувати факсимільним способом, що дасть змогу передати всі особливості письма, відтворити в кольорі художнє багатство рукопису. А це, в свою чергу,— неоціненний матеріал для палеографічних і книгознавчих студій. У науковому дослідженні, яким супроводжується видання пам'ятки, простежується історія її створення та вивчення, подається загальна характеристика рукопису та його мови. До видання додаються повний словопокажчик із вичерпною граматичною характеристикою кожної словоформи, є вказівка на її місце в тексті рукопису. Однак через брак коштів та паперу видання затримується на невизначений час.

ОГЛЯД ІНОЗЕМНОЇ УКРАЇНОЗНАВЧОЇ ПЕРІОДИКИ

Бараболяк М. Чи зійдеться коли український Схід з українським Заходом? // Нові дні. Український універсальний журнал.— Т.42.— січень, 1991.— С. 21—22. № 500.

Бойко-Блохин Ю. Євген Коновалець і східно-українські землі // Самостійна Україна.— № 2.— Ч 2.— квітень-червень, 1991.— С. 6—29.

В. Н. По торах борця за правду і волю. В пам'ять полк. Юрія Артюшенка // Самостійна Україна.— 1991.— Рік 43.— січень-березень.— Ч. 1.— № 1.— С. 74—80.

Гаврилюк Ю. Підляшшя — призабута окраїна // Нові дні. Український універсальний журнал.— Т. 42.— 1991.— січень.— № 491.— С. 30—32.

75-ліття д-ра Зенона Городиського (відомого діяча національного руху на Україні) // Самостійна Украіна — 1991.— Рік 43.— січень-березень.— Ч. 1.— № 1.— С 50—51.

Городиський З. Слово на смерть дорогого друга, сл. п. д-ра Володимира Михайлова (Сильветка видатного націоналістичного діяча) // Самостійна Украіна.— 1991.— Рік 43 — Ч. 2.— № 2.— квітень-червень — С. 59—65.

Гришко В. Іван Багряний — ідейний співучасник сучасного самовизначення України // Нові дні. Український універсальний журнал.— Т. 42.— 1991.— березень.— № 493.— С. 22—24.

Кагор А. Д-р Осип Олеськів (Батько української еміграції до Канади) // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— Т. 42.— листопад.— № 501.— С. 10—12.

Кагор А. Лицар обов'язку громадского (Б. Д. Грінченко і його дружина М. Грінченко) // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— Т. 42.— січень.— № 491.— С. 10—11.

Кагор А. Політичні та соціяльно-економічні умови в Україні в добу Тараса Шевченка // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— Т. 42.— березень.— № 493.— С. 10—12.

Коновал О. Історія прапора та гімну Радянської України // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— Т. 42.— квітень — № 494.— С. 33.

Костюк М. З життя академіка Д. І. Яворницького // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— січень.— № 491.— С. 20—22, лютий.— № 492.— С. 21—23.

Сверстюк Є. Моральні сили Руху // Самостійна Україна.— Рік 43.— 1991.— № 1.— С. 20—26.

Сверстюк Є. Гідність священослужителя: Зіткнення на Софіївському майдані 29 жовтня не було міжконфесійним // Самостійна Україна — 1991.— Рік 43.— № 1.— С. 8—12.

Лепша І. Ще не вмерла Україна. До родоводу національних гімнів // Нові дні Український універсальний журнал.— 1991.— Т. 42.— березень.— № 493.— С. 22—23.

Лисейко І. Від Чорного моря до Карпатських гір. З подорожнього нотатника // Самостійна Україна.— 1991.— Рік 43.— січень-березень.— Ч. 1.— № 1.— С. 56—67.

Н. П. Михайло Горинь гостем на оселі ім. Ольжича // Самостійна Україна.— 1991.— Рік 43.— січень-березень — Ч. 1 — № 1.— С. 81—84.

Н. П. Слово у далеку дорогу Оксані Мешко // Самостійна Україна.— 1991.— Рік 43.— січень-березень.— Ч. 1 — № 1.— С. 69—70.

Блаженної пам'яті Раїса Куделя // Самостійна Україна.— 1991.— Рік 43.— Ч. 1.— № 1.— січень-березень — Ч. 1.— № 1.— С. 71—73. (некролог).

Одарченко П. Інтерв'ю з Ісидорою Косач-Борисовою // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— Т. 42.— вересень.— № 499.— С. 19—20.

Ольшанівська Б. Нові видання про справу Івана Дем'янюка // Нові дні. Український універсальний журнал — 1991.— Т. 42.— квітень.— № 494.— С. 24.

Павличко Д. Демократична партія України // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— Т. 42.— січень.— № 491.— С. 18—20.

Плачинда С. Звідки ж взялися голандські козаки? // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— Т. 42.— січень.— № 491.— С. 13—15.— (Передрук з Літературної України.— 1991.— № 43).

Віктор ЗАРУБА

АРХІВ КОМПАНІЙСЬКОГО ПОЛКОВНИКА ІЛЛІ НОВИЦЬКОГО

У відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України мою увагу привернула колекція документів другої половини XVII ст., умовно названа архівістами «збірки Новицького» [1].

Вперше ім'я Іллі Федоровича Новицького зустрічається в документах, датованих 23 червня 1671 р. У той час Новицький був «комендантом його королівської милості димерським» (№ 13 990) [2]. Походив він з козацької родини, і, можливо, згадуваний у «Реєстрі 1649 року» козак чигиринської сотні Федір Новицький був його батьком [3]. Виходячи з орієнтовної дати смерті Іллі Федоровича і знаючи, до якого похилого віку він дожив, можна припустити, що народився він десь на початку 30-х років XVII ст. Коли і де розпочав свою службу, невідомо. Хоча Іван Самойлович у своєму універсалі називає Іллю «людиною, яка з юних літ присвятила себе військовій справі». Вперше ж бачимо його вже на високій посаді полковника полку особливого призначення.

У березні 1669 р. після усунення від влади Івана Брюховецького новий гетьман Дем'ян Многогрішний подав на затвердження російському урядові Глухівські статті, 23-й пункт яких постановляв: створити особливий полк найманців (1000 чоловік), платити їм за службу гроші, визначити певне місце для постою. Основним же їхнім завданням буде «всякие шатости и измены», «всякие ссорные и смутные слова» серед «пахотных мужиков, бутников, винокуров» підмічати і виявляти, а «буде где от кого шатости и измены, и ему, полковнику, тех своевольных унимать по своим правам» [4]. Власне кажучи, утворювався спеціальний полк з поліцейськими повноваженнями. Недоброзичливий до Многогрішного і меткий на слово Самовидець не проминув поіронізувати: Демко Многогрішний, «жебы и его тое не спктало» (те саме, що Брюховецького.— *В. З.*), «собі гетьманства жичачій, назбирал компанії з литви, ляхов и иных немало, жебы оному зичливими были» [5].

Полковником новоствореного полку, а відтак, і першим на Лівобережній Україні компанійським полковником став Ілля Новицький. В Конотопських статтях Івана Самойловича від 25 травня 1672 р. (ст. 10) є прохання всієї старшини військової, щоб цар їх «пожаловал [...] и тысяча человеком полку Новицкого кумпании быть не указал, для того что от таких кумпаний малороссийских городов и мест, и местечек, и сел жителям всякое чинится разорение и обиды» [6]. Цар вчинив «по их челобитию». Полк вирішили розформувати, і Новицький стає на польську службу в містечко Димер комендантом.

Однак І. Самойлович, перечекавши хисткий період обрання, не лише не розпустив «компанію» Новицького, а й перейшов до комплектації нових полків, як піхотних (сердюків), так і кінних (компанійців) [7]. Залишили на службі і Новицького, хоча комендантом Димера він іменується іще в листах за 1671—1673 рр. (№ 13 987—13 993). У цей час він веде жваве листування про події в Польщі з київським воєводою князем Трубецьким [8]. У січні 1674 р. архімандрит Інокентій Гізель у своєму листі називає Новицького вже «охочекомонним полковником» (№ 13 983). Проте лише в 1676 р. Ілля Федорович дістає остаточне за-

твердження в посаді полковника від Самойловича. А тому сім'я його мешкає в Димері аж до вересня 1677 р. Тільки одержавши охоронну грамоту від гетьмана (№ 14 045). Софія Новицька з сином Григорієм і донькою переїздять в містечко Короп, а згодом в подароване полковнику за службу село Нехаївку.

Починаючи з 1675 і до 1697 р. на підставі документів збірки можна по роках, а іноді і по днях описати діяльну біографію компанійського полковника [9]. Він виконував найважливіші доручення гетьманів, командував полком, управляв своїм господарством, займався питаннями охорони кордонів від татар. У жовтні 1676 р. Іван Самойлович доручив його і компанійському полковнику Якову Павловському охорону стольника В. М. Тяпкіна, котрий їхав до Чигирина за Петром Дорошенком (№ 14 043). Тоді ж І. Новицький везе в Москву клейноди взятого Дорошенка, потрапляє на прийом до царя, отримує від нього подарунки [10].

Уся військова служба Новицького зводилася переважно до боротьби з турецько-татарською агресією проти українських земель, яка посилилася в останній чверті XVII ст. У сутичці з татарами в 1674 р. Ілля Федорович був тяжко поранений. Згодом він бере найдіяльнішу участь у відсічі турецько-татарських нападів (1677—1678), в Кримських походах В. В. Голіцина (1687, 1689), в нижньодніпровській кампанії (1695—1698), охороняє з полком українські рубежі від вторгнень татарських чамбулів. Він виявляє себе настільки тямущим керівником, що спеціальним універсалом гетьман Іван Мазепа призначає його в 1696 р. головним начальником усіх прикордонних міст і містечок, що мають спільні кордони з кримськими татарами [11]. Стараннями Іллі Новицького і під його безпосереднім керівництвом була створена система охоронної і розвідувальної служби по Дніпру і Ворсклі, спрямована проти турецько-татарських нападів на Лівобережну Україну [12].

В архівах Московських приказів збереглися записи, які засвідчують особисту відвагу компанійського полковника в Чигиринській війні, особливо в боях 27 і 28 серпня 1677 р. за Бужинський перевіз на Дніпрі, який обороняли турецько-татарські частини, не пускаючи до переправи російські війська князя Г. Г. Ромодановського та українські козацькі полки гетьмана І. Самойловича [13].

Коли авангард українсько-російського війська захопив плацдарм на правому березі Дніпра, Самойлович 27 серпня опівдні послав Іллю Новицького і Якова Павловського з їх кіннотою до турецько-татарського табору. Козаки вступили в жорстокий бій, що тривав «після обіду години три». «Побачили турки і орда натиск міцний і небезпеку велику, почали відступати, і з того місця відступилися до Крилова».

28 серпня помісна кіннота Григорія Косагова, а також компанійці І. Новицького та Я. Павловського з кавалерією чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського пішли в нову атаку на турецький табір — «для язиків і під'їзду». В бою І. Новицький зіткнувся в рукопашній сутичці з татарським мурзою. «Вистрелив тому мурзі в груди з пістоля, але не пробив, оскільки на мурзі був панцир, а під Новицьким спіткнувся кінь, і мурза тим часом нахилився з коня і хотів заколоти його шаблею». Але компанійський сотник врятував свого полковника, «убивши того мурзу з мушкета». Це були жорстокі сутички — в боях загинули син кримського хана, два сина паші, «багато спагів турецьких і мурз, і аг татарських...— до 10 тисяч і більше» [14].

У 1678 р. Новицький знову із своїми полчанами — в боях за Дніпровські переправи, за Чигиринські висоти і саму фортецю Чигирин. У листопаді 1678 р. він вдруге їде до Москви для доповіді у Боярській думі про стратегічну обстановку в Україні і отримує інструкцію про забезпечення оборони Києва від турецько-татарських нападів.

У 1685 р. померла дружина Новицького Софія. Він одружився вдруге, ймовірно, на вдові Забіли Меланії (№ 14 610). Від першого шлюбу Ілля мав сина Григорія, який вчився в Києво-Могилянській академії. Ілля Федорович дбав і про освіту молодших дітей. Ігумен Рихловського монастиря Лука Григорович посилав до них вчених монахів і «черничок» для навчання грамоти та рукоділлю.

У 1696 р. Новицький одержав титул «значкового військового товариша» (№ 14 085, 14 658) і незабаром пішов у відставку. В листі І. Мазепи до царя

від 20 липня 1697 р. Новицький згаданий уже як «бывший полковник охотницкий»[15]. Полк свій він передав сину Григорію, який віднині іменується полковником комонним[16]. У відставці Ілля живе в своїй маєтності Нехаївці, займається господарством, вихованням дітей. У 1702 р. він ще згадується як «значковий військовий товариш». Помер десь на початку 1704 р.[17]

За час свого життя на Лівобережжі Новицький встиг породичатися кревно, свояцтвом чи обрядово майже з усіма представниками найвищої козацької старшини, у тому числі й з гетьманом Іваном Мазепою. Старший син Григорій був одружений на Христині Герцик, доньці полтавського полковника і рідній сестрі дружини Пилипа Орлика; Іван Ілліч — на Анастасії Жураховській, доньці ніжинського полковника; Яків Ілліч — на Анастасії Дмитрашко-Райчі, доньці переяславського полковника; донька Марія була дружиною Михайла Забіли, представника одної з найвпливовіших в Гетьманщині родин; а інша — Ганна — пішла за племінника І. Мазепи Степана Трощинського. Ілля Федорович був кумом майже всіх полковників та генеральних старшин.

Сина Новицького — Григорія — за участь у виступі Мазепи Петро І вислав у Березов, де той і помер. Перебуваючи в Сибіру, Григорій — людина освічена — написав книгу «Краткое описание о народе остяцком»[18]. Молодший син — Іван — дістав титул бунчукового товариша, був прилуцьким полковником-комісаром. Онук — Петро Іванович Новицький — служив канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії, в 1745 р. одержав звання бунчукового товариша, а в 1776 р.— «малороссийского полковника»[19]. Мав Ілля Федорович ще й інших дітей. Численні нащадки його іще в кінці XIX ст. жили на Полтавщині, а один з них — полковник — був зображений на портреті, вміщеному в «Київській старовині»[20]. З часів Іллі Федоровича Новицькі мали шляхетне звання і відповідний герб[21].

Ілля Новицький був типовим представником козацької старшини і, як син свого часу і класу, прагнув до розширення своїх маєтностей, збільшення власності. За час служби йому таки вдалося зібрати добрі статки і стати одним з найбільших дідичів Лівобережжя, що засвідчують згадки про численні маєтності, грунти, млини, промисли, що належали Іллі Федоровичу, а також скарги селян і міщан на утиски з боку його слуг. Так, Новицький володів містечком Снятин, селами Щьоки, Литвяки, Окоп, Кліщинці, Нехаївка, Ісаєчі, Гробище та Хорошки[22].

Але як політичний і військовий діяч він відіграв прогресивну роль у боротьбі з агресією Туреччини та Криму, у зміцненні кордонів України. Про його політичні симпатії не збереглося прямих свідчень, але вірність полковника присязі підтверджується багаторічною бездоганною службою щодо оборони рубежів, захисту інтересів України.

Цікаве не тільки життя полковника, а й його архіви, в яких відбилася доля більшості джерел з історії нашого народу. Адже величезна колись кількість різноманітних документів другої половини XVII ст. дійшла до нас в мізерній своїй частці, із значними втратами. Більшість із них згоріла в полкових містах і сотенних містечках під час воєн, загинула під час стихійних лих, через несприятливі умови зберігання. У листопаді 1708 р. під час взяття Батурина Меншиковим повністю загинув гетьманський архів[23]. Подібна доля спіткала і документи урядів міського самоврядування. Так, у пожежі, що 1683 р. охопила місто, згорів архів Пирятинської ратуші[24]. Значних втрат архівам завдали остання війна та 70-річне нищення української культури в УРСР.

Частиною цього комплексу документів були родинні збірки. Їхнє створення на Лівобережжі пов'язане з піднесенням політичного та культурного життя українського народу після Визвольної війни, а також з прагненням козацтва і особливо старшинської верхівки закріпити за собою здобуті привілеї і грунти. Діти старшини, як і син Іллі Новицького Григорій, здобувши освіту в Києво-Могилянській академії, поверталися в родинні місця і, ставши до служби, розносили зерна знань з вітчизняної та європейської історії і культури, накопичували писемні пам'ятки про своїх предків, свій родовід[25].

Родинні збірки, як правило, були комплексними і складалися з архіву та бібліотеки. Архів включав різні документи, які за їхнім значенням для власників можна розподілити так: а) документи, які підтверджують права на влас-

ність (універсали, привілеї, купчі, дарчі і духовні грамоти, судові виписки тощо); б) оригінали і копії документів адміністративних органів Гетьманщини; в) листування — приватне і ділове. Бібліотечки складалися з рукописних та друкованих книг. Рукописи являли собою збірники різноманітних матеріалів, об'єднаних під однією обкладинкою (господарчих записів, щоденників, сімейних хронік, списків з літописів, житій та ін.)[26]. Друковані книги таких зібрань були представлені європейськими і вітчизняними виданнями.

На сьогодні збереглося обмаль родинних архівів. Крім колекції Новицького, вченим нині відомі архіви таких старшинських родин, як Стороженки[27], Сулими[28], Милорадовичі[29], Полуботки[30], Марковичі[31], хоча і вони збереглися не повністю[32]. Одні загинули при вже згаданих обставинах, інші були розпорошені при неодноразовому поділі майна між спадкоємцями. Сліди останніх відшукуємо в різних фондах, часом зовсім несподіваних. Більшість документів уцілілих збірок стосується все ж XVIII ст. і лише частково (документи на власність) — XVII. У цьому аспекті колекція листів компанійського полковника унікальна, бо всі вони стосуються безпосередньо останньої чверті XVII ст.

При житті Іллі Новицького всі документи, безперечно, зберігалися у нього і, як свідчить зовнішній вигляд паперів, були складені пакетами. Після смерті полковника його майно кілька разів ділилося, вже тоді архів і бібліотека родини були поділені між спадкоємцями. Листи та універсали дісталися Івану Іллічу, від нього перейшли до сина — канцеляриста Петра Івановича Новицького. А канцеляристи — в минулому вихованці колегіумів, знавці історії і культури, великі любителі української старовини, ревнителі кожного історичного документа, шанобливого до нього ставлення. Згадаймо, що автором одного з фундаментальних козацьких літописів, написаного на грунті багатьох джерел, став канцелярист Самійло Величко. Канцеляристи були й авторами діяріушів — щоденників про діяльність гетьмана, про функціонування Генеральної Канцелярії, про поточні справи[33]. Отож, саме канцеляристом Петром Івановичем Новицьким документи були так любовно відреставровані, систематизовані, акуратно зшиті в фоліанти і посторінково пронумеровані. Про це свідчать кілька його записок і конверт, випадково вклеєні між документами XVII ст. На конверті навіть є дата — 1773 р. Вірогідно, комплектацію зроблено після цього року[34].

Далі певні сліди збірок губляться і виникають вже в 30—50-х роках XIX ст. в Петербурзькій археографічній комісії (створена в 1837 р.), що видавала серію документів «Акты, относящиеся к истории Западной России»[35]. Редактором і упорядником серії був протоієрей Іван Іванович Григорович (1792—1852)[36]. Саме для підготовки п'ятого тому «АЗР» і дав збірки Новицького придворний протоієрей Іоанн Наумов[37] — пристрасний збирач українських старожитностей.

Вдруге в XIX ст збірки з'являються у М. В. Стороженка, котрий 1885 р. опублікував статтю про Іллю Новицького і подав ілюстрації деяких документів[38]. Кілька документів духовних осіб було опубліковано в «Чтениях МОИИДР»[39]. Яким чином збірки потрапили до І. Наумова, а потім в редакцію «Чтений...» та до М. Стороженка, поки що встановити не вдалося.

Після громадянської війни колекція Новицького знаходилася в Археографічній комісії ВУАН[40], а потім — в Історико-археографічному інституті ВУАН, у фонді Археографічної комісії. Після його ліквідації збірки в 1935 р. надійшли у відділ рукописів ЦНБ АН України, де і зберігаються донині.

Судячи з усього, перед нами тільки частина колись єдиного комплексу фамільного архіву Новицьких. Мали б бути рукописні збірники, щоденники, бібліотека. Не вистачає і всієї колекції листів. Виходячи з аналізу опублікованих в «АЗР» матеріалів, повинні бути принаймні ще дві книги збірок, які служили джерелом для публікації актів[41]. У відділі рукописів ЦНБ перед першою книгою колекції міститься матеріал з історії повстань 70-х років XVII ст. в Московщині і в Україні, а після шостої — розпочинається колекція Войцехівського.

Усі документи, крім копій, завірено печатками козацької старшини (гетьманів, полковників, генеральних чинів, сотників), духовних осіб, міських урядовців. Більшість із них добре збереглася і може служити чудовим джерелом для сфрагістів. Гетьманські печатки майже всі висипалися. З наявних печаток мож-

на відзначити особисті знаки Леонтія Свічки, Івана Максимовича, Григорія Новицького, Максима Ілляшенка, печатки Київської ратуші, монастирів, гетьманів.

Основою гетьманських печаток є постать козака з рушницею через ліве плече, із шаблею при лівому боці. Це зображення в XVI—XVII ст. було національним гербом Наддніпрянської України та гербом українського козацького війська, як низового (запорозького), так і городового (гетьманського).

Ось, наприклад, який вигляд мала печатка Івана Самойловича (діаметр 40 мм). Між зовнішнім та внутрішнім обідками напис: «Печать Малой России войска его царского пресветлого величества запорожского» В центрі печатки — постать козака в одязі типу чумарки, підпоясаного, в шапці з пласким дном, заломленій праворуч. На ногах чоботи. Стоїть він рівно, права рука на поясі, ліва — тримає важкий приклад рушниці, що лежить на лівому плечі Рушниця з ременем. Під правою рукою, що на поясі, ладівниця (№ 14157, 14160).

Цією ж печаткою Самойлович користувався тривалий час. Нею завірені документи, підписані Іваном Мазепою в перші роки його правління Сам же І. Самойлович після обрання, поки готувалися нові клейноди для нього, теж використовував у 1672—1677 рр. печать свого опального попередника — Дем'яна Многогрішного

Особливо вишуканою є печатка Івана Мазепи з написом: «Печа Малои России и црского пресветло величество запорозкого» («их» — царя Петра та Івана). У центрі — постать козака у шапці з пласким дном, заломленій праворуч, підперезаного поясом, взутого в чоботи. Стоїть він у густій траві. Ліва рука тримає ців'я рушниці, права — на поясі. Між рукою і поясом ладівниця, чи порохівниця З-за поли нижнього одягу виглядає кінець шаблі (№ 14712, 14714, 14716, 14722).

Цією печаткою Мазепа користувався до кінця XVII ст Після смерті царя Івана Олексійовича для гетьмана було виготовлено нову державно-військову печатку. Вона зазнала значної модифікації Зокрема, змінено напис, який віднині звучав так: «Печать Мало-России войска его царского пpветлого влчтва запорожского» Введено новації до малюнка — рушниця іншого типу, деяких змін зазнав одяг.

Зразком полковницьких особистих печаток може служити печатка Максима Ілляшенка, у формі правильного восьмикутника (20×20 мм). У центрі, на фігурному щиті,— родовий символ — хрест на півмісяці. Довкола, між щитом і восьмикутником, літери «МИПВЕЦПВЗЛ», що означають: «Максим Ілляшенко, полковник війська його царської пресвітлої величности запорозького лубенський» (№ 14375)

У документах збірки згадано багато місцевостей, міст і сіл Лівобережної (найбільше), Правобережної, Полуднeвої України, Польщі, Москви, Криму, Туречини, Молдови. Нумерація документів архівна, здійснена при описуванні колекції відділу рукописів у 1935 р Пронумеровано тільки листи й універсали. Конверти і записки пропущено. Номери збірок проставлено умовно, по мірі їхнього надходження і описування. Посторінкова нумерація здійснена ще Петром Івановичем Новицьким при зшиванні листів в книги. На початку і в кінці книг є чисті аркуші На першому з них у кожній книзі після обкладинки стоїть маленька печатка в овальній рамці — «Б. УАН» (Бібліотека Української Академії наук). Тут же, в овальних рамках,— початковий і кінцевий номери документів

Як відзначалося, частина документів збірок опублікована Петербурзькою археографічною комісією у п'ятому томі «Актов Западной России»

Переважну більшість вмісту збірок становлять листи, які є продуктом і відображенням певної епохи, що, зрештою, й визначає зміст, форму та структуру листа. В залежності від зміни епістолярної концепції в різні історичні періоди відбувалася еволюція і самих листів. Нам відома антична епістолярна концепція, середньовічна, гуманістична часів Відродження. Листи, писані І. Новицькому, можна віднести до українського бароккового стилю, настільки грайливо, витієвато звучать деякі з них. Класифікацію кореспонденції можна провести за такими ознаками: 1) за роками; 2) за формою — універсали, листи, записки (цидулки), судові виписки; 3) за ступенем збереженості і достовірності — ори-

гінали, копії, анонімні (не встановлено автора); 4) за стилем — ділова (службова), офіційна, приватна; 5) за соціально-становим положенням кореспондентів — гетьманів (І. Самойлович, І. Мазепа), генеральних старшин (хорунжого І. Ломиківського, осавула А. Гамалії), полковників (лубенського М. Ілляшенка, Л. Свічки, миргородського Павла Апостола, Данила Апостола), полкової, сотенної і городської старшини, духовних осіб (ієгумена Луки Григоровича, Макарія Русиновича, митрополита Пахомія, Валаама Ясинського, архімандрита Інокентія Гізеля), родичів (куми, син Григорій), різних осіб.

Певний відсоток колекції становлять універсали. Як відомо, універсалом в Україні і в Польщі у феодальну добу називали публічно-правовий акт. Найбільша частина актів, що входять до збірки, належить І. Самойловичу та І. Мазепі. Але є й універсали, видані генеральними старшинами, полковниками і навіть два — польським гетьманом Дмитрієм Корибутом Вишневецьким (№ 13972—13973)

Як зазначено вище, вивчення матеріалів архіву Новицького дало підставу зробити висновок, що у 80—90-ті роки в Україні була створена система оборони від турецько-татарських вторгнень На жаль, повністю її відтворити не можна — матеріалів Новицького для цього недостатньо. Але за частиною відтвореного можна судити і про ціле

Система оборони створювалася протягом 80-х років XVII ст., а в 90-х — уже діяла. Судячи з документів, поряд з гетьманами важливу роль в її створенні відіграв і Ілля Новицький. Про це свідчать численні листи, що надходили в ці роки до нього від сотенної і міської старшини, а також з того, що 26 червня 1696 р. Іллю Федоровича було призначено начальником прикордонних фортець і містечок [42].

Ще до офіційного призначення І. Новицький виконував обов'язки старшого на цій лінії (судячи з листів, від Іркліїва до Києва лінією керував інший старшина, напевно, Яків Лизогуб або Григорій Гамалія) За наказом Іллі на охорону кордонів виходили навіть дальні сотні У 1693 р Василь Федорович, сотник глухівський, повідомляв, що веде до Новицького кролевецьку, воронезьку, коропівську і ямпільську сотні (№ 14 521). Ілля Федорович забезпечував дозорців Переволочни — Ростковського, а потім Безкровного — порохом, свинцем, гарматами, зброєю, продуктами. У 1697 р. Безкровний писав, що одержав значні припаси (№ 14 656) — 24 діжки пороху і свинцю

Новицький розробляв систему розташування дозорів і пікетів, їх кількість і місця дислокації. Це видно з листа Мазепи до полковника від 27 липня 1694 р. Він свідчить, що вказівки Новицького обов'язково затверджував гетьман. На випадок появи татар спрацьовувала система оповіщення, що йшла знизу вверх: від дозорців — сотникам — городовим отаманам — полковникам — І. Новицькому — гетьману. Розпорядження спускалися в зворотному порядку. На випадок термінової потреби рішення приймалося одразу, не чекаючи розпоряджень (№ 14 216, 14 244, 14 660). Не довіряючи паперу, гетьман іноді викликав всіх відповідальних за охорону кордонів до себе «для одобрання в деле певном виразное словесное інформаціє» (№ 14 724)

Письмова естафета оповіщення була частиною системи оборони Вона діяла таким чином. Розвідка містечок, що входили в оборонну лінію рубежів, уважно слідкувала за степом, при появі ворога передавала новину в місто, а начальник охорони через систему оповіщення попереджав навколишні полки і сотні (№ 14 394, 14 459, 14 567).

Приклад цьому — дії старшини в січні 1696 р. Розвідка кременчуцького сотника Максима Остаповича, «заганяючи коней», повідомила про появу в степу за Самарою орди (№ 14 563). Він негайно пише про це до сотників власівського, кобиляцького (№ 14 558, 14 563) і, напевно, до інших. Андрій Хилецький, сотник кобиляцький, спішно пише полтавському полковнику, що «орди вже Кишінку, Переволочну і Лучки спалили», «і стрілянину гарматну в нашім місті чути» (№ 14 558). Сотник керибердянський Ілько Косненко повідомив в Кременчук, що орда вже поряд з містом (№ 14 557), про що Максим Остапович негайно повідомляє миргородського полковника (№ 14 559). Естафета іде далі понад Ворсклою, і вже сотник новосанджарський Йосип Биченко повідомляє про орди сотника решитилівського, а той передає далі сотням, розташова-

ним по Ворсклі — Пслу — Хоролу — Сулі — Удаю, до Десни (№ 14659).

Одержуючи попередження, старшина збирала козаків і рушала назустріч агресору.

Як діяв сам полк Новицького в структурі оборони, дізнаємося з листа Івана Максимовича із Чигирина-Діброви від 10 грудня 1686 р. (№ 14 302): «Ведомость сяя припала ко мне декаврия десятого увечері от [...] полковника миргородського завзятая з Кереберди о неприятельском намеренію. А потом по вичитанню сей ведомости еще другая [...] полковнику миргородському от [...] полковника полтавського цидулою пришла. Теди ко мне и сяя цидула десятого декаврия на расвете прислана. Котриє сіє ведомості обидві до вашей милості отсилаю. А еще якую завезму к себе ведомость, теди якнайпрудше днем и ночью до нашей милости [...] ознайомовати необавлюся».

Коли татари проривалися далеко, полки збиралися в глибині Лівобережжя для відсічі, як це сталося в січні 1695 р. (№ 14 449). Передавали відомості спеціальні вістові — «молодці», які відвозили пакети і привозили накази (№ 14 565).

Як історичне джерело збірки Новицького висвітлюють найрізноманітніші сторони буття. Їх без вагання можна назвати енциклопедією українського життя кінця XVII ст. Більшість матеріалів стосується складних історичних подій, пов'язаних з відсіччю турецько-татарської агресії. Вони допомагають по-новому висвітлити і уточнити події контрнаступу російсько-української армії в 1677—1678 рр. проти Чигиринських походів турецько-татарського війська, розкрити багатогранну діяльність адміністрації міст, полків, населення, спрямовану на відсіч вторгнень татарських чамбулів в межі України. З них ми дізнаємося про участь українського війська в походах на Крим в 1687 і 1689 рр., взятті і обороні нижньодніпровських фортець, що належали туркам — Кизикермена, Таванська, боротьбі за Очаків, про ряд інших питань, пов'язаних з цією важливою проблемою.

Документи розкривають історію збройних сил українського народу і їхньої складової частини — компанійських полків. Комплектація, забезпечення, спорядження, бойові якості, військове мистецтво та інші питання відбилися в матеріалах колекції. Зокрема, ми дізнаємося, що полк Новицького мав «стації» в Лубенськім полку (через що так багато листів лубенської старшини), а саме в Лубнах, Чигирині-Діброві, Лукомлі, Лохвиці, Сенчі, Пирятині, Чорнухах, Глинську, Ромнах, Смілій, Константинові, Хорунжівці. Лише в 1693 р. в полку налічувався 451 чоловік (№ 14 363 зв.).

Знаходимо в збірках численні згадки про утиски компанійцями населення, скарги селян на тягар постою найманців, універсали на збір стацій, оренди (№ 14 665). Документи можуть бути широко використані науковцями для дослідження таких питань, як розвиток млинарства на Лівобережній Україні, старшинського господарства, землеволодіння та землекористування, феодальної залежності селян, судочинства, стосунків між гетьманською та міською адміністрацією, історії церкви та церковного землеволодіння. Колекції дають уявлення про життя старшини, культуру і побут.

Стануть збірки у великій пригоді і палеографам, сфрагістам. Це чудова основа для дослідження української мови, її розвитку в діловому і приватному листуванні, для вивчення паперу, філіграней.

Досліджувані в комплексі з іншими історичними джерелами, документи збірки сприятимуть найповнішому розкриттю різноманітних сторін буття України останньої чверті XVII ст.

---

[1] Центральна наукова бібліотека АН України ім. В. І. Вернадського.— Відділ рукописів.— Ф. 11.— № 13960—14816. (Далі: ЦНБ.— ВР)

[2] Тут і далі в дужках посилання на номер документа «збірок Новицького» в ЦНБ АН України.

[3] Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленная 1649 г. октября 16 дня и изданная по подлиннику О. М. Бодянским.— М., 1875.

[4] Полное собрание законов Российской империи.— Спб., 1830.— Т. I.— С. 808—816; *Маркевич Н.*

История Малороссии.— М., 1842.— Т. III.— С. 258—259; *Величко Самуил.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке — К., 1851.— Т. II.— С. 206.

[5] Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 106.

[6] *Величко Самуил.* Летопись...— Т. II.— С. 326; *Маркевич Н.* История Малороссии.— Т. III.— С. 282—295.

[7] Літопис Самовидця.— С. 112—133.

[8] Симбирский сборник. Малороссийские дела.— М., 1845.— С. 25.

[9] *Стороженко Н.* Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская старина.— 1885.— Июль — С. 431—457.

[10] *Костомаров Н. И.* Руина — Спб., 1882.— С. 511. В примітках до Літопису Самовидця Новицького помилково названо київським полковником, яким він ніколи не був. У 1696 р. його полк лише охороняв околиці Києва від можливого нашестя турецько-татарського війська // Літопис Самовидця.— С. 180, 195.

[11] Акты, относящиеся к истории Западной России.— Спб., 1853.— Т. V.— С. 280, № 269. (Далі: АЗР).

[12] *Заруба В. М.* Висвітлення історії України кінця XVII ст. у документах «архіву полковника Іллі Новицького» // Архіви України.— 1989.— № 5.— С. 50—55.

[13] Центральный державний архів давніх актів у Москві.— Ф. 229.— Малоросійський приказ.— Оп. 2.— Од. зб. 125.— Арк. 49 зв.— 55, 180—197.

[14] Акты ЮЗР.— Спб., 1885.— Т. 13.— № 79, 80, 88; Літопис Самовидця.— С. 126.

[15] *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков.— Владимир, 1903.— Т. 1.— С. 691—692.

[16] *Костомаров Н. И.* Руина.— С. 654.

[17] *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник.— К., 1912.— Т. 3.— С. 669—670. (Кость Кушнір-Марченко в біографічній статті про Новицького (Науковий збірник ВУАН за рік 1929). напевно, помиляється, пишучи, що 1703 р. Ілля був полковником. В цитованому ним документі, мабуть, все-таки говориться про Григорія Новицького, котрий тоді обіймав цю посаду.)

[18] *Горленко В. Ф.* Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків.— К., 1964.

[19] *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник.— Т. 3.— С. 672—673.

[20] Киевская старина.— 1886.— Т. XVI.— С. 194—198.

[21] *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский гербовник.— Спб., 1904.— С. 121, іл. XI; *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговского дворянства.— Спб., 1901.— Т. 1/2.— Ч. VI.— С. 155—156.

[22] Український архів. Т. IV. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку.— К., 1931.— С. 153—158.

[23] *Лазаревский А.* Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—1723 гг.— К., 1897.— С. 3.

[24] Стороженки: Фамильный архив.— К., 1908.— Т. VI.— С. 795.

[25] Яскравий приклад такої культури в старшинських родинах — рукописний збірник сім'ї Дворецьких. (Див.: *Мицык Ю. А.* «Літописец» Дворецких — памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. Сборник статей.— М., 1984.— С. 219—234.)

[26] *Апанович Е. М.* Рукописная светская книга XVIII века на Украине: Исторические сборники.— К., 1983.

[27] ЦДІА України в Києві.— Ф. 261.

[28] ЦНБ.— ВР.— Ф. 1.— № 58050—58122.

[29] Там же — Колекція О. Лазаревського.

[30] Там же.— № 52810 — 52883.

[31] Там же.— Колекція О. Лазаревського; ф. XXVIII.— Архів О. Лазаревського; ф. XII — Колекція В. Модзалевського.

[32] *Швидько А. К.* Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (II половина XVII — I половина XVIII в.).— Днепропетровск, 1981.— С. 91—105.

[33] *Горобець В. И.* Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1972.— Вип. 7.— С. 102—114.

[34] ЦНБ.— ВР.— Збірки Новицького.— Ф. II.— № 14443.— Кн. II.— Арк. 157; Кн. VI.— Арк. 96.

[35] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.— Спб., 1846—1853.— Т. 1—5.

[36] *Улащик Н. Н.* Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода — М., 1973, с. 16—40.

[37] АЗР.— Т. V, вступ. Див. також: Подробный каталог изданий Археографической комиссии, вышедших в свет с 1836 по 1918 г.— Издание 6-е.— Пг., 1918.

[38] *Стороженко Н.* Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская старина.— 1885.— Т. XII.— Июль.— С. 431—457.

[39] Чтения Московского общества истории и древностей российских.— 1863.— Кн. 1. Смесь.— С. 20—45.

[40] ЦНБ.— ВР.— Ф. XII.— Оп. 1.— Од. зб. 18.

[41] Документи 5-го тому «АЗР» — № 155, 163, 208, 262, 269 (листи І. Мазепи), 122, 163 (В. Л. Кочубея), 129 (І. Самойловича), 155 (Л. Полуботка) в шести книгах колекції — відсутні.

[42] АЗР.— Т. V.— С. 280.— № 269.

Степан ПУШИК

Поема

I

Тут край верхів, потоків і криниць!
Тут грім іти наказує дощеві!
Тус виріс Лесь далеко від столиць —
На хуторі малому, в Бобичеві.

А то таке «маленький Бобичів»?
Та ж кілька хат! І він з чужої хати.
Он Печеніжин, Рунгури, Ключів,
І ген-де Слобода — це вже Карпати.

Ліси. Ріка. Гори горбатий вид —
То за Ославами — свята Рокита.
Колись стояв там ідол — Святовит,
Чи Горган-змій? Чи дідько на копитах?

Є камінь там! Та най ся каже: «преч!»
Тут баба Кабалючка як пампушка.
А он раїна вигналась як меч,
І за дорогою гнилиця-грушка.

Шипшина, яловець — грунти пісні.
Тут смутно взимку, весело улітку!
За річкою у лісі — черешні,
Як лізеш — не впади у терня, дідьку!

Дідьками називали й дітлахів,
Яким усюди море по коліна.
Лесь разом з ними біг до чумаків,
Що хліб везли і рибу з України.

Жив пан у замку. Тут — старі діди.
Був монастир ще старший у потоці.
Біда ходила. Як то без біди?!
Боролись з нею з усієї моці.

Віками люди сіль варили тут,
Косили сіно, ліс рубали звично.
У Чорногорі починався Прут,
Тут був Княждвір, а вище — Микуличин.

Надпрутські села — то вродливий світ!
Краси такої є у Бога мало!
І разом з тим така неволя-гніт,
Якої й при монголах не бувало.

Були й татари! Спалять — і пішли!
Того в неволю, а цього — лишили!
Лиш так, як вміє Польща, не могли
Точити кров й сотати з тіла жили!

Ревуть і стогнуть люди, як Дніпро,
Тихенько стогнуть й плачуть по вертепах.
Бо тут — король! А за Дніпром — Петро,
Що подолав і шведа, і Мазепу!

Загірський край мадяри розп'яли,
А буковинці з турком мають клопіт.
То свій пішов, як слідиш постоли!
А то — чужий, коли відбився чобіт!

Забрали хату, і забрали лан!
І воля тільки в мріях лебедіє!
О вільна Польща! В Польщі
кожен — пан!
А тут когут на три держави піє!

Пани великі! Лиш хлопи малі!
Пан убиває, п'є і розкошує,
І кожен мітить просто в королі,
Хоч і закон державний не шанує.

О натворили для народу пут!
Катів навчають в Бохні знаменито.
І стогне люд від Кракова до Кут,
Корчма заїжджа —
край і Посполита.

Річ Посполита! Та який хосен,
Світ прагне по два моря обійняти?
Якби могла, загарбала б усе,
Хоч зі своїм не вміє ради дати!

Нам знищили державність королі!
Грабіжники! Лесь зловить вас на
слові!
Ви ж вивезли з вкраїнської землі
Ікону ту, що нині в Ченстохові!

Хіба лиш Божу Матір? Нащо слів?
Якби весь грабіж могли вернути!
І хоче Польща вийти до морів,
Та поки що тримає край по Кути.

Втікай, як зможеш, у волоський
край!
Втікай, як годен, за верхи,
в угорський!
Або мовчи, роби і тут вмирай,
Як того хоче твій магнат Потоцький.

Потоцькі славні вже не перший вік,
Пани вельможні, сильні та моторні,
Колись тримали Золотий Потік,
Сьогодні й ріки Золоті та Чорні.

Тут на Підгір'ї й на Поділлі там!
Вже й королівське крісло
приміряють.
І байдуже вельможним цим панам,
Що люди від безхліб'я вмирають.

Усюди кривда! Стогін звідусіль!
Обдерті села, люди напівголі
На панські бані йдуть варити сіль,
Дітей жінки народжують у полі.

На розказ пана з гір сплавляють ліс,
Орендарі забрали храми Божі,
Господар дрова дідичам повіз,
А доньку взяв паничик на розкоші.

II

Олексів батько наймит і пастух.
Старий уже, а заробітки — куці,
Гайдуки з нього вибивали дух,
Той вільний дух опришка і куруца.

Найстарший син опришків добре
знав,
Бо ж мав він сподіватися на когось,
Та хтось доніс у місто Станіслав,
І ось прийшли по хлопця молодого.

І повезли Федька у Станіслав,
Загнали в катуш й стали говорити:
«Якби ти, бидло, тут не їв й не спав,
То міг би навіть ратушу купити».

На ратуші сидить високий суд,
Церкви й костьоли поруч —
башта-вишка,
Туди з в'язниці Довбуша везуть,
Щоб пастуха судити як опришка.

— Ти — Довбуш?
— Я!
— Твій предок був бубніст?
— Та був...
— Ото затям собі, псявіро,
Коли тут будеш задерати хвіст,
То зробим бубон із твоєї шкіри!

З опришками ти знався, то ж затям,
Що маєш криївки їх показати.
Коли ж не скажеш, як останній хам
У казематах будеш зимувати!

Та він мовчав! Бо що казати мав?
Хотів би ще з батьками попрощатись!
Опришків знав! Та як би їх не знав!
Та в Станіславі буде він мовчати...

Є в нього батько, мати, брат і брат,
Сестру у Ямні Орфенюк тримає.
А тут лишень тюремники і кат,
Який майстерно голови стинає.

Він — «майстер справедливості»!
Талант!
Візьме на гак, примусить говорити,
Бо ж пан Пшелуський,
грізний комендант,
Навчивсь опришків, як зайчат,
ловити.

І ловлять, і катують, і печуть,
І вішати відвозять «на природу».
Та Довбуш знає твердо: «Утечу!
Я вирвусь через браму та й — у воду.

А далі вплав! А далі — поле й ліс!
А далі — зеленіють полонини!
Де вівці пас і де з громами ріс,
Де в Рунгорах цвіте його Калина.

Цвіте гора верхівкою, як мак!
І не цвітуть уже царинки голі!
Лиш ходить понад річечку Стефак —
Гусей пасе і жабам очі коле.

Там Федюки верети файні тчуть,
А газди у корчму йдуть до
баклажки,
А трошки вище Шустрики живуть,
Які в церковних книгах —
Андріяшки.

Усіх їх знав! Тут файну чічку мав!
У Рунгурах вона його чекає!
Прощай, на ріках місто Станіслав!
Ти спи, сторожко! Довбушук тікає!

Стрибнув, як рись, на варту! І побіг.
Та куля швидше бігає! Спіткнувся!..
Осів на брук... зігнувся... сів... і ліг...
Підбігли пси... Він не поворухнувся...

Убили сина! Добросільський пан
Взяв батька Василя поговорити.
І той пішов до пана, як баран,
Бо ж був кріпак! І що він міг
зробити?

Під замком в пана є великий сад,
А в тім саду для надлюдської муки
І постраху змайстровано верстат,
Яким гайдук стискає шию й руки.

І Добросільський знає тут своє.
Він попиває то вино, то пиво,
І дивиться, як бидло бидло б'є.
Та Довбуша потрібно особливо!

З опришками сам тягався давно!
Знавсь старший син! І менші два
не кращі!
Дивилась й Добросільська у вікно,
Як прали хлопа два гайдуки натще.

І Василя в вереті понесли,
Не міг уже нічого говорити!
І крикнув пан гайдукам:
— Ну, осли!
Чом стоїте? Ідіть з буїв палити!

III

Спалили хату! Все в душі кипить!
Олекса бачив: матінка умліла.
Іванко плакав. «Цить, Іванку, цить!
То серденько, матусю, заболіло».

Нема уже нічого, окрім мук,
Нема уже нічого, окрім віри.
Ще є на Бобичеві дід Твердюк —
Він добрий і візьме нас у комірне.

Йшли до Твердого — їм стеливсь
туман,
І хмарами укутались Карпати.
Та хай затямить Добросільський-пан,
Що йдуть літа і прийде час розплати.

Нічого не забудуть Довбуші!
Хоч ще малі — дорога їх велика.
Вогонь страшний палає у душі!
Та, крім вогню, народу голос кликав.

Обидва станусь на нелегкий шлях,
Яким не йде без гідності людина.
Та поки що у пастушках ростуть,
Та поки що колишуть полонини.

Та поки що сестру Орфенюк взяв,
Та поки що вона кохає сина.
Ходив Лесь в гості. Він дорогу знав:
Через Ослави — два верхи й долина.

О, скільки тут лісів, верхів, долин!
Найвища — Чорногора знаменита.
Багато й тут високих полонин,
Але найближча все-таки Рокита,

Пригодищі, Лотундра, Гига, Цап,
Потік Русанів, Штуба, Меришора,
І камінь-церква в лісі, наче драб,
Де Макітри, печера в чорнім зворі.

Між Микуличином й Лючками
на межі
Ота Рокита. Так тут інтересно!
Овець щоліта пасли Довбуші:
Старий Василь, малий Іван й Олекса.

Лесь тут міцнів! Він звідси починав!
Його любили зливи, блискавиці,
Тут він великих гараздів зазнав,
Тому і став, мов вилитий із криці.

Та поки він гірським опришком став,
В Мочернака пастушив ціле літо.
Вівця пропала — так багач «латав»,
Що він уже прощався з білим
світом.

Сім днів лежав у стаї та й ожив,
Бо не хотіло серце умирати.
Мочернакове стадо залишив —
Найнявся вівчарем на Кедровату.

Там був стрілець й на дуду перший
грець,

Там був, як Бог, що наглядав
за світом,
Там витесаний в камені сідець,
Де він любив, як Бус колись, сидіти.

Він полонину Гаджину любив,
Ці кедри, сосни і косиці з шовку.
«Отут,— говорять,— Довбуш дідька
вбив!»
А він в грозу скарав старого вовка.

Він потім Добросільського убив
За свого брата разом з меншим
братом.
Аби заспокоїтись, пив і пив,
Блідий сидів й котились сльози
градом.

Тоді прийшли до нього Дранчуки
Із Дори, там, де Маковиці гребінь.
Сказали: «Нас обох бери до себе!
І сльози рукавом утри з щоки».

Така ватага: два брати і два,
Пішли через Ослави на Березів.
І ще недавно п'яна голова
Була тепер і свіжа, і твереза.

В Березові зустріне сивий дід,
Що вмів його премудростей навчити.
Він говорив: «Зрівняти треба світ!
За правду стати і за кривду мстити!

І треба розбудити рідний край,
Який пошматували, под[illegible]

І ходила баклажка
З тим «зіллям» між ними.
Бризкав іскрами сміх.
Потім пісня пливла,
Що ходила в походи
І з ними й не з ними:

«Скажи мені, товаришу,
Де будемо зимувати?»
«В Станіславі на риночку
В тяжких дибах, в залізочку.
Там ми будем ночувати,
Там ми будемо днювати.
Будуть тіло птиці рвати...»

А Олекса виходив з криївки на світ,
Бачив Косів, Болехів і Галич, і далі...
Бачив: беркут над горами гордо
витає
І його начеб кличе рушати в похід.

Нині мало орлів!
А колись, кажуть люди, були.
Чули посвист їх крил,
Чули спів не в пташиному хорі.
А тепер і не знаєш,
Де поділись карпатські орли
І чому не літають?
Чому не гніздяться по горах?

«Де орли?» — Він питався у мудрих
голів.
А вони: «Не питай! Бо питань цих
не треба!»
Олекса йшов до діда. Вився плай.
А рідні гори додавали сили.

А звідси він до Рахова майне,
До хлопців-закарпатців...
Чом так жарко?..
Нема вже діда... Вітер трави гне,
І дощиком розплакалася хмарка...

IV

Став з хлопцями «стрясати» багачів!
Спочатку тихо! Спершу шито-крито,
Ще забігав не раз на Бабичів,
Ще запливав до батька на Рокиту.

«Багато придибашок — смерть
одна»,—
Так говорив. Ішов на Микуличин.
Був кожен пан для нього — сатана,
Іде на пана — Йвана-брата кличе.

Веде обох відвага молода.
«Чи спиш, чи ні? Вставай, багацька
жилко!»
Не чує у міжгір'ї Слобода,
Що Довбуші гостюють у Похилка.

«Стара, світи! І Господа моли!
Є гості в нас не пізні і не ранні.
Їм трохи того золота вділи,
Що у клубках на клинку замотане!

Іду вже! Йду! Я, хлопці, не глухий!
Я з Довбушами не посмію гратись»...
Взяли й пішли до бідного в Сухий,
Дали грошей. А далі — на Варатик.

«Спитає хтось. Скажи: Пішли на
Діл,
А ми вже ліпше знаєм наші гори...»
О, знали мужніх хлопців двісті сіл!
І Буковина, і Бескидські гори.

В лице їх знали всі березуни,
Космач, Берегомет і Поляниця.
Там зрадник цілився із бузини
Олексі в груди з панської рушниці.

Його впіймають хлопці! Він не вмре!

Відпустить Довбуш, кинувши
воскресло:
«Чи ти не знав, що куля не бере
Мене, Довбушука, мене, Олексу?!»

Та куля брала! Так багато куль
Було у війська! Смоляки та порох.
Лишень почують кукання зозуль,
Уже за ним полюють по всіх горах.

Лишень зійде лісами перший сніг,
Лишень на пашу вийдуть вівці-
стрижки,
Олекса кличе юнаків на Стіг,
Отам та школа, де беруть в
опришки.

Отам йому присягнуть на пістоль,
Отам він скличе першу свою раду:
«Пташиний крик — то гасло...
Ну, пароль!
Не зрадить поле, але ліс — то зрада.

Бо саме в лісі підлий зрадник втік,
І слід простиг за хитрими ногами.
Ходімо, хлопці, на волоський бік,
Бо смоляки полюють тут за нами...»

Та якби він вбивати їх хотів,
То міг би Довбуш вміння показати,
Де Камінь Писаний, безпечних
смоляків
Міг, як курчат малих, перестріляти.
Олекса там промовив до своїх:
«Ніхто не знає, де помре на світі!
Нам легко звідси перебити всіх,
Та є і в них жінки й маленькі діти...»

V

У печері, в скалі,
При дубовім столі
Зажурилися хлопці
І думають думу.
Може, завтра не стане
Їх буйних голів,
Лиш Карпати застогнуть
Від болю і суму.

Заспіває трембіта
Гарячим плачем,
Чорний ворон закряче,
Зрадіють в палатах,
Що сьогодні іти би
Дивитись на страту —
Біля ратуші кат
Замахнеться мечем.

Так сиділи...
І слухала хлопців скала,
Та коли вже у горах не буде орлів,
То чи треба цих гір?
То чи треба високого неба?

Вже відколи рушниця й стріла,
Уже стільки віків!
А за ними? Та де ж там,
Чи можна літа полічити?
Полювали на беркутів,
Гордих орлів.
І найгірший мисливець
Орла намагавсь приручити,
Ще півлиха,
Як стріла десь куля, стріла.

Ще півлиха,
Як згас ти у леті на крилах.
Та коли зачинили у клітці орла,
То і небо,
І крапельку сонця у серці його
зачинили.

Та орел полетів!
Де витали орли,
Там ватажкові думи,
Як птахи, літали.
Не ридали трембіти,
Не ревіли роги —
У похід вирушала опришків ватага.

Йшли не золота-срібла набрати
в мішок.
Полонинська трава
Була тепла, як ліжник.
І Олекса-ватажко попереду йшов.
І про себе він думав,
Та більше про інших.

Плаває місяченько у тумані.
Черемош холодний камінь миє.
А опришків ловлять, коли п'яні,
А тверезих четвертують в Коломиї.

Та справжній муж повинен бути
гордим,
Бо горді всі беруться за мечі.
Увесь проймись зневагою до торби,
В якій лежать нажебрані харчі.

Народ змісили воєводи, орди,
Його характер кожен чорт вивчав!
Ти бий свого, як взяв на плечі торбу,
І на весь вік відмовивсь від меча!

Із жебраків кожухи шиють морди,
Синіє на щоках коріння жил.
Як зник жебрак, то бийте, люди,
торбу,
Яку жебрак забув чи нам лишив!

То не людина та, що жебра їсти,
Як є земля і є міцна рука!
Немає торби! Бий закляте місце
Те, де стояла торба жебрака!

Людина гордо й вільно має жити!
Будь проклятим, хто жебрати навча,
Коли панки нам радять торбу шити,
То ми берімось, хлопці, за меча!

VI

Гей, зелені наші гори!
Гей, високі!
Гей, Олекса в наших горах
Сам, як сокіл!

Гей, Олексу знають бойки
І гуцули,
Знають лемки, подоляни
Теж почули!

Гей, Олексу вже стрічали
І в Сиготі,
Бо Олекса денно й нічно
На роботі.

Гей, нелегка в хлопця праця —
Треба знати:
Він задумав, він узявся
Світ зрівняти.

Він узяв палаш, рушницю
Й гостру бартку,
І назвали всі опришки
Леся батьком.

А в Олексиного батька
Кепська справа,
Повезли його до міста
Станіслава.

Повезли його до суду
З полонини.
Повезли Жалоб'юків ще:
Батька й сина.

Повезли і Твердюка ж іще,
Гаврила,
Щоб на суді чисту правду
Говорили.

За синів своїх ти, Довбуше
Василю,
Можеш теж під меч покласти
Білу шию.

Не побачиш полониночку
Зелену,
Не побачиш свою жіночку
Олену.

Ой короткий під панами
Вік мужицький!
Слава Богу, що загинув
Золотницький!

Що розквітнути не дали
Паничеві!
Гей, горіло і кипіло
У Борщеві.

Ой верталися із допитів
Додому,
І зустріли їх легіні —
Всі знайомі.

«Що, Гавриле, говорили?
Що, Твердюку?»
«Та хотіли до Козловського
На муку».

«Що казали тобі, Жолобе,
Мій брате?»
«Та казали тебе вбити
Чи впіймати!

Та казали, щоб синів двох
Зрікся батько!
Та казали, щоб ви склали
Кріси й бартки!

Та казали, що не будуть
Вас карати!»
«Що те панське слово важить,—
Знаю, брате!

Знаю, батьку, що уміють
Говорити.
Знаю, батьку, що давно м'я
Хочуть вбити.

Але нам літа рахують ще
Зозулі.
Але нас ще обминають
Вражі кулі.

Я на світі не родив ще,
Батьку, сина.
Хай народиться! Мо, виросте
Людина!

Хай він знає, що були в нас
Мислі чисті,
Хоч доводилось ходити нам
По вістрі».

VII

Без пари жити, наче без крила.
А хто йому до пари?
Де ж та рівня?

Та дівчина росла собі й цвіла
На присілку далекім в Криворівні.

Колись співав їй колискових ліс,
Колись ходила з ним робити сіно,
До них сам Господь Довбуша приніс,
Що мав зіпсуту зброю замість віна.

Він з-за гори над'їхав, мов з-за хмар,
Тут кінь сивенький загубив підкову.
Він запитав: «Чи тут жиє зброяр?
Чия ти?»
«Я — Марічка Мітчукова».

І так то зав'язалося тоді,
Що й гори засвітилися від світла,
Були ще дуже-дуже молоді.
Він — старший, а вона — лишень розквітла.

Росли смереки, і вона росла,
Як та яличка у полоні сонця,
Вона була ще чиста, як роса
На тих косицях, що цвітуть в городці.

Вона уже ходила в уплітках,
В кептарику, в запасках, в чоботятах,
І Довбуш був для неї — сокіл-птах,
Летіла б вслід, лишень боялась тата.

А Довбушук не міг без неї теж,
Тут зимував, навідувався спізна.
Питав Мітчук: «Куди з таким підеш?
В печері спати? З торби хліба їсти?

Де ти народиш сина? В що впів'єш?
Де заколишеш? Що тебе чекає?
На камені спокійно не заснеш,
Бо світом білим кат за ним шукає.

І ти не чула, і я теж не чув —
Не треба, донько, зайве говорити.
Але згадай: як багач Дідушко був
І нахвалявся нам Олексу вбити».

Та що для неї батькові слова?!
Та що для неї плітки і обмови?!
Страху не знає юна голова,
Коли сп'яніло серце від любові.

Та враз, мов грім на неї з неба впав!
Всі багачі загомоніли радо,
Що брат Іван Олексу зарубав,
Та це була не правда, лиш півправди.

Так, в Печеніжині весною стався гріх.
Водив Олекса зрадника в загоні.
В корчмі хотіли вигубити всіх,
Була отрута, смоляки і коні.

Та про безпеку Довбуш всюди дбав,
Тому й раз-два дізнався він про зраду.
Йван зрадника на місці зарубав,
Лесь боронив. Йван зачепив і брата.

А поміж люди вже пішло й пішло,
Через ліси, поля, річки і лучки,
Що Леся хоронило все село...
І слізьми умивалася Мітчучка.

VIII

За теплим літом знов іде зима,
Мов квітка, заліліє Верховина,
Нікого вже у Довбуша нема —
Ні матері, ні батька, ані сина.

Добро, що трохи виходивсь од ран.
Є топірець, ним легко підпиратись.
Та все одно покинув брат Іван,
Бо чув провину, що поранив брата.

Ні, не подався у Манявський Скит,
Ігумену з монастиря не родич,
Пішов Іван, стрясає он Бескид,
Пішов Іван до лемків за Дрогобич.

Ловити збуїв! Скрізь переполох!
З дарами панство суне до гетьмана,
А Довбуш Лесь узяв іще сімох
Й під носом погромив Богородчани.

А як-то? Як Пшелуському тепер?
Його жона нудьгує в Станіславі,
А він з військóм у Жаб'є аж попер:
У нього задум народивсь цікавий.

По селах шпики в нього вже були.
Раз добре платить, то опришка взує.
Йому до Станіслава донесли,
Що в Синицях ватажко Лесь зимує.

Пан гуцулом долізе до Синиць,
І всі підручні будуть, як селяни...
Та є ще в Жаб'ю Кривоплечий Гриць —
Він зрозумів, що то ляхи погані.

І поки зайдам стелиться путець
На гору ту, де сіроплечі скали,
Він добіжить, як олень, навпростець,
Щоб «чорні хлопці» із Синиць тікали.

Вони грунями на Чивчин майнуть,
І їх жовніри не візьмуть на мушку,

І тільки там, за Буркутом, збагнуть,
Що їх в криївці вислідив Дідушко.

Дідушко теж колись «стрясати» вмів,
Він на розбої теж ходив верхами,
Коли ж нажився і розбагатів,
То став на рівну ногу із панами.

Переродився в цього Діда дух,
Постановив у горах вбити Лева:
Пообіцяв червінців капелюх
За голову відважну Довбушеву.

Знайшов Пшелуський Діда,
Інших сук
Навербував. І так велися справи,
Що в Космачі продавсь Штефан
Дзвінчук,
Мочернака в Ворохті купували.

Чому Дзвінчук найнявсь? Чого
хотів?
Що так пекло на серці в лиходія?
Він — удовець, з родини Мітчуків
Украв Марію, Довбушеву мрію.

І вже не мав він спокою ніде,
Бо ревнував її за поцілунки
Олексові. І вірив, що прийде
На зустріч з нею;
з ним — на порахунки,

Не дасть Дзвінчук опришкові своє!
Шукай собі!
В опришка світ широкий...
А з'явиться, то він його уб'є:
Рушниця є! Й не матиме мороки.

Вона — жона законна і не руш!
А ні — то станіславський суд
розсудить,
Бо він тепер її законний муж,
Хоч не його криворівнянка любить.

IX

Історія!..
Вся з боротьби та з крові.
А глибше?
Може, все трава і мох?
Лишень любов,
Історія любові
Вимірник всіх діянь
Усіх епох?

Це день людський —
Світання і смеркання,
Це жар і холод,
Тишина і шум...
Нам брешуть про Олексове кохання,
І я, що чув,
Оте і напишу.

Кохав Олекса
Молоду Марію
У Криворівні
На краю села.
У Космачі
Кохати не посміє,
Вже за вдівця,
За Дзвінчука пішла.

Вона тепер
Газдиня-челядина,
І чоловік для неї
Бог і цар,
І Дзвінчуки
Тепер її родина,
Хоч у душі жіночій
Повно хмар.
Повинна!
Хоч не любить — полюбити.
Повинна!
Добирати ніжних слів.
Повинна!
Діток мужу народити —
Від кріпака
Маленьких кріпаків.

Коли ж почує Дзвінка про Олексу,
То так, мов з неба впало щось святе,
Уся вона відродиться, воскресне,
І знов, як рання квітка, розцвіте.

X

Ой гора Ігрець висока
В зелен-вінку.
Із Космача в Криворівню
Їде Дзвінка.

Їде Дзвінка через верхи
І долини,
Їде Дзвінка на конику,
Як богиня.

Їде Дзвінка —
Коні грають на толоках:
Трави коням по коліна
Теплим шовком!

В Криворівні коні стали
Коло церкви.
А у Дзвінки чоботята
На хутерці.

Не постоли — чоботята,
Наче в пані.
По халявах світять-грають
Звізди файні,

Що їх майстри верховинські
Вибивали,
Аби вони, як зірниці,
Виграваля!

Курять газди,
І очима все — на литку.
Пригорнув би оту кралю
Напідпитку.

Щось сказати
Файним газдам
Мов хотіла,
Та побачила Олексу —
Заніміла...

Стоїть Довбуш
І на місці кам'яніє,
Стоїть Дзвінка —
Червоніє і біліє.

«Як ся маєш, молодице?
Що нового?
Чи шануєш?
Чи кохаєш мужа свого?»

І сміється
Ясноокий і вусатий,
А вона сама не знає,
Що й казати!

«Лиху долю
Накували нам зозулі.
Я не знав, що та любов
Гостріша кулі!
Як порадити чужому —
Розумію,
Тільки серцеві своєму —
Не зумію».

Молодичка —
Рум'ян-личко,
Молодичка!

Біла шия
Та й ще носик
Невеличкий.
За цілунок,
То виддав би
Всі комори,

Оцю церкву!
Оце село!
Оці гори!

Схаменися!
Бо людей кругом багато.
Чує Довбуш,
Як питають:
«Йой, чия то?»

І вже чує
Двох газдиньок
Чесну мову:
«Ти диви-но,
Як си палит Дзвінчукова!»

І пішла, мов за водою,
Поміж люди,
А Олекса сам не знає,
Що то буде,
Бо вона у Дзвінчука
Жона-газдиня,
А в Олексовому серці
Зірка синя.

Думав Довбуш:
«Я б схопив тебе руками
І поніс туди, на Буковець,
Де Камінь,
В ту зимарку,
В ту печеру,
В ту криївку...»

«Йой, ватаже,
Спам'ятайся,
То ж не дівка!
Нині в жінки,
Чоловіче,
Стільки віри,
Як на воді
Черемоша
Стане піни.

Піна грає
На кипучім водоспаді,
А за ним
Враз розійдеться
Та й пропаде.

Йой, Олексо,
Стережись,
Бо станеш глумом;
Кожна зрадниця
Лишень про себе
Дбає-дума.

Йой, Олексо,
Доведе тебе до згуби!»
Та Олекса
Закусив до болю губи:
«Цить, Василю!
Ладен всім ризикувати!
Я не годен свому серцю
Раду дати.
Не вмовляйте, мене, хлопці,
І не мучте!
Я полину
По сім храмі до Дзвінчучки!»

XI

«Пролетів я сім верхів,
Три полонини.
Гей, Дзвінчучко чорноброва,
Відчини-но!

Та були ми у Косові,
В славнім місті,
Купив кожен
Своїй любці
По намисту.

Я — тобі —
Чотири згарди і сережки,
Та шукав
Десь із півночі
Плаю-стежки.

Ніч серпнева.
Пахне сіно.
Дзвонять зорі.
Вийди, любко,
І послухай голос зворів...
Сонні хмари понад селом,
Наче вівці,
А під ними
Грає вівчар на сопілці.
Грає вечір на соснині,
Наче скрипка.
Пугач скрикнув,
Двері скрипом,
Ніч це скрила,
Наче мед густа...
...Мед солодкий!»

XII

«Олексику!
Не сієш і не жнеш.
Олексику!
І добрий ти, і гордий.
Невже мене розлюбиш й проженеш,
Коли піду з тобою в сині гори?!

Ти вже забув про косу і про плуг,
Твій дім — то ліс дрімучий і зелений.
Це він вдихнув у серце гордий дух!
Це він украв тебе, опришку, в мене!

Ти таємничий, як серпнева ніч,
Я не збагну думок твоїх ніколи.
Твій брат Іван подався аж на Січ,
І ти в той бік все дивишся, соколе.

Ти оп'янів від волі без вина,
То пром'янися від моєї ласки,
Хоч я тобі ні дівка, ні жона.
Для когось фойда,
А твоя — любаска.

Прости мені, Олексику, прости,
Бо я тепер,
Немов на кризі риба,
Потрібно жінці хати і газди,
Лиш не розбійника, що водить
по колибах.

Я назбирала в горах різних зел
На непочатій наварю водиці.
І буде зачарований орел!
Я ж не орлиця, а лишень — синиця.

Ти — смерть моя,
Ти — мій постійний біль.
Ти — як вода, що не встоїть у ситі!
Втікає із душі любовний хміль,
І тяжко страх в душі мені носити.

Вогонь боїться холоду й води,
А золота кохання теж боїться.
Цвіли сади та й відцвіли сади.
І хто любові нашої убивця?

Прости мені, Олексику, прости:
Для тебе я вже — голка у соломі,
Тепер я хочу миру і газди,
Достатків тих,
Котрі в моєму домі.

Ти — лісовик!
В очах то мир, то лють,
Бо де б не був —
Минуле — шило з міха.

Тебе, ватажку, зловлять
І уб'ють!
Хто я тоді?
Потіха чи посміха?»

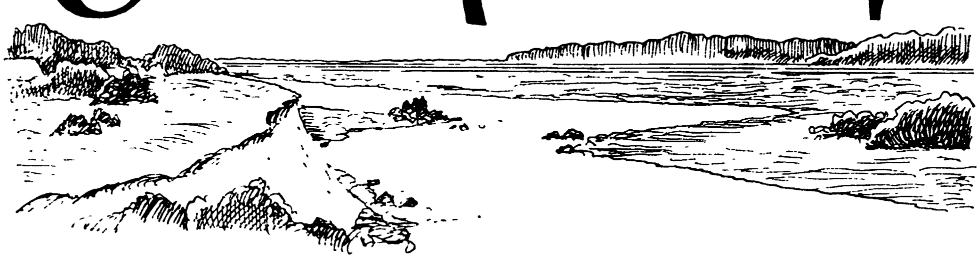
. . . .

Та він закоханий
І смерті йде до рук:
У нього цілиться
Штефан Дзвінчук.

Він вистрелить,—
І сам в цю ж мить помре!
Олексу смертна куля
Не бере!

Іван НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

ЗАПОРОЖЦІ

Казка

Утопія «характерника» Нечуя (Левицького)

Казку «Запорожці» І. С. Нечуй-Левицький написав у 1873 р. Тематично вона прилучається до історичного жанру («Гетьман Іван Виговський», «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина», «Татари і Литва на Україні» та ін.).

Як і багато інших творів Нечуя-Левицького, казка «Запорожці» залишалася майже невідомою читачам.

Цей твір має на собі виразний знак імпровізаційності, відзначається вільним і розкутим стилістичним рядом. Напрошується думка, що ми дотикаємося до сокровенного, інтимного творчого джерела митця. Можна припустити, що казка саме й виявляє певне несвідоме (можливо, навіть підсвідоме) поривання до ідеалу. Пригадується помічена ще Франком, а пізніше підхоплена критикою 20-х років теза про подвійну природу художнього світу І. Нечуя-Левицького. Пригадуючи свою першу зустріч з письменником, Іван Франко писав: «Читаючи його оповідання, подивляючи широкий розмах його руки, широкі контури його малюнків, я уявляв собі їх автора сильним, огрядним мужчиною, повним життєвої сили і енергії. Тимчасом я побачив невеличкого, сухорлявого, слабосилого чоловіка, що говорив теплим і щирим, але слабеньким голосом, завсіди жалувався на якусь жолудкову слабість, ходив помаленьку дрібними кроками і взагалі робив враження пташини, вродженої в клітці і привиклої жити в клітці». Якщо розглядати творчість Нечуя-Левицького з подвійної перспективи — чарівника слова, «характерника» Нечуя і побутописця, дидактика Левицького, то маски і голоси цих двійників легко впізнаються і в казці, з очевидною перевагою першого. Саме тим і цікава з творчого погляду казка «Запорожці», що в ній свою ідилію, свій вільний і довершений ідеал виспівує «характерник» Нечуй, один з нащадків запорозького роду, який, мов той чарівник, може з'єднати минуле й сучасне, реальне й фантастичне. Казка прориває оболонку підсвідомого, розгортає в картинах і барвах, у сповільненому і водночас загостреному чіткому русі творчо сконцентрований процес ототожнення письменника і «характерника», злиття обох творчих масок, прояснює чимало символів, порівнянь, які ми зустрічаємо в інших творах Нечуя-Левицького, опредмечує картини і порівняння, які залишаються іноді закодованими, не проясненими.

В чому ж магічна сила цієї казки? Очевидно, в злитті фольклорного струменю й історіософської думи, завдяки чому Нечуй-Левицький не просто ідеалізує славне козацьке минуле, а створює словесний образ, символ пам'яті.

Розбивши байдак на Дніпрових порогах, лоцман Карпо Летючий випадково потрапляє у Запорозьку Січ, що не згинула, а неначе зникла під Дніпровими порогами.

Нечуй-Левицький зачаровує описом казкового світу, розповіддю, щедро орнаментованою, ритмічно й образно багатою. Стилістична ритміка письменника відкриває живий потік колективного підсвідомого, символічних кодів, закорінених в національний психічний тип, до якого постійно апелював Нечуй-Левицький у своїй романтичній теорії. Письменник прориває пелену мли, безпам'ятства, денаціоналізації в умовах колоніальної України, закріплює чуттєву, словесно-образну пам'ять, оперту на підсвідомість, що символічно, як і у казці, відділена від реальності лише водяною стелею, опертою на пороги. Зачарована козацька країна ставала тим раєм, духовним храмом, який існує в дуже близькому сусідстві з реальним світом України, виступає запорукою її вільного майбутнього.

Найціннішу частину творів Іван Нечуй-Левицький створював у період так званого пізнього українського романтизму, що зливався з етнографічним реалізмом. Велася запекла суперечка про тип самої літератури — національно своєрідної, етнографічної чи європеїзованої, космополітичної. Нігілізм модерної доби лякав Нечуя-Левицького. Отож, перевтілюючись у козака-характерника, Нечуй-Левицький знову і знову повертається до етнографізму, старовини, народного обрядового побуту, національних типів і характерів, розкриваючи таємничу красу старої України. Це не завжди ідеалізація, як у казці «Запорожці». Модерна Україна бачилась Левицькому швидше по-романтичному характерною, індивідуальною. Такою бачиться вона йому не десь там, в постколоніальному майбутньому, а в минулому, в доколоніальній Україні, як це й спостерігаємо ми у казці «Запорожці». Письменник шукає національну художню форму, стилістику, не задовольняючись можливим імпортом іншого, свідомого і раціонально обгрунтованого, приміром, поширеного на той час західного натуралізму, імпресіонізму, символізму. Власний, національний прообраз нової стилістики Нечуй відкриває у давньому бароккo.

Казка напоєна світлом ідеалу, осяяна поривом до волі і щастя. Красномовність Нечуєвої утопії підсилена разючим контрастом з реальним образом колонізованої, занепащеної України. Але це швидше голос дидактика-мораліста Левицького. Сама по собі утопія Нечуя несе в собі різкий соціальний та історичний контекст. Він виникає завдяки вивільненню репресованої в колоніальних умовах української мрії — ідеї звільнення.

Тамара ГУНДОРОВА

Над Дніпром, коло славних порогів, в селі Старому Кодаку жив собі молодий лоцман Карпо Летючий. Як і всі лоцмани, він був потомок славних Запорожців і мав увесь хист, всю вроду запорозьку. Високий, чорнявий та кучерявий! Гарний з лиця, гарний з стану, кругом гарний, ще й до того сміливий! Ще з малку брав его з собою батько на байдаки та плоти, переводячи їх через пороги. Карпо знав добре всі пороги, всі забори, знав кожний камінь. Він любив пороги, бо зріс коло їх. Карпо любив летіти стрілою, прудким козацьким ходом через пороги, летіти птицею з лави на лаву; любив слухати, як шумить Дніпро на порогах, як реве Звонець або Дід і обливає бризками его горяче лице.

Лоцманський отаман дуже любив Карпа і настановив его дядьком, не вважаючи на его дуже молоді літа. Отаман вірив ему, як самому собі.

Ото раз приплив до порогів великий байдак якогось багатого купця.

— Дай мині, отамане, лоцмана, та найпевнішого, найлучшого! — каже багатий купець до отамана.

— Нема в мене певнійшого і вірнійшого лоцмана, як Карпо Летючий, хоч він і молодий. Посилаю его, то все одно, що й сам їду,— отказав отаман.

Виміряли байдак, зняли з его трохи ваги, приробили довженне стерно. Готове судно в страшну дорогу! Карпо поблагословився в отамана і вилетів орлом на байдак. Всі попереду сіли по українському звичаю, потім стали на коліна і помолились Богу. Ніхто не знав за певне, чи вернеться живий додому!

— Щасти ж Боже! — промовив отаман до Карпа.— Як щасливо вернесся додому, то дам тобі велику-велику плату — що маю найлюбійшого, наймилій-

* Текст подається із збереженням лексичних та морфологічних особливостей мови автора за виданням: «Запорожці». Казка.— Київ, 1874.

шого. Пам'ятай! Моє слово тверде! — промовив отаман Іван Музика, ще й сивим вусом моргнув.

У Карпа дуже забилось серце, бо гарна була, як картина, Музичина дочка Олеся. Він почув, що в его виростують орлині отаманські крила.

— Гребімо! — крикнув він на гребців, ще й рукою махнув.

Гребці запустили гребки в воду. Байдак знявся з місця і полетів, як птиця. Коло стерна стояв, як той явір високий, Карпо Летючий. Серед Дніпра на судні, в прозорому повітрі малювалося его молоде лице, біла сорочка, червоний широкий пояс. Він гордо поглядав на Дніпро, а очима все бачив чорні Олесені очі, її біле личко.

Погода була тиха і ясна. На дворі був ранній теплий ранок. За Дніпром починало червоніти небо широкою смугою. Вода в Дніпрі стояла тиха й гладенька, як скло. А там десь далеко внизу вже стогнав, неначе під землею, первий поріг Кодацький.

— Шамни разом, друзі! — крикнув Карпо. І гребці шамнули, а байдак полетів, неначе на крилах.

На гладенькій, як дзеркало, воді почали скакати неначе білі кромши, а булькотячи, знов ховались у воду. Поріг був недалечко.

— Шабаш! — крикнув Летючий, і всі гребці підняли гребки.— До стерна! — командував він, і всі кинулись до стерна, щоб направити байдак просто на проход.

Зашуміла вода й заревла. Кодацький поріг появився ввесь од берега до берега, ввесь білий, вкритий піною та бризками. Байдак загув і полетів з лави на лаву рівно, як стріла. В одну мить его перенесло через поріг. Вода обризкала гребців й присипала Карпові кучері. Судно тихо загуло, як порожня бочка. Всі перехрестились.

Карпо не зоглядівся, як байдак минув Звонецький, Сурський і Лохлиський пороги. Его смілива й горда душа палала щастєм. Водяна курява й бризки гільки прохолоджували ему лице.

Ще було чути, як стогнали вищі пороги, а тут уже заревів Дід чи Ненаситець. Погода, на Карпове щастя, була все тиха та ясна. Сонце обсипало гарячим світом білі пороги й чорні Карпові кучері. Дід усе ревів та стогнав, все дужче та дужче, неначе десь ревла череда волів, неначе десь стріляли з гармат або дзвонили в великі дзвони. Од берега до берега на Дніпрі появився білий гребінь, неначе біла грива величезного коня. Ще пройшла хвиля, і перед Карповими очима встали з води дванадцять Дідових лав, страшних, сердитих, біснуватих Карпове серце дуже застукало в грудях! Байдак уже був направляний стерном якраз на хід і летів, як стріла.

Коли се, де не взялась вітрова полоса! Вітер дмухнув трохи збоку. Коло самісінького порога вода вкрилась неначе чорними воронами. Вітер ухопив судно і зніс трошки на бік. . В душі в Карпа похололо... Він сам кинувся до стерна, кричав на гребців, махав руками, налягав на стерно грудьми. Але нічого не помогло! Велика сила вхопила байдак і знесла на бік. Байдак полетів з лави на лаву й черкнувся дном об Зелений камінь, котрий, одначе, не шкодить байдакам. Судно разом загуло, наче крикнуло, й знов полетіло, як стріла, та все звертало у бік. Ше нижче его вхопив страшний камінь Крутько й обкрутив кругом себе... Байдак застугонів, зачепився довгим стерном за Крутька. Стерно хруснуло, як трісочка, й переломилося натроє. Тепер все пропало, все згинуло! Карпо і гребці зняли руки до Бога.

Вода вхопила байдак, як легеньку трісочку, крутила его на всі боки, понесла і кинула на лаву. Судно заревло перед смертю, затріщало дуже страшно, аж перемогло великий клекіт Ненаситця, й впало на остру скелю. Каміння одбило ему ввесь ніс. Колодки полетіли вниз і розбились на маленькі поліна. Часть судна зачепилась на скелі. Люде, як птиці, держались за віревки.

Пекло не було таке страшне, як Ненаситець! Зверху ревла вода, внизу кипіла хвиля. Цілі гори білої ревучої піни бились об каміння, скакали вгору, закручувались гребінями і знов падали назад, на каміння. Од берега до берега ніби лютовала біла водяна буря, крутились вихри, вертілись чорториї, неначе все те викидав підземний вогонь або заховані на дні вітри.

— Пропала навіки моя честь! Втеряв я навіки мою Олесю! Честь моя! Оле-

сю моя! Що скаже тепер отаман, як вернуся живим додому! — говорив Карпо, висячи над страшною безоднею.

Внизу од порога лоцмани вже побачили розбитий байдак. Човни й дуби вже поплили спасати живих людей і крам. Один був вже наближився до скелі, де висів байдак, вже лоцмани кидали вірьовку гребцям, щоб пристати з боку до тієї скелі й забрати хоч людей.

— Пропав я навіки, Олесю! Нащо мині жити на світі! — крикнув Карпо і скочив в білу кипучу хвилю.

Карпо тільки й пам'ятав, що вона клекотіла, крутила ним, кидала его то вгору, то вниз, як вода в печі кидає зерном в казані. Вже вода залила ему вуха, рот. Карпо вже ждав, що вода от-от вдарить ним об скелю й розміщить его, як немосточку. Коли се він почув, що разом так і полетів униз, в якусь безодню, і стратив пам'ять.

От прокидається Карпо й дивиться, аж він лежить на сухому. Полапав він рукою кругом себе й налапав мягкий мох, а під мохом твердий камінь. Одкриває він очі й бачить світ.

— Боже мій! Де се я? Чи мене витягли, чи я вмер, чи се мині сон сниться?— подумав Карпо і глянув угору.

Високо над ним висіла водяна стеля. Він почав придивлятись і побачив, що там угорі лилася вода, текла, пінилась і навіть шуміла, а через скляну стелю синіло небо, а серед неба світило ясне сонце. Біла піна купами летіла і часом заслоняла сонце, неначе хмара; а через піну, через хвилі мінялося сонце: то синіло, то червоніло, то жовтіло, то знов блищало, як золото.

Глянув Карпо кругом себе і побачив, що він лежить на скелі. Оглянувся він на всі боки, і знов ему здалося, що все то був сон: і той байдак, і та біда на порогах, і та отаманська обіцянка... Він побачив, що під водою стояла, як стіна, рівна скеля од одного Дніпрового берега до другого: то була одна лава Ненаситницького порога; а там далі низче знов стояла друга рівна скеля, така сама, як і перша. Кам'яні стіни були висчі од високої дзвіниці, а поверх їх лився цілий Дніпро і постлався над ними водяною стелею.

От, дивиться Карпо вниз, а меж тими стінами росте пишний сад, про якого тільки в казках росказують. Там розстелялись зеленою скатертю луки з такою травою, як і на землі; там були розкидані невеличкі, але гарні пригорки, велике каміння, то остре, як дзвіниці, то рівне й високе, наче стовпи. І все місце було гарне, як рай: зеленіло гаями, лужками, садками, виноградом. Між зеленою травою цвіли всякі квітки. Карпо бачив під самою скелею, де він лежав, пишний рожевий кущ, чув навіть пахощі од рож і васильків. Зверху с-під водяної стелі понавішувалось на скелі латаття з широким листом, з білими й жовтими квітками, висіло купами дрібне, як пух, зелене підводне зілля... Скрізь світило сонце через водяну стелю, але той світ був тихий і разом ясний. Краса того місця так счарувала Карпа, що вся его жизнь, з малку й до парубоцтва, здалась ему якимсь сном. Ему хотілось тільки дивитись то на сади, то на скелі, то на кришталеву стелю, синю од синего неба, а часом блискучу, як цвіт веселки.

Придивляється Карпо вниз, аж попід гаями неначе ростуть купи високих червоних та синіх квіток. Придивляється він лучче, аж ті квітки ворушаться: то були люде. Два чоловіки йшли просто до того місця, де був Летючий. На їх були високі чорні шапки з червоними верхами, сині кунтуші з рукавами на одкид.

— А чого ти, хлопче, заліз туди, куди тобі не годилось би лізти? — спитали вони в Карпа.— Хто ж ти такий? Що ти за людина?

— Я...— почав Карпо та й не доказав, бо забувся, як его звали.

— Злазь до нас!

— Нема кудою злізти, бо скеля крута, як стіна! — крикнув Карпо і почув, що его голос зовсім змінився: став дзвінкий, рівний, голосний. Карпо заговорив, неначе пісню заспівав.

— Скакай, не бійся! — крикнули ті люди до Карпа.

Карпо скочив і зараз почув, що він тихесенько спускається на землю, як обережна птиця спускається з неба на дерево. Ті люде піддержали его за руки й постановили на траву.

Карпо глянув на тих людей і трохи злякався, і здивувався, і замилувався. Такі вони були високі, рівні, дужі! Такі вони були гарні на вроду, що він таких людей не бачив ні між панами, ні між простими селянами.

— Еге, ти, хлопче, з України! — промовив один з їх, і голос его розсипався між скелями, як весняний перший грім.

— З України,— тихо обізвався Карпо.

— Чи все ж тепер на Україні стали такі маненькі та мизерні люде, як отсе ти? — спитав один чоловік, і обидва вони якось жалібно усміхнулись.

Карпо, глянувши на їх несказану красу, трохи опам'ятувався і став сміливіший.

— От-такі, як бачите! — промовив він.

— Хто ж ти такий, хлопчику? — спитали вони.

— Я лоцман на порогах... Летючий на прізвище...— сказав Карпо, а імення свого все-таки не пригадав.

— Правда, ти розбив байдака!

— Правда,— промовив Карпо,— і та гірка правда прийшла ему на пам'ять, як дуже давній, Бог зна, колишній сон.

— Ходи ж з нами,— сказали ті люди й повели Карпа далі, ставши по обидва боки.

— Як же тобі здалося в нашому краю? Чи гарна наша сторона? — спитали вони.

Карпо тільки глянув на ту стелю, де сонце раз-про-раз блищало, як блискавка, всіми цвітами, й затулив очі рукою.

— А знаєш, хлопчику, хто ми? — спитали вони в Карпа.

Карпо тільки глянув на їх чорні очі і великі шовкові вуси.

— Ми козаки-Запорожці. Чи ти чув що про Запорожців?

— Чув, що колись за порогами була Січ; мині покійник батько дещо росказував.

— Отож, щоб ти знав, тут тепер Запорозька Січ,— промовив один запорожець,— ото, бач, як зруйнували Січ, а помочі нам не було де взяти, то наші характерники й зачарували Січ. З того часу наша Січ з островом, з гетьманом, з козаками от-тут! Нашу Січ поглинув Дніпро. Чи бачиш, ондечки далеко-далеко ворушаться попід гаєм за от тією скелею неначе червоні квітки? То наше січове товариство.

І обидва козаки повели Карпа назустріч тому товариству. Всі вони троє ввійшли в невеличкий лісок. В тому ліску зовсім не було тіні; скрізь попід деревом блищав однаково ясний теплий світ.

Карпо озирнувся на бік і побачив, що через обох Запорожців було видко кожне дерево, кожну квітку. Запорожці здались ему тінню, одначе він і кришки не злякався, бо страху там зовсім не було на тому світі.

Зараз за ліском вони стріли инчих козаків. Запорожці сиділи на зеленій траві групами, сиділи на дрібному камінні, стояли по два, по три, розмовляли між собою і всі поглядали на Карпа, як на якесь диво. Всі козаки були високі, рівні та здорові; всі були гарні, повбирані в гарну одежу, неначе в празник або в неділю. Вони стиха розмовляли, а Карпові здалося, що то ревуть страшні Дніпрові пороги.

— Отсе наш січовий курінь! Ми побачимо ще не один курінь, поки дійдемо до нашого гетьмана,— промовив один Запорожець.

— До гетьмана! До гетьмана! — закричали деякі Запорожці, і слідком за Летючим і за его двома проводирями посипались всі козаки.

От вони йдуть та йдуть, і зайшли в тихе, супокійне місце, навкруги обставляне камінням. В тій крузі, під самою високою кам'яною стіною, був пишний сад, а в тому саду росло всяке дерево. На дереві висіли спілі яблука та груші, червоніли вишні та черешні, червонів та жовтів спілий виноград, поросткладавши широкий лист і важкі кетяги ягід скрізь по камінні. Те місце було зовсім одгорожене, тиша була там аж мертва.

В тому саду скрізь попід деревом стояли кам'яні лавки, а на лавках сиділи старі Запорожці. Їм бороди біліли, як сніг, а вуси у всіх були чорні. Старі Запорожці одпочивали. На їх старих, поважних лицях спочивали думи. Всі вони сиділи, позгортувавши руки і посхилявши вниз важкі голови. Карпо гля-

нув на їх, і ему здалося, що вони повироблювані з каміння або з дерева. Вже Карпо перейшов через сад, а вони аж тоді встали, як наближився первий курінь і закричав: «До гетьмана! До гетьмана!»

Тільки що Карпо минув високу кам'яну огорожу, він побачив уже другий сад, весь зелений, весь засажений квітками, а з того саду лився чоловічий голос, та такий же гарний та дзвінкий! Хтось співав козацьку думу, дуже старинну. Голос той лився низом, як грім, то підіймався вгору і дзвенів, як голосний дзвін, а під той голос стиха грала бандура, неначе птиця щебетала. Карпо ввійшов у сад і побачив, що ту думу співав сивий кобзарь, сидячи на камені, а кругом его сиділи й стояли козаки середніх літ і слухали старинну думу про козацьких гетьманів, про славні давні діла на Україні.

— До гетьмана! До гетьмана! — стиха промовили старі Запорожці, і кобзарь перестав грати й співати. Всі козаки знялися з місця і рушили до гетьмана.

От, минув Карпо і той сад, і всі вони війшли в зелений гай. Той гай був такий гарний, як у нас буває він гарний весною. Дерево зеленіло, як серед дня під ясним південним сонцем. Незвичайний світ пронизував кожний листочок наскрізь: все дерево з листям було ніби виробляне з зеленого тонкого скла. Здавалось, ніби світ бризкав з середини кожної гілки, з кожного зеленого листка, з кожної квітки й травини. Карпо мусів прикрити очі рукою... В гаю щебетали соловейки, кували зозулі, туркотали горлиці, щебетало всяке птаство. Між деревом скрізь цвіла рожа великими кущами, цвіли гвоздики, чорнобривці, півонія; зеленіла між купами квіток рута, м'ята, любисток. Все те було освічене весняним сонцем, бо ніде під деревом не було тіні. Весь гай з квітками й птицями блищав і світився наскрізь, неначе був витканий з одного світа і з самих квіток та птиць.

Серед того гаю було зелене поле. Там сиділи на камені три кобзарі і грали козака до танців, а кругом їх на зеленій траві танцювали молоді, хисткі, як очерет, козаки. Червоні верхи на шапках, червоні рукави миготіли на зеленому полі, ніби то літали вогні, ніби раз-про-раз блискала блискавка. Високі тонкі козаки, з тонким станом, так переплітались між собою, як-от переплітається тонкий очерет, коли ним колише вітер. Карпо бачив, що козаки танцювали, неначе птиці літали, бо не згинали навіть вершечків трави під золотими підківками й тонкими закаблуками. Танок був такий жвавий, такий веселий, що в Карпа аж жижки затрусились до танців. Навіть старі Запорожці стали кругом, довго дивились, поки не заговорили: «Час до гетьмана! До гетьмана!»

Музики замовкли. Старі діди повели наперед, а за ними посипались юрбою молоді Запорожці.

От, пішли вони далі й прийшли до якоїсь невеличкої річечки. Карпо там примітив, що через кам'яну стіну в одному місці прорвалась вода і потекла річечкою бистрою, як птиця. Вода падала з каміня на камінь, шуміла й кипіла, неначе одскакувала од розпеченого каміння. Через воду був міст: то лежав великий та широкий плесковатий камінь. За річкою далеко-далеко, аж під самим берегом Дніпра, росла велика діброва. Дерево було таке високе, що трохи не доставало верхами аж до води! Густе й темно-зелене гілля висіло зверху, як найгустійші хмари. Дерево стояло темною рівною стіною. Над тією дібровою стояла ніби дуже ясна місячна ніч, або ясний вечір. На зеленому полі скрізь попід дібровою було видко могили. Над кожною могилою стояв у головах низенький білий кам'яний хрест, а в ногах ріс дуб. Перед кожним хрестом палав великий ставник, а в кожному дубі був застромляний козацький меч. В тій стороні світ був такий тихий, що ставники горіли, як у церкві. Йдучи проз те місце, Запорожці почали хреститись і молитись, поздіймавши шапки.

— Що то таке за річкою? — спитав Карпо в одного козака.

— То наше кладовище,— одказав козак.

Карпа повели далі просто до кам'яної стіни. Дивиться він, аж в тій стіні прорубані ніби ворота, та такі високі, як церква! Коло тих воріт по обидва боки стояли на сторожі два старі Запорожці з великими мечами. У їх сиві бороди були аж до пояса.

— До гетьмана! До гетьмана! — загули позаду козаки, і обидва діди опу-

стили підняті мечі додолу, поставали по обидва боки коло Летючого й повели его в ті ворота. За ними так і посипались всі козаки.

Ввійшовши в ті ворота, Карпо вгледів ще більше диво: там між двома високими стінами була друга гетьманська половина тиеї Січі. Глянув Карпо на стелю, а там так само лився й шумів Дніпро. Сонце так чудово грало промінням в тій стелі, як у чистому кришталеві. Карпові здалося, що в тій водяній стіні одна дошка з щирого золота, а друга з срібла; третя — червона, як жар, а там далі жовта, зелена, синя. Ті дошки ніби ворушились, змінялись, неначе чиясь рука перегортувала їх навмисне. То се вони всі счезали: і пишне сонце, і синє небо було видко через воду, як на землі; було видко, як птиці літали в небі, як риба плила стрілою або грала проти сонця цілими табунами!

Карпа повели через сад між двома рядами високого дерева, на котрому срібний лист був перемішаний з золотими яблуками та грушами, з коралевими вишнями та черешнями, з кетягами винограду з дорогого каміння. Весь сад блищав, як сонце. З дерева на дерево перелітали райські птиці, неначе хто перекидав пучки вогню або блискавки. А там за садом стояв простий зелений дуб, а під дубом на камiні сидів гетьман. Він був такий великий, як Палій. Здається, не було коня на світі, щоб вдержав его на собі! На гетьманові була висока шапка, а з шапки на бік висів золотий вершок; він був підперезаний золотим поясом і обутий в червоні чоботи з золотими підківками. Спершись однією рукою на широкий меч, гетьман держав в другій руці булаву з щирого золота, обсипану дорогим камінням, котре блищало, як проміння. Вся булава так світилась, неначе гетьман держав у руці сонце. Гетьман думав глибоку думу, схиливши голову, і его мислі вилітали соловейками, сідали на дубові та співали. Побачивши козаків, він грізно кинув очима, і з того погляду знявся орел та й полинув під небо, розпанахавши крилами кришталеву стелю. Додолу з очей посипались іскри і розтопили землю.

Не здіймаючи шапок, два діди стали перед гетьманом і постановили поперед Летючого. Їх роєм обступили козаки.

Гетьман встав і випрямився на цілий зріст.

— Яке діло маєте, шановне товариство? — спитав гетьман, і Карпо чув, що земля під ним задріжала.

— Хиба ж не бачили, ясновельможний гетьмане! Чоловік прибув до нас з України.

Гетьман тільки тогді кинув оком на Летючого, довго дивився на его, і дві слези упали з его очей на землю. На тім місці вже лежало дві рожі.

— Чи ти, хлопче, з України? Як же ти зайшов до нас? Чи на наслав тебе до нас Бог і народ?

— Я розбив байдака на порогах і не знаю й сам, як я сюди зайшов.

— Сину мій любий, сину мій милий! Я б тебе обняв, та боюсь задушити тебе од моеї великої сили, од щирого серця,— промовив гетьман і стиха поцілував Летючого.— Скажи ж мині, сину, що там діється на Україні?

— Нічого,— одказав Летючий.

— Чи пам'ятають на Україні про гетьмана й козаків, чи згадують?

— Трохи пам'ятаємо. Старі люди дещо росказують.

— Чи не говорили ж вам про нас попи або ченці, або вчені люде?

— Ні. Ніхто про те нам нічого й не згадував. Трохи чули дещо од кобзарів.

— Як же там на світі живуть люде? Чи лучше їм, чи гірше? Чи й досі терплять од ляхів? Чи й досі там у вас є татари, москалі, жиди?

— Є й жиди, й ляхи, й москалі. Тільки про татар нічого не чути. А чи лучше тепер людям, про те не знаю.

— Чи вже ж вам ніхто нічого не росказував?

— Ніхто, ясновельможний гетьмане.

Гетьман важко зітхнув і поклав свою булаву на камінь. З каміня так і бризнули левкої та фіялки кругом булави, а виноград оплів навкруги камінь і постлався по траві.

— Ходімо ж, козаки, до церкви та спитаемо в Бога, що діяти нам, та помолимось Богу за Україну.

— До церкви! До церкви! — загули навкруги козаки.

Гетьман одвязав меч і застромив у камінь. Меч ввігнався в скелю, як у віск, а з-під меча задзюрчала кров.

Гетьман тихою ходою виступив уперед, і козаки розступились на обидва боки. Гетьман був вищий і кращий од усіх Запорожців; високий, як Палій, гарний, як Мазепа, сміливий, як Богдан Хмельницький. Его лице блищало, як ранне сонце. Слідком за гетьманом два сиві Запорожці повели Карпа, а за ним роєм посипалась уся громада. Тільки можна було скинути оком, червоніли шапки та кантуші. Все військо йшло широким зеленим полем, а по обидва боки росли чудові гаї та сади. В тих садах росло дерево з золотим та срібним листом, а між тим деревом траплялося часом і просте дерево садове, і отсе на одному були спілі овощі, а на другому тільки що наливалися, а трете дерево стояло у білому цвіту.

Гетьман повернув за високу скелю, де була церква. За тиєю скелею Карпо вгледів нове диво. З високої кам'яної стіни з двох розколин лилися водоспади і спадали найдрібнійшою білою росою в дві річечки. Ті річечки стікали до купи, а між ними був високий острівець. На тім острові, понад річечками, скрізь попід кам'яною стіною росли вишневі сади і стояли в цвіту, як у нас буває весною. Весь той куток білів вишневим цвітом. Карпо бачив тільки на острівці камінь, а на камені стояв високий хрест з чистого золота, весь гладенький знизу доверху. На самому перехресті висів терновий вінок, а на колючках того вінка блищала свіжа кров. Хрест блищав навкруги, як сонце, а од того світа над хрестом на кам'яній стіні стояли аж три веселки, дуже, дуже ясні! Карпо більш нічого не бачив, тільки білі, як пух, сади, а над садами золотий блискучий хрест і три веселки.

— Се наша церква! — промовили діди до Карпа, показуючи на хрест, тільки отой хрест ми взяли з собою з Запорожжя, бо ми знали, що й хреста там не зосталося б. А ми за хрест ложили на степах, на морі свої голови.

От почали вони наближатись до того хреста, аж чує Карпо, хтось співає пісню, і співає голос дівочий. Карпо чув усякі голоси, та ще зроду не чув такого гарного, рівного, високого, дзвінкого та голосного! Той голос співав українську пісню. Карпові навіть на ум приходила та пісня: така вона була знайома. Але він чув, що та пісня була краща несказано од усіх пісень, хоч і нагадувала ему то одну, то другу сільську пісню. То велика, незмірна туга та горе, то надія, то радість і гаряче кохання лилося в тому чудовому голосі. Карпо чув, як дуже забилось в его серце, як у его серці переливалося все те, що співав голос. Навіть старі діди посхиляли голови.

— Хто се співає? — спитав несміливо Карпо у дідів.

— Швидко сам побачиш,— понуро одказав ему один характерник.

Війшли вони в ті сади. Дивиться Летючий, аж проти самого хреста, коло острівця стоїть одним один зелений кущ: то був кущ калини. Зверху на кущі червоніли спілі ягоди, а середина куща була облита білим цвітом. Під самісіньким кущем блищала в калині криничка. Карпові здалось, що той голос ллється або з калини, або з криниці.

Тільки що гетьман наближився до острівця, аж той голос задріжав од незмірної туги та й замовк. Гетьман став проти хреста на коліна, і за ним упало навколішки все товариство. От гетьман почав читати молитву, а разом з ним загула вся громада, як-от гуде народ у церкві, тогді як почнуть співати «Іже херувими». Карпо чув, що під его коліньми дріжала земля; він ухопився рукою за камінь, і той камінь дріжав, а після так і росколовся надвоє. Од тиєї козацької молитви страшно заревли пороги, задріжали обидва береги Дніпра, затрусилась земля на Україні, затрусився Київ на горах...

І знов загуло товариство, і впало ниць до землі. В той час знов з калини заспівав чудовий дівочий голос, заспівав пісню до Бога, і вся громада слухала ту пісню і плакала.

Гетьман скінчив молитву і встав; всі козаки встали за ним. «Настав час!» — промовив один характерник, показуючи рукою на кущ калини, і Летючому здалося, що та калина аж заворушилась, неначе на неї повіяв тихий вітер. Голос заспівав веселої пісні.

— Настав час! — промовив гетьман.

Один дід пішов до криниці, набрав у пригорщі води і тричі бризнув на

калину. І Карпо бачив, як червоні кетяги калини ставали квітками та стрічками на голові чудової дівчини, ставали рум'янцями на повних щоках; він бачив, як білий цвіт ставав білим лицем, білою сорочкою, як криничка стала відрами. Де був кущ калини, там стояла чудова дівчина і брала воду з криниці. Коли придивиться Карпо до тиєї дівчини, аж то стоїть Олеся, дочка отамана Музики.

— Отсе, як же я довго спала! — тихо промовила дівчина, озираючись навкруги,— але який же дивний був мій сон!

— Олесю, серце моє, щастя моє! — крикнув Летючий і згадав усе-усе: і своє ймення, і свою біду, і все, що з ним сталося.

Та дівчина була, як дві краплі води, Олеся Музиківна! Такі самі в неї були великі карі очі, такі ж маненьки губки, такі ж чорні великі коси. Навіть такими квітками була в неї вишита сорочка.

— Олесю! Чи вже ж ти мене отсе не впізнаєш? — промовив знов Летючий.

— Я не Олеся; я Маруся, хоч я й Музиківна, як ти кажеш,— тихо промовила дівчина. Але де се я? Боже мій! Де ж моя мати? Де мій милий гетьман?

І з тими словами її очи впали на гетьмана. Вона почала умлівати і тихо сіла на камінь. А гетьман дивився на неї довго-довго. Его грізне лице стало так ласкаве, як у малого хлопця.

Один дід-характерник почав говорити до дівчини:

— Чи пам'ятаєш, дівчино, як ти полюбила нашого гетьмана, як приплила човником і ступила ногою на наш запорозький острів? Ти вчинила великий гріх! Запорожець не повинен кохати дівчат, а твоя дівоча нога не повинна була і торкатись об нашу січову землю. За свій гріх ти стала калиною і разом з нашим кошем тебе поглинув Дніпро. Ти стояла оттут уже сто літ і спокутувала свій гріх. Твій рід і тепер живе на Україні. Одного Музики дочка запровадила отсего хлопця до нас... То ваше вже п'яте коліно.

Гетьман згорнув руки, подивився на Марусю й промовив:

— Іди, Марусе, з сим хлопцем на Україну. Така Божа воля. За твою щиру любов до мене ти каралась, за щиру любов ти й спокутувала. Іди. І коли людям добре жити на Україні, то зоставайся там і кінчай свій людський вік; а коли людям погано жити, то ти вернесся до нас, знов оттут перед хрестом станеш калиною і розкажеш нам, і виспіваєш нам про горе України. А ти, діду, винеси Марусю та Карпа — на той світ! — промовив гетьман і махнув рукою на одного діда-характерника.

Той дід зараз став орлом, вхопив на себе Марусю й Карпа, махнув широкими крилами. Водяна стеля так і розступилась на три сажні, неначе од великого вихра. Орел поніс їх обох понад страшними Дніпровими порогами.

Карпо глянув униз, і голова в его заморочилась. Ненаситець ревів, стогнав, кидав у гору білу хвилю. Ще вище піднявся орел, і стало видко всі пороги од першого до останнего. Дніпро здавався якимсь звірем, у котрого грива і шерсть крутилась білими вихрами.

— На що ти, орле, так високо піднімаєсся? — спитав Летючий.

— Бо я Запорожець і люблю простор. А де більше волі, більше простору, як не тут, у небі під хмарами,— промовив орел і ще дужче махнув крилами. Крила вже черкались об хмари. Весь Дніпро вже здавався синею стрічкою, а вся земля зеленіла, як зелена хустка. Вже було видко, де Дніпро вилився лиманом в Чорне море. А городи біліли, наче грядочки білих квіток. Орел глянув очима просто на сонце, а потім униз і промовив:

— Чи бачите, що діється на Україні?

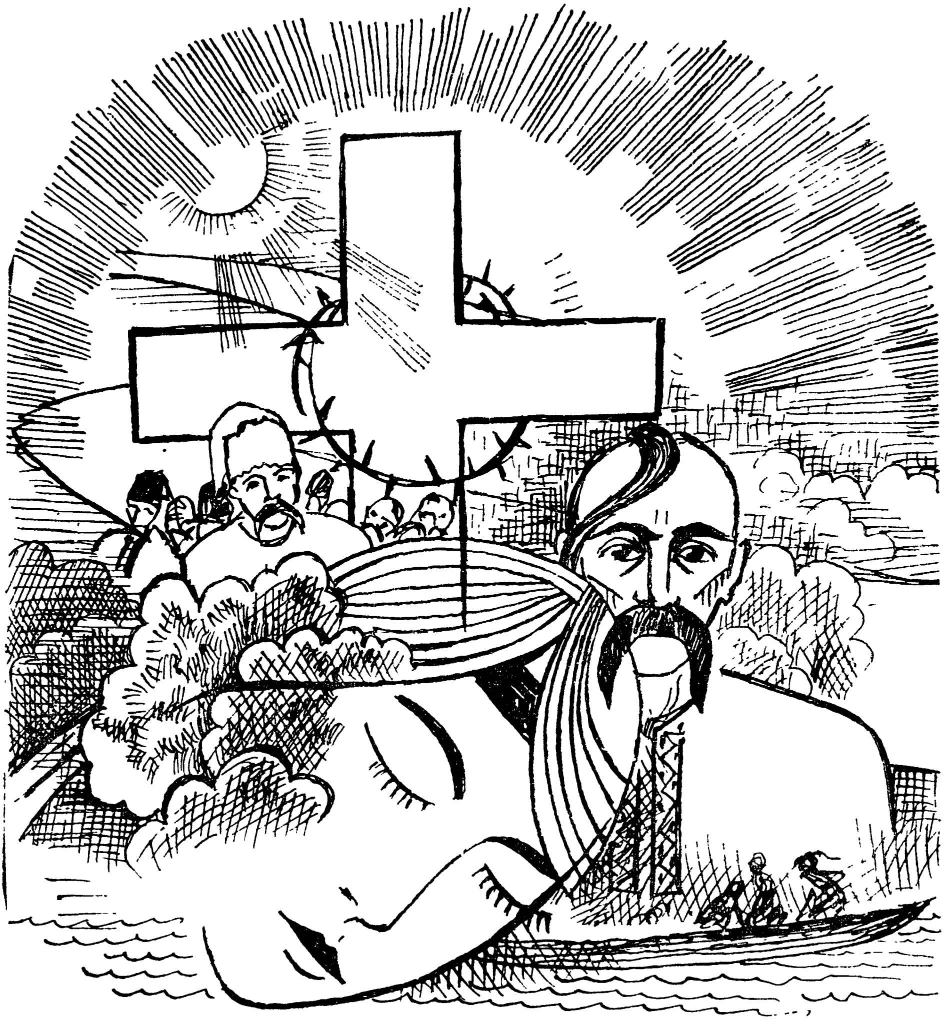
— Не бачимо, обізвались Карпо й Маруся, бо ріки вже здаються нібн шнурочки, а зелена Україна туманом укрилась.

— Доторкніться руками до хмари і потріть собі очі! — промовив орел, і вони обоє так і зробили.

— Чи бачите теперечки, що од самого Дніпра аж по Сян, аж до Перемисля і Ярослава на зеленому полі скрізь в'ються жовті гадюки, пашать полум'ям і повсисались в українську землю.

— Бачимо.

— Ото ж польські пани, що ссуть кров з нашої землі. Ми їх були багато вигубили, а тепер знов їх розплодилось доволі. Та й розплодилося ж те зілля!

Та які поставали гладкі та довгі! Та як пашуть полум'ям, бий їх, сила Божа! Нещасний народ, нещасна Україна... А чи бачите, як скрізь неначе великими клубками в'ються черви або глистюки?

— Бачимо!

— Ото ж жиди, що висисають з нашої України останній сік! Та й багато ж тиєї черви! А чи бачите ви, як на зеленому полі плазують сірі комашки поміж тим гадом?

— Бачимо! — обізвалась Маруся, то, мабуть, козаки муштруються. Чи не збираються на ляха або на турка?

— Ні, дочко. То московське військо муштрується. Між тим військом вже нема ні однісінького козака,— промовив орел та й крила опустив. Він так швидко падав униз, що в Марусі й Карпа дух захопило.

Знов пишно заблищав Дніпро між берегами, зазеленіли українські степи, ліси, поля; знов забіліли великі городи й села. Але в тих городах і селах було тихо-тихо, як у небі. Ніде не ворушилася й жива душа, неначе всі люде вимерли од великої чуми. А жовті гадюки та черви все крутились, все вилися! А військо все муштрувалось, як сіра комашня, розсипавшись на зеленому полі.

— Скажи мені, орле, бо ти все знаєш, де ж ділися люде на Україні? Чи їх татари полонили, чи їх турки вирізали? — спитала Маруся.

— Ні. Їх і татари не полонили, і турки не вирізали! Вони зачаровані, так само як і наша Січ. То, бач, схопилося таке страшне повітря і навіяло страшний сон на Україну, і люде разом так і поснули та й будуть спати, поки знов

не повіє теплий вітер з теплого краю, поки він не принесе з хмарами цілющої та живущої води і покропить тією водою землю й людей.

— Боже мій! Чи найду я живу свою матінку! — тихо промовила Маруся.

Орел почав спускатись на правому березі Дніпра, проти того острова, де колись була Січ. Він глянув на той острів, де й сліду козацького не зосталось, де козацькі могили заросли бур'яном та огородиною, де на гетьманських могилах колоністи-німці насадили картоплі. Де колись на майдані роєм гули на раді Запорожці, там тепер паслась німецька череда... Орел гірко заридав, тихенько ссадив на берег Карпа та Марусю, а сам знявся і впав у білу кипучу піну Ненаситецького порога.

Довго сиділи Карпо і Маруся над Дніпром й одпочивали. Перед ними була чудова картина Дніпра, облитого сонцем з високого неба. По обидва боки Дніпра стояли високі сірі скелі. На воді скрізь були розкидані зелені острівці, оброслі високим очеретом та лозою. Між островами і на островах сторчало каміння, зеленіли верби. А пороги все ревли та гули, наводили думи на душу. Маруся довго дивилась на Дніпро, а потім почала говорити:

— Чи бачиш ти, козаче, отой камінь, що висунувся з берега далеко в воду? Я раз стояла на тім камені і брала воду, а гетьман їхав дубом. Кругом его сиділи запорозькі козаки і гребли веслами, а гетьман стояв та все дивився на мене. Я собі задивилась на его, а відерце моє й попливло за водою. Гетьман побачив те і засміявся до мене. Який же гарний був гетьман! Які в его очі, які брови, які вуси! Серце моє так і пристало до его очей! Вернулась я додому з одним відром. Мене мати лаяла за відерце, а я й не чула того та все думала про гетьманські очі. Часто я з того часу виходила сюди і все дивилась, чи не вийде гетьман на берег гуляти на оттім острові. Коли раз ввечері, дивлюся я, а ходить мій гетьман по березі, згорнувши руки. Я дивлюсь на его звідсіль, а він на мене звідтіль. Мене так и потягло до его, як-от проміння сонця тягне росу з квіток. На березі стояв хибкий човник. Я сіла в човник, вхопила в руки весельце і полетіла човником до его. І сама я не счулася, як я вийшла на козацький берег, як побігла до гетьмана, як упала перед ним на коліна і обняла его. Я подивилась ему прямо в чорні очі, почула на своєму лиці его гарячий дух, почула, що він нагнувся до мене і поцілував мене. І мині здалося, що я умліваю, що я вмираю, вмираю і не можу вмерти. Я почула, що моє серце ніби заспівало якусь чудову пісню і співало, співало без кінця... Я ніби засипала і співала, і через той сон все бачила чудові чорні очі, і страшні, і гарні; все чула гарячий дух на своєму лиці, а моє серце все співало безкінешну пісню про щастя, про кохання. Як би я хотіла, щоб на віки протягся той пишний сон, щоб до віку співала моя душа для мого милого пісню про кохання. І я забула батька й матір, забула свої степи, свій хутір і свої квітки, забула про Дніпро, про небо й сонце. Нащо вони мене збудили і одняли од мене той чудовий сон?

Маруся замовкла і втерла сльози рукавом.

Вже сонце стало на вечірній опрузі. Карпо й Маруся встали і пішли на степ.

— Проведи ж мене, козаче, до мого батька, до хутора Чаплів. Я тобі спаси-Біг скажу.

От ідуть вони та йдуть, і вже далеко одійшли од берега. Степ почав розстилатись далеко-далеко і зеленів, скільки засягало око. Трава зеленіла, квітки пахли, птиці співали в синему небі.

— Степи мої, степи мої! Ви й досі такі гарні та зелені, як і колись були,— промовила Маруся.

От, дивляться вони, аж на степу пасеться велика череда: голендерські корови, здорові коні, круторогі чумацькі воли, цілі табуни ишпанських овець. Череда була сита, а пастухи й чабани були пообдирані, босі або в драних постолах. На свитках були самі за себе лати. Вони були худі, замлілі.

— Чий се скот ви пасете? Чи козацький, чи свій? — спитала Маруся.

— Панський! — обізвався обідраний, як старець, пастух і побіг за коровою, на котрій шерсть аж вилискувалась проти сонця, неначе на якому панові шкура.

Ідуть вони далі, аж пасеться друга черідка: коровки погані, кудлаті, бички миршаві, низенькі, свині дрібні.

— А се чия черідка? — спитала Маруся.

— Людська! — обізвався босий і обідраний хлопець.

— Чи далеко ще до хутора Чаплів?

— Та тут нема хутора Чаплів, а є велике село Чаплі! — одказав чабан.

— А чи живе ще у тих Чаплях козак Петро Музика? Его хата стоїть у самій бальці.

— На бальці стоїть цілий куток Музиківка. Там буде хат з тридцять, як не більше.

Здивувалась Маруся і задумалась, де ті хати набрались у Чаплях. От, пішли вони далі. Появились роскошні поля. Пшениця стояла, як море; їй і кінця не було видко. На полі жали женці.

— Де се взялася в степу пшениця? Та й насіяно ж її! — подумала Маруся і спитала:

— А чия се пшениця? Чи не Музичина часом, або, може, гетьманьска?

— Яка там Музичина? Ляхівска! Якийсь лях отсе оприїхав у степи, та взяв посесію у нашого таки пана.

— А де ж той пан взявся тут у Чаплях? — спитала Маруся.

— А чи ми знаємо, де він тут узявся,— отказали женці.

І все те було дуже-дуже чудним для Марусі.

Ідуть вони далі, а там на степу ростуть баштани; кавуняче й диняче бадилля так і вшило степ огудинням, скільки можна було оком скинути.

— Чиї се такі сильні баштани? — спитала дівчина баштанника.

— Жидівські! Жиди найняли землю на літо під баштани,— одказав дід баштанник.

— А ото жита, чиї вони?

— Панські!

— А той овес, неначе золото? Але вівса, неначе море! Чиї то вівса? — спитала дівчина.

— Ляхівські.

— А де людське? Де ж козаче?

— Оттам трошки людського ік селу! — гукнув дід з куріня.

Маруся стала смутна-смутна! В неї знов з'явилась думка стати калиною і вернутись до свого любого гетьмана, щоб співати ему вічню пісню про кохання.

Пійшли вони далі, аж перед ними розістлалося велике-превелике село. В кінці села був великий став на яру. Там стояла здорова сахарня з високим задимляним стовпом.

— От і Чаплі! — промовив Карпо.

— Чи вже ж отсе Чаплі? — крикнула Маруся і в долоні плеснула:

— Чия ж ото фабрика?

— Ляхівська,— одказав Карпо.

— А отой млин низче ставу?

— Жидівський.

— А отой другий млин, по другому боці?

— То панський, але добре не пам'ятаю.

— Чи вже ж отсе, бабуню, Чаплі? — спитала Маруся у однієї старої баби.

— Чаплі.

Карпо й Маруся пішли далі до села. Коли дивляться вони, аж там з боку на ярочку лісок. Під ліском блищала між осокою вода. Карпо схотів пити, і вони звернули до ліска.

Задумалась Маруся... Їй так хотілось подивитись хоч на ту хатину, де вона зросла. Їй все здавалось, що вона ходила до Дніпра, та отсе вертається додому і побачить свою матір...

Вже сонце стояло низько, як Маруся з Карпом прийшли на Музиківку на бальці. Вона заруз впізнала ту балку... І тепер на бальці стояла така сама невелика хатка, обгорожена низеньким тином, обкопана ровом, обсаджена садком, а на окопі — високою дерезою. І тепер на окопі дереза була густа, як руно, і закривала весь грунт і до половини хату.

Маруся ввійшла в хату. В хаті було дуже бідно. Коло віконця сиділа старенька женщина. Вона була така похожа на Марусину матір! Маруся так і кинулась до неї на шию і назвала її своєю матір'ю.

— Що се з тобою дівчино! Я не мати твоя, а ти не дочка моя,— тихо промовила женщина.

Але ж се хата Петрова Музичина? — спитала Маруся.

— Музичина, тільки не Петрова, а Василева, а я Василева жінка.

Маруся стала і руки опустила та все придивлялась до старої женщини.

— А мині все здається, що ви моя мати. Ви такі похожі на мою матір, що я б зроду не сказала, що ви не мати моя.

— Ти, дівчино, дуже схожа на мою менчу сестру. А в мене й дочки не було. Чи не ходила ти кілька літ на заробітках за границею, що позабула свою рідню?

— О, я довго ходила!.. Давно вже я була дома. Як я була дома, то тут і села не було...

— Що се ти, дівчино, говориш? Твій же вік не Бог зна який. Наші старі люди росказують, що тут на бальці стояла перша хата в Чаплях.

Тоді тільки Маруся придивилась, що хата стояла вікнами на схід сонця, а хата її батька стояла на схід сонця причілком. Вона зовсім тепер зрозуміла, що то була дуже давня річ на світі.

— Які ж ви, тітко, бідні! — промовила Маруся, дивлячись на женщину і роздивляючись по хаті.

— А вже ж бідні, бо нема з чого забагатіти. За поле плата велика, а тут і подушне плати, і на волость, і на школу... Та все плати та плати! І робимо, і нічого не маємо. Сідайте, коли ласка ваша!

Маруся й Карпо сіли на лаві і обоє задумались. Тепер тільки Карпо опам'ятувався зовсім, як поговорив з живими людьми, посидів у хаті. Він неначе прокинувся од важкого і чудного сну, роздивлявся при світі дня на все живе і тільки згадував той сон, що вже розлітався, неначе на повітрі. А Маруся сиділа та все згадувала, як то було колись в хаті її батька. В її батька хата була така сама невеличка, але далеко багатша, була обвішана рушницями, шаблями, пістолями. Все те оружжя висіло по стінах поміж вишиваними рушниками і хрестами з квіток і васильків. В її батька було що їсти й пити, бо було в его стільки степу, скільки оком скинути; в его була отара овець, були воли й корови. А які коні мав її батько! Як той степовий вітер літали вони по степах. Був у его і ставок, і млинок, і садок, а в садку була пасіка.

— Ви, тітко, кажете, що се Музичин грунт з давніх-давен. Адже ж у давнего Музики було багато степу. Его поле йшло оттак од самої балки та аж до самого Дніпра.

— Може, воно й було коли Музичине, а тепер то панське, то ляхівське. Ми й живемо більше заробітками. А ще недавно наш таки дід чумакував, посилав не одну паровицю і в Крим по сіль, і на Дін по рибу.

Уже настав вечір. На стіні зачервоніло проміння сонця, як жар у печі. В хату ввійшла бабина невістка; вона прийшла з поля з маленькою дитиною на руках, повісила колиску, поклала дитину, а сама кинулась до печі і почала варити убогу вечерю. Невістка була бідно убрана, в старій одежі, в товстій сорочці. З поля прибігло п'ятеро овечат та четверо поросят.

— Чи вже у вас і корови нема? — спитала Маруся, поглядаючи через віконце на бідний двір, на драну повітку.

— Де вже нам і корову держати! — промовила невістка і пішла заганяти вівці.

Маруся вийшла з хати слідком за молодицею, подивилась на обідрану повіточку, на убогу оселю, потім пішла в садочок і довго дивилась на зелений степ, на балку, засаджену вербами. Карпо вийшов слідком за нею і не зводив з неї очей. Маруся пішла в садочок, походила по садочку і почала плакати... потім стала коло криниці, ще раз глянула на убогу хату, на вишні, ще раз глянула на синє глибоке небо, все залите останнім червоним промінням сонця. Сонце впало десь у степу, неначе потонуло; останній червоний промінь зачепився на хмарці і ростопив її на червоне золото. Маруся глянула на ту хмарку, зітхнула важко і знов стала калиною. Знов на тій калині зачервоніли звер-

ху спілі ягоди; кущ навкруги зацвів білими квітками. Настала чудова зоряна ніч, і калина вмилася росою... роса закапала в криницю... то були Марусені сльози. З криниці так і піднялася вода, полилася через край по траві, потекла річечка аж до синего Дніпра. Карпо все те бачив і не здивувався після того дива, що він недавно бачив. А вдосвіта вся сім'я Музиченків вийшла в садок дивуватись, де то за ніч виросла і зацвіла калина і сповнила росою з листя всю криницю водою... затопила невеличкою річкою балку.

А гетьман і запорожці все стояли під золотим хрестом, молились Богу та все поглядали на те місце, де стояла калина. І в той саме час, як Маруся стала калиною в Музичиному садку, в той час запорожці побачили, що коло хреста знов зазеленів кущ калини, зачервоніли ягоди, забіліли квітки. А під калиною знов заблищала криничка, ще й вода бовталась в криниці, неначе хтось от-от тільки що набрав з неї води. І в той час знов заспівав пісню чудовий дівочий голос, тільки та пісня була ще жалібніша, ще смутніша. Той голос ніби заголосив над домовиною рідної матері і разом з тим голосом заридав гетьман, заплакали запорожці як малі діти. Ті слези закапали на жовтий пісок і вкрили его, і змішались з дніпровою водою.

Карпо Летючий діждався ночі і в глуху північ прийшов у своє село розпитати, що там ділось од того часу, як він розбив байдака. Він нищечком розбудив свого одного вірного товариша, і той ему росказав, що вже Карпову батьківську хату спродали; спродали все, що в хаті, і оддали купцеві за розбитий байдак, а начальство присудило дати Карпові двісті різок на скелі коло самого Ненаситця, як би тільки він вернувся до дому. Олеся, его кохана Олеся, вже давно повінчалась з другим лоцманом.

Карпо заплакав, стоячи коло рідної оселі, і тиеї ж ночі навіки помандрував за границю, аж за синій Дунай. І не стало про его чути ні вісточки. Всі так і думали, що він утопився або розбився об скелі на Ненаситцеві.

До наших читачів

ШАНОВНІ ДОБРОДІЇ!

Започатковуючи видання, редакція «Київської старовини» розраховувала на самоокупність. Однак раптове підвищення цін на папір, поліграфічні та поштові послуги поставили журнал у надзвичайно складне матеріальне становище. «Київська старовина», не встигнувши відродитися, опинилася перед загибеллю.

Дорогі наші читачі! Тепер надія лише на вас — тих, кому не байдуже відродження української історії та культури. У цей важкий для нас час звертаємось з проханням підтримати нас фінансово — бодай на перший період, поки наш журнал трохи стане на ноги. Будемо вдячні будь-якій спонсорській допомозі — як грошима, так і папером. У свою чергу колектив часопису робитиме все від нього залежне, щоб єдиний в Україні історичний науково-популярний та літературний журнал став справжнім спадкоємцем і продовжувачем славної «Київської старовини», щоб довкола нього згуртувались кращі інтелектуальні сили, які сприяли б відтворенню історичної та культурної спадщини українського народу.

Наш розрахунковий рахунок 1609158 в Київській міській дирекції Укрсоцбанку, МФО 32201.

Володимир БОРИСЕНКО

ДЕМ'ЯН МНОГОГРІШНИЙ

Визвольна війна українського народу проти польського владарювання в Україні середини XVII ст. винесла на свій гребінь тисячі справжніх героїв. Одним з них і став майбутній гетьман України Дем'ян Многогрішний.

Він походив із селянської родини, але під час війни покозачився і дуже швидко зажив серед побратимів гучної слави. Чутки про неабияке вміння молодого козака за день зібрати тисячний загін, а за тиждень перетворити його в страшну для шляхти силу докотились до гетьмана Богдана Хмельницького, і той призначив Многогрішного військовим осавулом. Саме в такому чині він і записаний у козацькому реєстрі 1649 р.

У роки війни Многогрішний формував козацькі полки, займався постачанням їм зброї, боєприпасів, організовував навчання військовій справі. Він виявив себе і справжнім дипломатом, коли у 1650 р. треба було врегулювати конфлікт між київськими міщанами і польським командуванням. Разом з зятем Хмельницького Данилом Нечаєм домігся, що польський король Ян II Казимір заборонив жовнірам сваволити в Києві. Многогрішний бився з ляхами і під Берестечком, і під Білою Церквою, і під Батогом, і під Жванцем.

Тривалий час після Визвольної війни Многогрішний перебував у безвісті. Невідомо, яку позицію він займав щодо рішень Переяславської ради 1654 р., дій Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Якима Симка. Можна тільки здогадуватися, що, маючи діяльну натуру, він не стояв осторонь подій. У кривавій круговерті Многогрішний зумів зміцнити своє становище. Деякий час він очолював Чигиринський полк, а при гетьмані Брюховецькому — Чернігівський. Виконував розпорядження гетьмана і відверто став на його сторону, коли той підняв козацькі полки на боротьбу проти засилля царських воєвод в Україні.

Однак Многогрішного не зовсім влаштовувала і політика Брюховецького. Після того, як Брюховецького скинули у 1668 р. з гетьманства, Многогрішний перейшов на бік Петра Дорошенка, з яким був близько знайомий ще з років Визвольної війни. Після свого від'їзду на Правобережжя Дорошенко залишив Многогрішного на Лівобережній Україні «наказним сіверським гетьманом». При цьому він був упевнений, що його давній приятель завершить визволення всієї Лівобережної України й організує захист українських міст від російських військ. Але сталося інакше.

Зібравши розрізнені частини, російський воєвода Григорій Ромодановський

наприкінці 1668 р. почав наступ на Україну. Многогрішний не мав необхідних для оборони краю сил і звернувся за допомогою до Дорошенка. У відповідь дістав пораду захищатися своїми силами. Наказний гетьман добре бачив безперспективність боротьби проти переважаючих сил ворога і тому почав шукати вихід із скрутного становища.

У Седнів прибули брат гетьмана Василь, стародубський полковник Петро Рославець і бувший ніжинський полковник Матвій Гвинтівка, які почали вмовляти Многогрішного повернутися під владу російського царя. Ці умовляння впали на благодатний грунт, і Многогрішний відправив полковників на переговори з Ромодановським. Вони закінчились тим, що Многогрішний і Рославець присягли на вірність російському царю. Гетьман і воєвода зустрілись у Салтиковій Дівиці й обговорили деталі відновлення російських гарнізонів в українських містах.

Тим часом прибулі до Москви М. Гвинтівка і В. Многогрішний доповідали в Малоросійському приказі ніби Д. Многогрішний і П. Рославець стоять на тих позиціях, що в Україні має бути російський гетьман з військом, а їх утримання візьме на себе український народ. Як виявилося, М. Гвинтівка і В. Многогрішний видавали бажане за реальне. Многогрішний належав до тієї групи козацької старшини, що обстоювала широку автономію України у складі Російської держави. На такій самій позиції стояла і частина церковних ієрархів України, зацікавлених в номінальній залежності від константинопольського патріарха, а не від московського. Їх об'єднав навколо себе чернігівський архієрей Лазар Баранович.

Автономістично настроєним старшині та духовенству протистояла основна маса міщан, селян і білого духовенства. Наївна віра людей в «доброго» царя розколола українське суспільство і прикла його на довгі роки страждань.

Позиція Многогрішного щодо союзу України з Росією чітко викладена ним у листі до Барановича: «Порадившись з полками цього боку (лівобережного.— *В. Б.*) Дніпра, при яких вільностях хочемо бути, відомо чиню, якщо государь нас, своїх підданих, захоче при колишніх вільностях покійного славного пам'яті Богдана Хмельницького, в Переяславі затверджених, зберегти і нинішніх ратних людей своїх з міст наших усіх — Переяслава, Ніжина, Чернігова — вивести, тоді ваше преосвященство напиши царській величності: якщо нас по милості своїй прийме, вільності наші збереже і, що зробилося з вини Брюховецького, простить (а то зробилося від насилля воєвод і відняття вольностей Війська Запорозького), то я готовий з полками цього боку Дніпра царській величності поклонитись і сили наші туди направити, куди буде царський указ. Якщо царська величність нашу службу не прийме, то ми за вільності свої вмерти готові; якщо воєводи залишаться, то хоч один за одним померти (доведеться.— *В. Б.),* а їх не хочемо» [1].

Як видно з листа, Многогрішний не виступав за повний розрив України з Росією, а домагався, і притому рішуче, відновлення умов Переяславської ради 1654 р. Але царизм уже не бажав іти на поступки українським автономістам і здавати завойовані позиції. У листопаді 1668 р. Многогрішному направили царські грамоти, в яких цар «прощав» українському народові його «гріхи» перед царським урядом і заявляв про свою милість до нього. Але ніяких конкретних обіцянок щодо повернення Україні колишніх прав і привілеїв цар не дав. Російський уряд вже відчув свою владу над Україною, відчув, що має опору серед частини місцевого населення, і був упевнений у можливості приборкати автономістів.

Наказного гетьмана штовхали в обійми царського уряду й зовнішні обставини. На Запорожжі гетьман Петро Суховій дотримувався прокримської орієнтації і разом з частиною запорожців та загонами татар почав виганяти з Лівобережжя російські гарнізони. Для боротьби проти татар Многогрішний мусив об'єднати козацькі полки з військами боярина Ромодановського. Одночасно і Дорошенко направив свої частини під командуванням брата Григорія на Лівобережжя. Цей акт київський воєвода Петро Шереметєв розцінив як перехід його на бік Росії й прислав посланців для прийняття присяги наказного гетьмана на вірність царю. На це останній з гідністю відповів, що він не збирається присягати, а воєнні дії почав за відновлення козацьких вольностей. Якщо цар, продовжував Дорошенко, накаже вивести з малоросійських міст воєвод і ратних людей, тоді ми всі з радістю будемо йому служити.

Такої самої думки про долю Укра-

іни дотримувався й Многогрішний. Перекладаючи вину за початок воєнних дій на ніжинського протопопа Мефодія Филимоновича, він просив царя підтвердити Україні права, затверджені Березневими статтями 1654 р. У випадку відмови гетьман навіть погрожував піддатися татарам. Наскільки серйозною була ця загроза, сказати важко.

У відповідь київський воєвода направив йому листа, де, зокрема, писав, що він ніколи не думав, щоб той був невірним слугою царської величності. «Я,— продовжував він,— завжди згадую твій правдивий розум і постійну послужливість царю». При цьому воєвода лукавив — писав, що в містах воєводи все робили згідно з договірними статтями 1654 р., права і вольності козацькі не порушувалися, а якщо якісь неприємності і були, так з вини «вора» Брюховецького, а не царя [2].

Поки тривало це листування, козаки і російські ратники завдали поразки Суховію й змусили його відступити в Крим. Після цього Многогрішний приступив до зміцнення власних позицій. У грудні 1668 р. він зібрав у Новгороді-Сіверському ніжинського, чернігівського і стародубського полковників, а також представників ряду лівобережних міст. Многогрішний наказав наглухо закрити обгороджений високим дерев'яним парканом двір, поставити озброєну варту з числа найнадійніших козаків. Після тривалої, важкої тиші з ослону встав архієпископ Баранович й одразу ж запропонував обрати гетьманом Многогрішного. Усі враз заговорили й почали умовляти претендента дати згоду стати гетьманом. Як писав літописець, Многогрішний довго відмовлявся від гетьманської булави — «як стара дівка від хорошого нареченого». Врешті-решт він взяв булаву. Так відбулося обрання нового гетьмана України.

На цій раді старшина виробила лінію щодо відносин України з Росією. Новообраний гетьман почав виконувати наказ царя про присилку до Москви представників з проханням про прийняття України під «державну руку». У січні 1669 р. до Москви прибуло українське посольство. Військо Запорозьке і особисто гетьмана представляли обозний Забіла, осавул Гвинтівка, суддя Іван Домонтович, 6 сотників, 2 отамани, військовий підписар і 46 рядових козаків. Духовенство і особисто Барановича — ігумен Максаківського монастиря Євгеній Ширкевич. Посольство від імені гетьмана просило царя підтвердити права і вольності Війська Запорозького: «Військо Запорозьке часто рокоші робило тому, що після смерті Богдана Хмельницького гетьмани, заради маєтностей, Війську зменшували вольності. Хоч за статтями Богдановими і повинні бути воєводи в Переяславі, Ніжині й Чернігові для оборони від ворога, однак вони замість оборони велику шкоду нам заподіяли; ратні люди в наших містах крадіжками частими, пожарами, вбивствами і різними муками людям дошкуляли; понад те наших звичаїв не вивчили; коли кого-небудь з них на злому ділі спіймають і воєводам чолобитну подадуть про покарання, то воєводи справу затягували. Нинішня війна і почалася з цього. Щоб наказав великий цар своїх людей з наших міст вивести, а в казну податок ми самі будемо давати через своїх людей, яких військо вибере... Ті ж воєводи, незважаючи на прийняті статті, в козацькі права і вільності вступалися і козаків судили, чого ніколи в Війську Запорозькому не бувало. А коли Військо Запорозьке буде свої (права і привілеї.— *В.Б.*) мати, то ніколи зради не буде. В немалій смуті гетьман і все Військо Запорозьке перебуває тому, що ваша царська величність місто царствуюче Київ королівський величності віддати дозволив» [3]. Цар пообіцяв козакам милостиво ставитися до них і разом з тим відверто погрожував карати тих, хто робив якісь «шатості й міжусобиці». Ніяких гарантій повернення усіх прав і вольностей козацьких посольство не отримало.

Це суттєво ускладнило становище лівобережного гетьмана, якому доводилось переборювати опір опозиції. Старшина і козаки тих полків, що не брали участь в раді, не визнавали обрання нового гетьмана. Це призвело до кровопролиття, розрухи, горя і нещасть українського народу.

Незадоволений новим гетьманом був і ніжинський протопоп Симеон Адамович, вірний прислужник царського уряду. У січні 1669 р. він доповідав царю про намір Многогрішного зробити так, щоб «у нас у Малій Росії й нога московська не стояла». Намагаючись принизити новообраного гетьмана, Адамович звинувачував його у привласненні податків, зловживанні владою, честолюбстві й грубості. Це — перший донос на гетьмана, яких потім буде чимало. Крім

того, він скаржився на те, що Многогрішний довгий час тримав його у в'язниці, забрав собі податки з пасік і горілчаних казанів і взагалі він «великий ворог, а не доброхот пресвітлій царській величності». Наприкінці листа Адамович просив царя не тільки не виводити з українських міст російських гарнізонів, а навіть посилити їх. Звичайно, не все в цьому доносі відповідало дійсності. Але те, що Многогрішний на перших порах виступав за повернення Україні широких автономних прав, безперечно.

Про це свідчив і Ушаков, який за розпорядженням київського воєводи Шереметєва зустрічався і довго бесідував з гетьманом. На вимогу сприяти поверненню російських військ у Бориспіль, Козелець і Остер Многогрішний відповів, що коли цар змилостивиться над Україною, тоді ці міста визнають його владу над собою. Досить тверду позицію зайняв Многогрішний стосовно наміру Росії віддати Київ полякам. Якщо так трапиться, зазначав він, то й лівобережні міста ніколи не залишаться під владою царя.

На початку березня 1669 р. у Глухові відбулася рада за участю Ромодановського, старшини та представників козацтва і міщанства. На ній знову розгорілися суперечки щодо російських гарнізонів в українських містах. Многогрішний зі своїми прибічниками наполягав на їх виведенні. Своє бажання гетьман пояснював тим, що воєводи втручалися в місцеві справи, «безчестили» козаків, називали їх мужиками, займалися крадіжками та підпалами. Однак царський уряд не бажав іти на поступки гетьману та його оточенню.

На раді були підписані Глухівські договірні статті між старшиною й московським урядом. Після цього рада підтвердила гетьманство Многогрішного, який присягнув «служити великому царю вірно». За Глухівськими статтями воєводи залишались у Києві, Переяславі, Ніжині, Острі та Чернігові. Причому їм заборонялося втручатися в місцеві справи. Фактично функції воєвод обмежувалися тільки організацією сторожової та гарнізонної служби. Через повстання 1668 р. і непоступливість Многогрішного царський уряд мусив відмовитися від введення в Україні власної податкової та адміністративної системи. Зате він підтримав ідею створення загону найманців з одної тисячі козаків, який мав не тільки придушувати народні виступи, а й контролювати його дії. Кількість реєстрових козаків зменшувалась до 30 тис. Козакам заборонялось переобирати гетьмана без дозволу царя, а старшині — брати участь у дипломатичних переговорах російських дипломатів з приводу українських справ.

Обмежуючи автономні права України, Глухівські статті одночасно зміцнювали позиції лівобережного гетьмана як ставленика Росії. Відчувши це, Многогрішний відмовився від пропозицій Дорошенка спільно виступити проти агресорів, у тому числі й Росії. І це при тому, що на бік правобережного гетьмана перейшли Лубенський, Миргородський і Полтавський полки. Зрозумівши небезпеку, Многогрішний повів боротьбу проти бувшого благодійника. Влітку 1669 р. лівобережний гетьман почав відверто протидіяти спробам Дорошенка вигнати російські гарнізони з лівобережних міст й поширити свою владу на все Лівобережжя. 10 липня він писав царю: «Маючи точні дані з тієї сторони Дніпра від корони польської і великого князя литовського гетьмана Дорошенка, який, незважаючи на прийняті договори з вашою царською пресвітлою величністю, які з її королівською величністю і Річчю Посполитою в Андрусові прийняли, і не задовольняючись над тією стороною своїм старшинством гетьманським, але і на цю сторону Дніпра війська свої кінні з Іваном Канівцем і з Носом, і з Перебийносом більше тисячі з тієї сторони Дніпра, і Сіркового війська частину ж переслав, щоб кровопролиттям привід до війни давали нам, і в міста Лубни, в Лохвицю і в Ромни піхоту середняцьку і козаків посилав і наказав їм, щоб «задор» до війни робили» [4]. Далі Многогрішний просив царя дати військо для відсічі Дорошенку. Царський уряд задовольнив прохання лівобережного гетьмана. Він вважав українське питання вирішеним, тобто Україну розділеною по Дніпру, і не збирався повертатися до нього знову. Цар рішуче виступив проти спроб Дорошенка та інших українських автономістів відновити єдність України.

Улітку 1669 р. перед Многогрішним відкрилась можливість покінчити з претендентом на булаву лівобережного гетьмана. В липні-серпні він та переяславський полковник Думитрашко Райча одержали кілька листів від Михайла Ханенка з пропозицією почати спільну

боротьбу проти Дорошенка. Ставленик Польщі хотів об'єднати свої сили з силами Многогрішного на основі спільної ненависті українського народу до султанської Туреччини. Але він не врахував того, що український народ так само вороже був настроєний і проти шляхетської Польщі, на яку робив ставку майбутній гетьман Правобережної України. Крім того, Многогрішний був обурений тим, що Ханенко не визнав його «повним», а тільки «сіверським» гетьманом. Про пропозицію Ханенка лівобережний гетьман негайно сповістив царя й додав, що без його згоди він не подасть ніякої допомоги ставленику шляхетської Польщі на Правобережній Україні. Покладаючись тільки на власні сили у боротьбі за незалежність України, Многогрішний тим самим прирік себе на повну ізоляцію від тих сил Правобережжя, які прагнули єдності й незалежності всієї України.

У серпні 1669 р. війська лівобережного гетьмана почали воєнні дії проти полтавського, миргородського і лубенського полковників. Увійшовши на територію Лубенського полку, вони під Рогинцями завдали поразки загонам полковника Григорія Гамалії і переслідували їх до Лохвиці. У полон було взято чимало козаків. Гетьмана зустріли хлібом-сіллю жителі Чорнух, Куренків і Городищ, яким набридли старшинські чвари й постійні військові дії.

Перехід лівобережного люду на бік Многогрішного змусив автономістично настроєну старшину вдатися до широких агітаційних дій. Яків Лизогуб та інші полковники поширили на Лівобережжі універсали із закликом до козаків та поспільства не підкорятися Многогрішному, а підтримати Дорошенка. Що до самого лівобережного гетьмана та його прибічників, то в універсалах писалося так: «Не треба на те уповати нікому, що чужеземні народи знайшли «ласих» до урядів людей, які про майбутнє не думають, задовольняють (їх.— *В.Б.*) старшинствами військовими і обіцянками всіляких милостей до себе прихиляють» [5]. Справедливі і своєчасні попередження робила козацька старшина. Але пізніше на ці «лукавства» знадились сам Лизогуб та інші автори закликів і перейшли на службу до російського царя.

Звертання автономістично настроєної старшини не знайшло підтримки серед лівобережного козацтва і міщанства. Це дозволило Многогрішному завдати ряду поразок розрізненим загонам Дорошенка і Суховія. До зими 1669 р. майже вся Лівобережна Україна підкорилася владі Многогрішного. На початку 1670 р. Дорошенко листовно заявив лівобережному гетьманові про своє бажання бути з ним у мирі і злагоді. Одночасно запорозькі козаки визнали владу лівобережного гетьмана і прохали, щоб цар знову прийняв їх у підданство.

Проте стосунки між Многогрішним і Запорозьким Кошем так і не були улагоджені. Запорожці гнівались на гетьмана за те, що козацькі застави не пропускали на Запорожжя лівобережне населення, а порушників відправляли в миргородську тюрму. Сильне незадоволення місцевих жителів викликали конфіскації майна у прибічників Брюховецького. Так, колишній генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський скаржився царю на те, що Многогрішний забрав у нього будинок, 400 осьмачок хліба, 6 горілчаних казанів, 4 коней, 150 свиней, 500 золотих і ще багато чого. Перерозподіл майна і перестановка командних постів настроїли значну частину заможного козацтва і старшини проти гетьмана. Крутим характером Многогрішного були невдоволені й окремі його прибічники, навіть ті, що звели його на гетьманський престол.

Настрої старшини і козаків добре розумів і сам Многогрішний. На святковому обіді 17 квітня 1670 р., на якому були присутні майже всі лівобережні полковники, гетьман заявив так: «Чую я, що козаки усіх міст мене мало люблять; якщо і справді так, то ви б били чолом великому царю про обрання іншого гетьмана, я клейноди військові уступлю тому, кого ви оберете. А поки я буду гетьманом, свавільників буду приборкувати, скільки в мене буде сил, на тім я присягав великому царю; не так як Івашко Брюховецький... Скільки свавільникам не крутитися, крім великого царя дітись нікуди». Присутній на обіді піддячний Михайло Савін зробив висновок, що більшість лівобережних полковників ставляться до царя «так собі». Московському представникові не відмовиш у спостережливості і проникливості. Частина українського суспільства справді прохолодно ставилась до російського царя і продовжувала дотримуватися політичного курсу на відновлення автономії України.

Це вносило серйозну напругу між гетьмансько-старшинською адміністрацією і царським урядом.

Та дії й самого гетьмана насторожували царя. Так, гетьман почав наполягати на поверненні з сибірського заслання українських патріотів. Така вимога у загальному вигляді була поставлена в 1669 р. А 12 липня 1670 р. гетьман назвав цих людей поіменно: бувших овруцького полковника Децика, київського полковника Попкевича, баришівського сотника Переяславського полку Івана Воробея, осавула Ніжинського полку Леонтія Бута, писаря Переяславського полку Федора Тризну, ігумена Мгарського монастиря Загоровського і двох братів Кульженків з Переяслава. З аналогічним проханням звернувся Многогрішний до царя і у вересні того ж року. Якщо спочатку царський уряд ставився до таких звернень спокійно, хоч і не робив нічого для їх задоволення, то пізніше — з роздратуванням і навіть гнівом.

Многогрішний не виправдав сподівань волєлюбного козацтва скористатися виступом Степана Разіна й здобути Україні незалежність. Встановивши стосунки з запорожцями, Разін покладав велику надію на Україну та її гетьмана. Його військо поповнилось кількома тисячами козаків, й частина його рушила на Слобожанщину. Тут їх радо зустріли бувші переселенці з Лівобережної та Правобережної України на чолі з полковником Іваном Дзиковським. Звідси повстанці мали намір іти на Лівобережжя, сподіваючись при цьому на підтримку місцевого гетьмана. Принаймні, в цьому їх переконували запорожці. У серпні 1670 р. вони писали Разіну про те, що Многогрішний не є підданим московського царя і вільний у своїх діях. Тому, мовляв, на Лівобережжі їм не буде спротиву, а, навпаки, всіляка підтримка. Однак Многогрішний так не вважав. Він не тільки не пішов на зближення з бунтівливим отаманом, а звернувся до царя за допомогою, яку й отримав. Крім того, гетьман зібрав козаків й направив їх у військо російського воєводи Ромодановського. Проти загонів повстанців були послані й лівобережні козацькі полки.

Многогрішний очолював ту козацьку старшину, яка була вкрай незадоволена тим, що російський уряд віддав українські землі Польщі. «Якщо царська світлість,— говорив він роздратовано піддячому Савіну наприкінці 1671 р.,— дозволив наші землі потроху віддавати королю, то нехай би він віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але у нас є на цьому боці (Дніпра.— *В.Б.*) війська тисяч з сто, будемо боронитися, а землі своєї не уступимо. Чекав я до себе царської світлості милості, а царська світлість дозволив нас у неволю віддати. Наших купців польські люди грабують і в тюрмах тримають, села навколо Києва плюндрують, а великий цар нічого їм не робить і нас не обороняє. Коли б ми самі себе не обороняли,— продовжував гетьман,— то давно поляки б нас у неволю взяли, а на захист московських людей сподіватися нічого».

Зрозуміло, що такі думки гетьмана не могли сподобатися царському урядові, і він направив до нього стрілецького полуголову Танеєва. Многогрішний з властивою йому прямотою підтвердив свої слова і додав вимогу, щоб цар не дозволяв полякам займати українські землі за річкою Сож, щоб були чітко визначені кордони з Польщею, а Гомель відійшов до України. Коли ж боярська дума не дала на це згоди, гетьман на власний ризик узяв місто під свій захист, як того бажали самі гомільчани. Такі дії лівобережного гетьмана знову викликали сильне невдоволення царського уряду, який взяв курс на зближення з Польщею і не бажав ускладнень.

У 1671 р. Многогрішний пішов на зближення з Дорошенком на підставі спільного незадоволення перемир'ям Росії з Польщею за рахунок українських земель. Обидва почали координувати свої дії проти польсько-шляхетських військ. Коли польський полковник Пиво із своїм загоном напав на околиці Києва, то гетьман дозволив лівобережним козакам діяти спільно з правобережними проти нападників. Об'єднаними силами козаки відстояли Київ. Між Дорошенком та Многогрішним зав'язалось жваве листування з приводу наступних планів російського уряду віддати Київ полякам. Причому обидва гетьмани на випадок цього готові були виступити разом. Усе це стало відомо царю. Та й сам гетьман не дуже приховував свої плани. Більше того. Він сам сповістив Малоросійський приказ про своє замирення з Дорошенком, що насторожило царський уряд.

Наприкінці 1671 р. гетьман дізнав-

ся, що на його місце Малоросійський приказ готує київського полковника Костю Солонину. Причому ініціатива такої заміни виходила від самого царя, який хотів мати слухняного гетьмана. Чутки ширилися, і прибічники гетьмана заговорили про те, що більшість з них втратять свої пости. Це настільки схвилювало місцеву громадськість, що під її тиском російські урядовці мусили звернутися до Малоросійського приказу за роз'ясненням. Поки Москва мовчала, гетьман лютував. Він відмовився приймати царського представника Григорія Неєлова, поранив переяславського полковника Райчу і побив суддю Івана Домонтовича, які виступали за дальші поступки Росії. Щоб нейтралізувати проросійськи настроєну старшину, гетьман вдався до заміни ненадійних полковників своїми родичами та вірними людьми. Усунутий з посади Райча, генеральний суддя Забіла та інші старшини почали таємно спілкуватись з царським резидентом у Батурині.

У ніч з 7 на 8 березня 1672 р. відбулася таємна зустріч Танєєва, Неєлова, Забіли, Домонтовича, Івана Самойловича і Райчі. Старшина, як і раніше, звинувачувала гетьмана у багатьох гріхах. Але з'явилися і нові звинувачення. Мова йшла про те, що лівобережний гетьман відправив Дорошенку 24 тис. єфімків, а найманий полк Ворошила послав у Лубни для ведення дій проти російських військ. Деякі з старшин заявили, що Многогрішний змусив їх присягати на вірність ідеї визволення України від «москалів». Саме на цій зустрічі старшини-змовники за згодою присутніх Танєєва та Неєлова вирішили найближчим часом заарештувати Многогрішного і передати його російським властям.

У ніч на 13 березня стрільці батуринського гарнізону оточили двір Многогрішного. Колишній полковник Райча, Забіла, генеральний писар Кость Мокрієвич та інші увійшли до спальні гетьмана. В темряві Райча почав питати, де тут Демко? Той прокинувся, скочив з ліжка й кинувся до зброї. Проте на нього навалилися кілька чоловік, зв'язали і відтягли у двір Неєлова. Тут Многогрішний зробив спробу вирватися, рвонувся до мушкета, але був поранений Мокрієвичем, який стріляв з пістолета і поранив його у плече. Многогрішного забили в кайдани. При цьому, як свідчили учасники змови, поранений говорив, що збере тисяч шість війська і разом з татарами піде воювати російські міста. Москва, продовжував гетьман, несправедливо поводиться з Україною і хоче всіх малоросіян посікти, а міста їхні спустошити. Тому він і не схотів бути «під царем».

Карету з опальним гетьманом доставили спочатку в Конотоп, а потім у Путивль. Її супроводжували Мокрієвич і колишні полковники Райча та Рославець, які слідкували за тим, щоб не було ніякої затримки на дорогах і ніхто не дізнався про арештанта. 28 березня 1672 р. Многогрішний уже був у Москві.

Тим часом в Україні почалась розправа з прибічниками гетьмана. Протопопа Адамовича і Павла Грибовича затримали у Севську, коли вони поверталось із Москви, під приводом відсутності коней і підвід. Коли ж ця хитрість не вдалася, севський воєвода змушений був сказати правду про гетьмана. Грибович не піддався і був заарештований, Адамович зразу ж заявив стрілецькому голові Михайлу Колупаєву, що гетьман в останній час змінив своє ставлення до Росії. Причину цього протопоп вбачав у побоюваннях Многогрішного, що цар віддасть Україну з Києвом полякам. Крім того, він заявив про плани гетьмана почати воєнні дії проти російських військ.

Брат гетьмана Василь, чернігівський полковник, дізнався від одного московського монаха про намір царського уряду арештувати гетьмана й відправити до Москви. На другий день до нього з'явився півголова місцевих стрільців з наказом — негайно йти до воєводи. Зробивши вигляд про готовність виконати розпорядження, Василь Многогрішний утік і дістався до Єлецького монастиря. Місцевий архімандрит Іоаникій Галятовський відмовився надати втікачу притулок. Так само вчинили ігумени Микільського та Максаківського монастирів, які нещодавно всіляко запобігали перед полковником. Василь Многогрішний зрозумів, що мусить рятуватися сам, що ніхто не прийде на допомогу. Переодягнувшись у рясу, він спустився човном по Десні та Дніпру до Києва, відкрився ігумену Братського монастиря Василю Ясинському й попросив дати йому притулок. Ігумен одразу ж повідомив про втікача київського воєводу Григорія Козловського. За

наказом воєводи того було заарештовано, допитано й відправлено до Москви. Такою самою була доля і ніжинського полковника Гвинтівки. І це при тому, що, дізнавшись про арешт свого благодійника, він поспішив до Москви з доносом на нього.

Противники Многогрішного переслали в Малоросійський приказ супліку з переліком усіх антиросійських висловів арештованого гетьмана: і про те, що цар віддав полякам майже всю Україну і що потрібно шукати іншого покровителя, про грошову підтримку царським урядом противника України шляхетської Польщі, власну готовність шаблею загнати «москалів» «за столицю», і про те, що султан турецький мав підстави для зневажливого ставлення до російського царя та ін. До цих звинувачень додали й свідчення колишніх прихильників гетьмана — батуринських сотника Григорія Карповича і отамана Якова Андреєва. «Якби ми,— писали старшини царю,— записали всі докази Демкової зради, то не помістили б всього не тільки на аркуші паперу, а й на воловій шкірі».

В Посольському приказі 14 квітня почався допит «з пристрастям» Многогрішного. В'язень не визнав звинувачень у зраді російського царя, а захоплення Гомеля пояснив військовою необхідністю. Бояри дуже хотіли з'ясувати характер відносин з правобережним гетьманом. Причому вони трактувались як зрадницькі щодо царя. Однак, незважаючи на тортури, Многогрішний твердо стояв на своєму: ніякої змови з Дорошенком проти царя у нього не було. Але слідчі всі дії бувшого гетьмана, спрямовані на збереження чи відновлення автономних прав України, трактували як зраду російському царю. Вперше царський уряд чинив з козацьким обранцем як із своїм підданим. У цьому йому активно допомагала та частина козацької старшини, яка заради власних інтересів готова була пожертвувати автономією України.

28 травня братів Многогрішних вивезли з тюрми на болото, де вже стояла плаха. Дяк Малоросійського приказу почав читати звинувачення і вирок — відрубати обом голови. Кат уже поклав Василя і Дем'яна на плаху, аж тут примчався гінець царя з криком «стій» і передав дяку грамоту, в якій цар заміняв страту засланням (так само, як і іншим прибічникам гетьмана). Разом з Многогрішним на заслання відправилась дружина Настя, сини Петро й Іван, дочка Олена і племінник Михайло Зіновіїв. З Гвинтівкою поїхала дружина Ірина, сини Єфим і Федір. Після втечі із заслання Грибовича власті тримали Дем'яна Многогрішного в тобольському острозі. Після звільнення із в'язниці він деякий час перебував на службі в Іркутську, а потім постригся в ченці. Його сини тривалий час жили в Сибіру і на Далекому Сході. Помер Дем'ян Многогрішний на початку XVIII ст.

---

[1] *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— М., 1991.— Т. 11.— С. 362—363.

[2] Там же.— С. 367—368.

[3] Акты ЮЗР.— СПб., 1877.— Т. IX.— С. 32.

[4] Там же.— С. 182.

[5] *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— С. 400.

Роман ДУБИНЯК, Петро ЦИБАНЯК
(Великобританія)

ГРОШОВА СИСТЕМА В УКРАЇНІ ЗА КНЯЖИХ ЧАСІВ

Гроші в упорядкованому господарстві держави — це засіб для влегшення обміну товарами. Вони також є мірилом вартости товарів.

У давніх часах цим засобом були звичайно один або кілька товарів, що мали загально визнану цінність при порівнянні з усіми іншими товарами.

З поступом розвитку людства загальної вартости грошей набували «штуки худоби», далі хутра, а врешті, міри зерна, солі й рідкісних металів. Ці всякого роду засоби не ставали відразу панівними для обміну чи платности. Один засіб існував доволі довго, цілі століття, поруч другого.

Аж із постанням міжнародніх торговельних взаємин на перше місце вибились дорогоцінні металі. По своєму невеликому тягареві й легкому поділі вони показались придатними стати загально визнаним засобом вартостей всіх товарів.

Міру вартостей всіх товарів перебрали на себе золото й срібло. З цих двох «шляхетних металів» почали карбувати перші монети — гроші.

Кунні гроші

Україна за княжих часів мала свою грошову систему в формі т. зв. «кунних грошей». «Кунні гроші», як доводять назви грошових одиниць, що згадуються в різних письмових джерелах княжої України («куна», «веверица», «векша»),— це були хутра або шкіри хутрових тварин куниці й білки. Інші номінали «кунної грошової системи» («ногата» й «резана») не є назвами тварин і пояснюються подвійно: як хутрові й як металеві гроші.

Більше прийнятою є думка, що «ногата», принаймні в 9—11 століттях, була місцевою назвою арабської монети «диргем», а «резана» — це половина або менша частина «диргема».

Всі номінали «кунної грошової системи» об'єднувались лічильною одиницею — т. зв. «гривнею» (в письмових джерелах «гривна») — в такому співвідношенні: одна «гривня»=20 «ногатам»=25 «кунам»=50 «резенам», а пізніше, з 12 століття = 50 «кунам» = 100 «веверицам», чи «векшам».

Хоч питання про реальну вартість «кунних грошей» не розв'язане, проте доводиться думати, що від найдавніших часів аж до половини 14 століття всі «кунні» одиниці були грішми — хутрами або шкірками, бо ніяких металевих грошей, крім важких «срібних зливків», т. зв. «гривень», у цей час в Україні не було.

А «кунні» одиниці постійно згадуються в письмових джерелах того часу. Повідомлення ряду чужоземних письменників підтверджують хутрово-шкіряну систему «кунних грошей» в княжій Україні. Зокрема, перський учений Ахмед

* Подається за рукописом авторів із збереженням мовно-стилістичних особливостей.

Туський (за новими даними, Наджіб Хамаданський, тобто з міста Хамадана) в своєму творі «Чудеса творіння» з 1160 року говорить: «і в українців шкіряні гроші, шкіри білок (сірих), а не «диргеми», і шкіри без хутра з передніми й задніми лапками й кігтями».

Срібна гривня

З розвитком торговельних взаємин уведено, мабуть, для значних грошових операцій, твердішу й певнішу валюту, ніж «кунні гроші», а саме «срібні зливки», т. зв. «гривні». Різної форми й ваги були вони:

«київська гривня» — це шестикутний «зливок срібла вагою близько 160 грамів, із 11—13 століть, або шестикутній трохи відмінної форми «срібний зливок» вагою 196 грамів, із половини 13 століття;

«чернигівська гривня» — це ромбовидний з варіянтами й довгастий з розплесканими язиковидними кінцями «зливок срібла» вагою близько 196 грамів, із 12 століття.

Золота гривня

В 12 столітті є знані «золоті зливки», т. зв. «золота гривня». В Києві «золота гривня» ділилась на 72 «золотники», а в Новгороді — на 96. Один «золотник» мав 4,4 грамів золота.

«Золота гривня» дорівнювала 50 гривням «кунних грошей», а «срібна» — сім і пів гривням «кунних грошей».

Карбованець

При кінці 13 століття з'явився «срібний зливок» у половину «срібної гривні». Він дістав назву «карбованець». У 15 столітті цей «карбованець» остаточно витиснув «гривню» з обігу.

Ногата

Ногата — це грошова одиниця, 1/20 «гривні» кунної системи грошей.

Рання «ногата» була місцевою назвою арабської срібної монети «диргем», що була в обігу в Україні починаючи з 9 століття. Перші «ногати» важили близько 3,41 грамів.

У середині 10 століття, коли замість єдиної в усій Україні вагової системи створилось дві, південна й північна, «ногата» одержала в південній системі вагу 4,09 грамів, а в північній — 2,56 грамів.

Згодом, із половини 11 століття до половини 14 століття, «ногата» визначала один із родів грошей-товарів, правдоподібно, шкірку соболя чи іншої хутрової тварини.

Куна

Куна — це грошова одиниця, 1/25 «гривні» в 9—11 століттях і 1/50 «гривні» в 12—13 століттях «кунної системи грошей».

Рання «куна» була якимсь родом грошей-товарів, правподібно, хутром куниці починаючи ще перед 9 століттям.

У 9 столітті, до половини 10 століття «куна» була місцевою назвою арабської монети «диргем» вагою 2,73 грамів.

З другої половини 10 століття десь до половини 11 століття «куна» була місцевою назвою арабської монети «диргем» вагою 3,28 грамів, чи сумою частин «диргема» цієї ж вартости.

З половини 10 століття до половини 11 століття «куна» була місцевою назвою арабської монети «диргем», обрізаної до 2,05 грамів, або сукупністю «диргемів» цієї ж ваги.

В 11 столітті й частинно в 12 столітті «куна» була місцевою назвою західноєвропейської монети «динарій» вагою 1,02 грамів, що була в обігу в південній частині України.

Після зникнення з обігу всяких монет в Україні в другій половині 12 століття «куна» знову стала якимсь родом грошей-товарів, правдоподібно, цінного хутра, а може, й предмету широкого вжитку.

З 13 століття «серебро» починало витіснювати «куну». «Куна» востаннє згадується в письмових джерелах першої половини 15 століття.

Резена

«Резена» — це грошова одиниця, 1/50 «гривні» кунної системи грошей.

Рання «резена» була місцевою назвою для половини або меншої частини арабської срібної монети «диргем».

В 11 столітті «резена» була місцевою назвою західноевропейської монети «динарій» вагою 1,02 грамів, що була в обігу в південній частині України. В 12 столітті цю назву перебрала «куна».

Веверица

«Веверица» — це грошова одиниця, 1/100 «гривні» кунної системи грошей.

«Веверица» була якимсь родом грошей-товарів, правдоподібно, хутром чи шкіркою якоїсь хутрової тварини.

Векша

«Векша» — це грошова одиниция, 1/100 «гривні» кунної системи грошей.

«Векша» була якимсь родом грошей-товарів, правдоподібно, хутром чи шкіркою якоїсь хутрової тварини.

Золотники й срібники

За князя Володимира Великого появились перші карбовані українські монети: із золота — т. зв. «золотники», вагою 4,4 грамів, і зі срібла — т. зв. «срібники», з довільною вагою від 1,73 до 4,68 грамів.

Князі Святополк Окаянний та Ярослав Мудрий випустили вже тільки срібні монети — т. зв. «срібники», з довільною вагою від 1,73 до 4,68 грамів.

Всі ці монети були карбовані місцевими майстрами княжої України. Всі вони карбувались не так для грошового обороту, як для урочистого виявлення суверенности нашої української держави. Їхня назва між народом була «серебро».

Виріб власних монет не справляв труднощів. Мистецьке золотництво в княжій Україні було розвинене. Мало вже свої оригінальні вияви. Воно займало друге місце по візантійському.

Про це засвідчує нам Теофіл уже в 10 столітті в своєму «Трактаті про ремесло». Він пише, що «якщо ти уважно вивчиш трактат, то дізнаєшся, що мистецтво емалі й черні відкрила Україна».

Небагато княжих монет збереглось до наших часів. Вони сьогодні є великою рідкістю. Зараховуються до національного скарбу українського народу. На жаль, майже всі вони вивезені в Московщину.

Всі покоління українців мусять змагати до їхнього повернення в Україну, для їхнього розміщення в музеях на нашій рідній землі.

По містах із часом почали займати панівне становище срібні монети. Вони поволі почали витіснювати хутра й шкіри з обігу в містах.

Віддалік від міст, по селах, далі виключну вартість мали хутра й шкірки. Ними платили податки й кари. Ними користувались при закупі потрібних товарів.

Вира

В першій збірці писаних законів «Українській Правді» («Руська Правда») є згадка про «виру» — найвищу грошову кару за вбивство вільної людини.

її платив вбивця до княжої скарбниці, якщо йому вдалось уникнути кривавої помсти. А після скасуваня кривавої помсти «вира» була єдина кара, накладана державою на злочинця або на громаду, якщо громада не викривала злочинця.

«Вира» за вбивство вільної людини становила 40 гривень, за вбивство княжого урядовця — 80 гривень, за вбивство невірної дружини або за покалічення людини — 20 гривень. За раба не було «вири», а тільки платилось кару за пошкодження чужої речі.

Поклепна вира

Була також т. зв. «поклепна вира» за наклепи. Злочин проти чести й свободи карався особливо важко: за удар мечем у піхві або рукояткою карали вчетверто важче — 12 гривень, ніж за удар гострою стороною меча — 3 гривні.

Продажа

Була кара т. зв. «продажа». Ця грошова кара була за злочини, не підлягаючі вищим карам. Її вимір дорівнював 12,3 і 1 гривні. Гроші стягались до княжої скарбниці, а зв'язане з «продажею» відшкодування, т. зв. «урок», ішло скривдженому.

«Виру» до княжої скарбниці збирав княжий урядовець — т. зв. «вирник», що діставав під час служби втримання від «верви» — т. зв. «вирний поклон».

Поклон

«Поклон» — це була оплата, яку населення сплачувало князеві або його відпоручникові на утримання під час перебування в певній оселі, в місті чи в «верві». Зокрема, був відомий «поклон вирний», що його громада сплачувала натурою (корм) або грошима княжому вирникові. Розмір «поклону» був встановлений законом.

Верв

«Верв» — це родово-територіяльна одиниця, громада в княжій Україні. Всі мешканці в «верві», а також ново-поселенці називались «людіє». Це була також судово-адміністративна одиниця, члени якої були зв'язані круговою порукою. «Верв» як громада була зобов'язана в разі злочину починати слідство («гонити слід»). А якщо винного не знаходили, «верв» як громада відповідала за злочин на її території. Населення в «верві» судилось т. зв. вервним судом. «Верв» переводила також збирання податків до княжої скарбниці, організовувала військову оборону. А в християнські часи мала й свою церкву.

ОГЛЯД ІНОЗЕМНОЇ УКРАЇНОЗНАВЧОЇ ПЕРІОДИКИ

Процик В. На вічне прославлення пам'яті сл. п. д-ра В. Михайліва // Самостійна Україна.— Рік 43.— Ч. 2.— № 2.— 1991.— квітень-червень.— С. 66—67.

Правденко С. Кілька крапок над «і», або роздуми про побудову суверенної України в рівноправному Союзі суверенних держав // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— Т. 42.— березень.— № 493.— С. 13—15.

Слонівський Є. Відкритий лист до критиків моєї статті «Два сусідні народи... в минулому і тепер» // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— Т. 42.— березень.— № 493.— С. 35—36.

Стех Я. Дмитро Ревуцький і сучасне України // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— Т. 42.— жовтень.— № 500.— С. 14—16.

Ірина КАРАВЧЕНКО

З ІСТОРІЇ ЦЕНЗУРИ

Слово «цензура» вперше почали вживати римляни. Римська цензура, особливо в імператорську епоху, була досить суворою, про що красномовно свідчить Тацит: «Вони хотіли б позбавити нас здібності мислити, так само як і можливості говорити, якби можна було змусити людину не думати або мовчати».

У 642 р. араби спалили найбагатшу у світі Александрійську бібліотеку. Протягом шести місяців лазні міста топили безцінними рукописами. «Якщо в цих книжках говориться те саме, що і в Корані,— вони не потрібні, якщо щось інше — вони шкідливі». Саме так звучала одна з перших цензурних резолюцій, що дійшла до нас. У 1508 р. «реванш» взяли християни: кардинал Хіменс спалив сто тисяч арабських рукописів.

Жорстоке гоніння на слово почалося задовго до появи друкарського верстата. В середні віки цензури як окремої інституції не існувало, її функції виконувала церква. Але з появою друкованої книжки одразу ж було засновано офіційну цензуру. Сталося це в 1487 р. при папі Інокентії VIII.

По мірі зміцнення абсолютистської влади контроль над друком бере на себе держава. У 1535 р. французький король Франциск І встановлює попередню цензуру, за порушення вимог якої суд міг винести смертну кару. У 1663 р. були заборонені рукописні газети. Цензурний регламент Людовика XIV вимагав, щоб у друкарнях не зачинялися двері і не завішувалися вікна — так легше наглядати. В Англії державна цензура була встановлена 1530 р. і одразу ж викликала обурення вільнолюбивих британців.

Постійне зростання рівня освіти населення, вимоги промислового розвитку, потреба в книжках з різних галузей науки і мистецтва обумовили широкий розвиток друкарської справи у західноєвропейських державах. Преса стає суспільною силою, проти якої світські і духовні власті почали активну боротьбу за допомогою цензурного законодавства.

Історія друку в Росії суттєво відрізняється від історії друку на Заході. Росія, як і багато в чому іншому, йшла тут своїм шляхом. Неписьменне суспільство не тільки не виявляло зацікавленості у знаннях, самостійному мисленні, але бачило у тому єресь. За часів Бориса Годунова освіта вважалася дуже небезпечною. Ось як про це писали сучасники: «Епископы, лишенные всякого образования, следят с особенною заботою, чтобы образование не распространялось, боясь, чтобы их невежество и нечестие не были обнаружены. С этой целью они стараются уверить царя, что всякое новое знание, ввозимое в государство, возбудит стремление к новизнам и будет для него опасно»[1]. Відомий князь Курбський пише в своїх нотатках: «Я сам слыхал от них (епископов), будучи еще в русской земле, под державою московского царя: прельщают они юношей трудолюбивых, желающих навыкнуть писанию, и говорят им: не читайте сих книг многих, и указывают: вот этот от книг ум потерял, а вот тот в ересь впал»[2].

У Росії перша друкарня заснована Іваном Грозним, який звернувся до датського короля Християна III з проханням прислати йому книгодрукарів. У Нікольській слободі було зведено спеціальну будову. Але все це викликало велике невдоволення різних верств суспільства. Писарі вбачали в друкарні підрив свого ремесла і втрату шматка хліба. Своїми наклепами вони насторожували владу, підбурювали народ. Незабаром друкарню було спалено. А перші російські друкарі, учні датського майстра Бокбиндера Іван Федоров Москвин і Петро Тимофіїв Мстиславець, втекли до Литви.

У 1568 р. друкарню відновили в Олександрівській слободі, хоч використовувалася вона виключно для випуску церковних книг.

Тільки за часів Никона друкарня виходить переможницею у боротьбі з писарями і починає друкувати не тіль-

ки церковні книги, а й наставницькі. Але кожне видання підлягало суворому нагляду релігійного та урядового чиновництва. З появою книгодрукування, однак, не зникає і рукописна книга, яка, власне, не піддається цензурному нагляду, і це особливо непокоїть владу. За часів Петра І велика кількість рукописних памфлетів, підкидних листів посипалася на царя, котрий застосовує радикальний засіб: забороняє використання самого знаряддя письма — чорнила і пера. Заборона ця стосувалася монастирів і монахів: «Монахи в кельях никаковых писем писати власти не имеют, чернил и бумаги в кельях имети да не будут, но в трапезе определенное место для писания будет — и то с позволения начального» [3].

25 січня 1721 р. був виданий регламент Духовної колегії, який можна вважати першим офіційним цензурним положенням у Росії: «Аще кто о чем богословское письмо сочинит, и тое не печатать, но первое презентовать в Коллегиум. А Коллегиум рассмотреть должно, нет ли какого в письме оном прегрешения, учению православному противного» [4].

У 1783 р. Катерина II видала відомий іменний указ Сенату «Про вільні друкарні», який дозволяв відкривати приватні друкарні та разом з цим підпорядковував світський друк не тільки духовним, а й науковим відомствам (Синоду, Академії наук і університету), а й поліції: «В сих типографиях печатать книги на российском и иностранных языках, не исключая и восточных, с наблюдением однако ж, чтоб ничего в них, противного законам Божим и гражданским или же к явным соблазнам клонящегося, издаваемо не было; чего ради от Управы Благочиния отдаваемые в печать книги свидетельствовать и ежели что в них противное Нашему предписанию явится, запрещать; а в случае самовольного напечатывания таковых соблазнительных книг не только книги конфисковать, но и о виновных в подобном самовольном издании недозволенных книг сообщать куда надлежит, дабы оные за преступление законно наказаны были» [5]. Цей указ вражає своєю двозначністю, як і багато з того, що відбувалося в ту епоху: здавалося б, не можна не визнати його беззаперечно прогресивним з точки зору знищення державної монополії на друк. Але водночас цей указ віддав пресу під безконтрольну владу поліції. Указ не супроводжувався ніякими інструкціями, положеннями, правилами, і кожному поліцеймейстру або справнику дозволялося діяти на власний розсуд. Настороженe ставлення до преси яскраво виявилося в другій половині правління Катерини II, яка після появи «Путешествия из Петербурга в Москву» О. Радіщева, «Вадима» Княжнина, сатири М. Новикова видала ще один іменний указ (1796 р.) про заборону «вільних друкарень». Він приписував: «Частными людьми заведенные типографии, исключая те, кои по особому дозволению вследствие соглашения и договоров устроены, упразднить» [6]. Ця заборона діяла протягом шести років, аж до 9 лютого 1802 р.

Правління Павла І було фатальним періодом в історії преси. Саме в цей час з'являється спеціальне відомство для нагляду над пресою. Цензура охоплює не тільки друк, а й усі сфери повсякденного життя.

Першим цензурним заходом Павла І став указ 1797 р., за яким усі книги, визнані цензурою недозволеними або сумнівними, мали представлятися на розгляд Ради (Його Величності). Указ поділив цензуру на духовну, світську (цивільну) і наукову. Таким чином цензура стала державним інститутом, який керував розвитком друку в Росії.

Це продовжувалося до 1802 р., коли імператор Олександр І, відмінивши попередню цензуру, повернув усе так, як було при його бабусі Катерині II. Здавалося, стало трохи легше дихати, писати, мислити. Але 9 червня 1804 р. був виданий так званий «Олександрівський» статут про введення попередньої цензури, перший параграф якого свідчив: «Цензура имеет обязанностью рассматривать всякого рода книги и сочинения, назначаемые к общественному употреблению» [7]. Третій параграф був ще промовистішим: «На сем основании, ни одна книга или сочинение не должно быть напечатано в империи Российской, ни пущено в продажу, не быв прежде рассмотрено Цензурою» [8]. Для розгляду поданих рукописів були створені цензурні комітети при університетах.

Статут 1804 р., по суті, грунтувався на засадах повного адміністративного контролю за книгодрукуванням, періодикою, театральними виставами.

Після подій, що відбулися на Се-

натській площі в грудні 1825 р., уряд, наляканий повстанням, прийняв новий цензурний статут. Він був розроблений Олександром Шишковим, «губителем русского слова» як називав його Пушкін. Цей статут діяв недовго, але він практично знищив саму можливість існування хоча б якої-небудь преси, крім офіційної.

Статут складався з 19 глав і 230 параграфів, які регламентували практично все, що тільки могло підлягати цензурному нагляду. Мета цензури досить прозоро викладена в § 1: «Цель учреждения цензуры состоит в том, чтобы произведениям словесности, наук и искусств, при издании их в свет посредством книгопечатания, гравирования и литографии, дать полезное или, по крайней мере, безвредное для блага Отечества направление» [9].

Аналіз офіційних документів, що регулювали відносини в галузі друку і цензури (укази, розпорядження, статути), не залишає сумніву, що цензура була знаряддям російського уряду в проведенні вірнопідданської політики, в захисті винятково державних інтересів перед інтересами громадськими, освітніми, включаючи і загальнолюдські цінності. Уряду було важливо впливати на громадську думку, щоб виправдати перед нею своє часто некомпетентне, упереджене, а часом і свавільне управління. Це спонукало уряд дивитися на цензуру як на правовий гарант спокою. Усі статути і документи про цензуру писалися так, щоб правова форма дозволяла проводити в життя саме урядову політику.

Цензору дозволялося повертати видавцю рукопис для змін або й виключення тих частин твору, які, на думку цензора, суперечать закону Божому, правлінню, моралі або особистій честі якого-небудь громадянина. Якщо цензор знаходив думки і вирази, що ображали особисту честь громадянина, мораль чи благопристойність, то цензурний комітет забороняв друкувати такий твір. Але якщо в рукописі були місця і вирази, що заперечували наявність Бога чи виступали проти віри і законів, ображали верховну владу, містили приховані заклики проти суспільного ладу і громадського спокою, то комітет передавав рукопис поліцейській владі для розшуку автора і притягнення його до відповідальності згідно з законами імперії.

Цензура з самого початку свого існування стала ще й знаряддям групових інтересів вищих урядових сфер. Незважаючи на те, що цензорами призначалися люди освічені, переважно університетські професори, серед них були і звичайні чиновники, повністю залежні від вищої адміністрації, що міняли свої погляди при найменших змінах в урядовій політиці. Незалежно від статутів зміна поглядів тих, хто стояв при владі, приводила і до зміни поглядів цензорів на дозвіл чи заборону навіть тих творів, що були уже видані.

Показовим щодо цього є зміст цензурних статутів 1826, 1828 і 1865 р.

Статут 1826 р. практично визнавав право на існування тільки офіційного друку. Глава 12 забороняла друкувати офіційні статті чи відомості про важливі події, перш ніж вони будуть опубліковані від уряду; рескрипти покійних царів — без дозволу міністра народної освіти, Верховного цензурного комітету, а в окремих випадках без «высочайшего соизволения»; статті, що стосуються державного управління,— без згоди того міністерства, про діяльність якого розповідається; вірші про височайших осіб — без їхньої згоди. Заборонялося друкувати твори з окремих галузей знань. Зокрема, цензура особливо прискіпливо ставилася до історичної тематики. Параграф 177 стверджував: «При рассмотрении исторических произведений преимущественно следует обращать внимание на нравственную и политическую цель оных и на дух, в котором целое сочинение сего ряда написано» [10].

Статут практично не давав можливості розвиватися природничим і особливо медичним наукам. Навіть цензор Глинка говорив, що, керуючись цим статутом, «можно и «Отче наш» истолковать якобинским наречием». Статут 1826 р. практично все забороняв і не давав можливості не тільки розвиватися, а й існувати громадській думці і друкованому слову.

Треба зазначити, що зміст нормативних актів про цензуру, як і іншого законодавства, залежить від співвідношення сил між урядом і громадським суспільством, громадською думкою. Цензурні утиски і послаблення часто є тим компромісом між урядом і суспільством, який дає можливість одним керувати, а іншим розвиватися.

Статут 1828 р. з'явився як наслідок такого компромісу. Цей статут не давав

цензорам права судити про корисність чи достоїнство твору, що підлягав розгляду. Їхнім завданням стало визначити, чи не зашкодить конкретний твір вірі, престолу, моралі і особистій честі громадян. Параграф 6 вимагав, щоб цензура «принимала всегда за основание явный смысл речи, не дозволяя себе произвольного толкования оной в дурную сторону»[11]. Параграф 15 твердив, що цензура не має права розглядати правильність думок і суджень письменника, якщо вони не суперечать загальним правилам цензури, і не повинна помічати помилок автора у літературному написанні. Проте саме цей статут був дуже суворий до періодичних видань політичного змісту.

Необхідно погодитися з думкою, що досвід цензурної політики 20—50-х років XIX ст. показав, що там, де цензура є неминучим, обов'язковим елементом політичної системи, призначеним приховувати недоліки, придушувати незадоволених і допомагати утримувати владу, держава втрачає свою силу, а суспільство приходить до духовного застою і виродження[12]. Цензурний статут 1865 р. був найліберальнішим і проіснував до 1917 р. Цензори, що ним керувались, одержали біля 800 стягнень від офіційних властей, бо існували великі розбіжності між вимогами влади і деяким лібералізмом документа.

Досить сказати, що згідно з цим статутом, від попереднього контролю звільнялися газети, журнали, книги, урядові видання, наукові праці, плани, карти, тобто значна частина друкованої продукції. Статут дозволяв автору або видавцю протестувати проти рішень цензорів, яким заборонялося шукати в рукописах підтексти, двомовності, натяки. Стаття 105 визначала, що цензура «в суждениях своих принимает всегда за основание явный смысл речи, не дозволяя себе произвольного толкования оной в дурную сторону». Цензура, згідно із статтею 111, не мала права тлумачити суть твору, визначати його користь чи шкоду для суспільства, якщо той не порушував загальних вимог статуту.

Цензура тих часів була гласною. При передачі рукопису не вимагалося подавати «прошеній» чи записок. Заплативши гербовий збір — 1 крб. 20 коп., автор залишав рукопис у цензурному відомстві і чекав результату.

Статут 1865 р. став правовим компромісом, як і інші закони того часу, між царською владою і молодою російською буржуазією, що почала швидко утверджуватись. Разом з тим закон про цензуру, як і всякий інший, мав статті статуту, які забороняли публікацію творів певного характеру. Зокрема, творів, спрямованих проти церкви, самодержавства, державних постанов, моралі, честі конкретної особи тощо. Проте наявність цензури і її органів сама по собі свідчить про реакційність державної влади. Але якщо доводиться вибирати, то вже краще гласна і ліберальна цензура, ніж «усмотрение» і свавілля чиновників — фактичних провідників державної політики.

Історія царської цензури повчальна. Статути про цензуру були жорстокі і ліберальні, але загалом інститут цензури був завжди реакційним, бо через нього державна влада проводила свою політику. Актуальність проблеми цензури як органу державної влади не зникає навіть тоді, коли офіційними законами цензура заборонена.

Адже не секрет, що фактичний вплив державних органів на демократизацію і гласність, формування громадської думки, становище преси може бути ще сильнішим, ніж при наявності офіційного інституту цензури.

Про це не варто забувати ні громадськості, ні «архітекторам» незалежної суверенної України. Вивчення історії царської цензури — це вивчення досвіду державного будівництва, без якого нема розуміння ні демократії, ні правової держави, ні громадського суспільства, з якими Україна пов'язує своє майбутнє.

---

[1] *Скабичевський А. М.* Очерки истории русской цензуры (1700—1863).— Спб., 1892.— С. 2.

[2] Там же.

[3] Там же.— С. 4.

[4] Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 гг.— Спб., 1862.— С. 4.

[5] Там же.— С. 25.

[6] Там же.— С. 33.

[7] Там же.— С. 85.

[8] Там же.

[9] Там же.— С. 130.

[10] Там же.— С. 172.

[11] *Скабичевский А. М.* Очерки истории русской цензуры (1700—1863).— С. 221.

[12] *Красногоров В.* Гласность и безгласность // Нева.— 1990.— № 3.— С. 151.

Україна і українці

Хто ми? Звідки прийшли і куди простуємо? Хто були наші предки і якими будуть нащадки? Хто ті давні насельники України, що, як виявляється, не зникли безслідно у присмерку віків? Подібні питання тим більше тривожать нам душу, будять свідомість, чим очевиднішою стає істина — ніщо, створене людством, не йде в небуття.

Як багато вже людина здолала у своєму поступі. Боязко зазирнула в небо, опустилась у морські і земні глибини, прагнула і прагне упокорити світ і собі подібних, перемогти, а часом, на противагу глузду, і знищити пам'ять віків.

І вже перейшовши немалі часові етапи, озирнулася назад і збагнула, що там, за нами — не пустка, а світ, витворений розумно і доцільно, успадкованість досвіду, невипадковість поєднань естетичного та функціонального. Що ті далекі покоління не бездумно переходили свій короткий життєвий шлях, а керовані природною стихійністю, а може, й усвідомлено прагнули передати нам набуте. Аби ми мали що наслідувати.

І відчуття своєї причетності до тих, хто торував стежки у майбутнє, робить настійнішим наше бажання осягнути не лише їх матеріальні реалії, а й духовність, усвідомити зв'язок між нами і вибудувати в своїй свідомості конструкцію світобудови, уяснити своє місце в ряду інших народів і те, що одрізняє нас од них.

Іще Геродот писав: «Якби представити всім народам на світі обирати найкращі з усіх звичаїв та звичок, то кожен народ, уважно розглянувши їх, обрав би свої власні. Так, кожен народ переконаний, що його власні звичаї та спосіб життя певним чином найкращі».

То який же він — наш спосіб життя, наші звичаї, які ж вони — наші традиції?

Започатковуючи цю рубрику, ми маємо надію, що не лише учений люд відгукнеться на тему, а поділяться своїм духовним набутком усі, кому ці питання близькі, хто має що сказати і хоче оприлюднити свої думки.

Роман КИРЧІВ

НАРОДОЗНАВСТВО В КОНТЕКСТІ НАШОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Предметна сфера етнографічної науки — широка. Але для кожної національної галузі цієї науки основним об'єктом дослідження повинен бути, без сумніву, передусім власний народ. У німецькомовних країнах має місце навіть відповідне термінологічне розмежування: Volkskunde — знання про народ, розуміється, власний і Völkerkunde — наука про інші народи. У німців є ще й поняття Heimatskunde — батьківщинознавство. Ця дисципліна, щоправда, охоплює не тільки етнографію, а й значно ширше коло знань про свою батьківщину, край, місцевість.

Колись Іван Франко з захопленням говорив про постановку досліджень і популяризацію знань такого плану в різних західноєвропейських країнах і широке впровадження їх у практику виховання і навчання дітей та юнацтва. Він вказував, що народознавство, краєзнавство становить у Німеччині, Данії, Швеції один з найважливіших предметів шкільного навчання, починаючи вже з початкових шкіл, що маса відповідної літератури, популярних і дешевих видань дають кожному, навіть найменш підготовленому і заможному змогу докладно пізнати свій народ, ознайомитися зі своїм краєм і всією батьківщиною. «Наскільки таке ознайомлення корисне, не треба доводити. Адже ж це перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти — знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму» [1].

І. Франко писав ці слова сто років тому і стосував їх до ситуації в тогочасному українському народознавстві, добре знаючи складності і перешкоди, які чинилися, щоб його народ, розчленований і поневолений іноземними загарбниками, не зміг відчути і усвідомити себе «об'єднаним організмом». Але тоді він, напевне, не міг навіть уявити, яких поневірянь доведеться зазнати українському народу у наступному столітті. Тобто, нашому XX столітті, коли йшлося вже не просто про перешкоди щодо самопізнання і самоусвідомлення народу, а робилося все для його знищення, денаціоналізації, асиміляції.

Зрозуміла в цих обставинах і доля української етнографії як однієї з галузей національної науки. Власне, в радянський період, уже одразу після 20-х років і до останнього часу вона була фактично позбавлена статусу національної і трактувалася як «регіональна школа» чи підрозділ загальної «вітчизняної» радянської етнографії. Коли сьогодні деякі вчені, констатуючи невтішний стан української етнографічної науки, шукають його причини в різних упущеннях, недоробках, теоретичних прорахунках, адміністративно-бюрократичних зловживаннях і тощо, то це або нерозуміння суті, або свідоме прагнення її обминути.

Саме така анемічна, позбавлена національного, українознавчого характеру етнографія, як і зрештою всі інші українські гуманітарні науки, влаштовувала систему, і остання робила все, щоб вона такою і залишалася. А вже головно звідти і походить усе те, чим обмежувалися, коригувалися і, власне, нівечилися етнографічні дослідження в Україні: репресування праць і найздібніших сил, збивання їх на манівці різних псевдонаукових кон'юнктурних установок, ідеологічно заангажованих розробок, визначення тематичних пріоритетів, закриття, табуювання певних предметних ділянок, питань та ін.

У результаті цих заходів здійснювалося відчуження української етнографії від проблем і питань, пов'язаних з національною індентифікацією українського народу, його культури, побуту. Праці стосовно етнічної історії, традиційної культури, побуту українців, зрозуміла річ, писалися, але, борони Боже, щоб у них якось більш виразно, переконливо можна було сказати про етнокультур-

ні особливості, неповторну сутність, специфічні риси етнічної індивідуальності українського народу, його характеру, психології, традицій, про його певні пріоритети. Те, що сьогодні модно називати українською ментальністю. Не можна було, хоч і сама марксистська етнографія заявляла, що предметом її дослідження є не тільки спільне в традиційно-побутовій культурі народів, а й те, що відрізняє їх один від одного. Про Україну ж краще було говорити лише як про певну територію, а про її народ як населення — поза національною ідентифікацією. Тому й не могла з'явитися на світ історико-етнографічна монографія «Українці».

Це, безперечно, не означає, що все зроблене в українській етнографії за радянського часу, пройняте комформізмом, науково неспроможне, маловартісне. Ні, навіть у найважчі часи тоталітарно-ідеологічного пресингування української гуманітарної науки в нашій етнографії тими обмеженими силами, які вона мала, робилося багато корисного, потрібного. Особливо науково важлива робота виконувалася щодо польових обстежень, збору і фіксації первинного матеріалу з різних ділянок матеріальної і духовної культури українського народу. Нагромадження і архівізація цього матеріалу — наукова основа майбутніх грунтовних досліджень з української етнографії.

Багато зроблено для заповнення прогалин у знаннях про побут і культуру українського народу на всьому просторі його етнографічної території чи її окремих регіонів і місцевостей, вивчення традиційної культури різних видів господарських занять, ремесел, промислів, будівництва, одягу, їжі, звичаїв, обрядів, сімейного і громадського побуту, народних знань, вірувань, мистецтва та ін. Науково вартісними є розробки тем і питань з історії української етнографії, міжетнічних культурно-побутових взаємин і впливів. Певним проривом крізь існуючі обмеження була розпочата в свій час робота над монографіями, присвяченими історико-етнографічній характеристиці окремих регіонів, яка увінчалася виданням книг «Бойківщина» (1983), «Гуцульщина» (1987), двотомної праці про українське і білоруське Полісся (1987, 1988), монографії «Етнографія Києва і Київщини» (1986).

Зрозуміла річ, уся ця друкована продукція не без хиб і втрат, зумовлених об'єктивними і суб'єктивними причинами. Багато що доводилося обминати, замовчувати, згладжувати, а в непоодиноких випадках і кривити душею. Давалися взнаки не тільки ідейно-методологічні настанови й офіційна цензура, а й інстинкт самозбереження, те, що в кожному з нас сидів, функціонував внутрішній цензор. А ще нерідко через поверховість, невимогливість, ненауковість підходів творилися деформації в самому процесі пізнання і його кон'юнктурні схеми з властивою їм відсутністю чи слабкістю українознавчих елементів. Це особливо стосується робіт, присвячених етнокультурним процесам і явищам радянського часу. Навіть з урахуванням умов і факторів, якими детермінувався характер і зміст цих досліджень, трудно не відчути докорів сумління за те, що писалося в наших працях про «новий радянський спосіб життя», «нові звичаї і обряди», «нову сім'ю», робітничий і колгоспний побут, процеси інтернаціоналізації, творення «нової історичної спільності» — суперетносу — радянського народу. Докорів і за те, що обминала наша етнографічна наука всі ті трагічні, небувало страхітливі реалії етнокультурного буття, що зумовлювалися насильним руйнуванням соціально-економічних устоїв життя народу, голодоморами, масовими репресіями, депортаціями, безпрецедентною в історії за масштабами, темпами і засобами русифікацією, варварськими акціями боротьби з народними традиціями.

Очевидно, що все це нам треба глибоко усвідомити і відчути, перш ніж вважати себе готовими перейти до визначення і реалізації сучасних завдань української етнографічної науки. Тим більше, що в числі цих завдань конче мусить бути і глибоке, по-справжньому наукове вивчення всього спектру питань стосовно етнографічного буття українського народу за останнє 70-річчя і того, що відбувається в цій сфері в наші дні. Вивчення, ще раз наголошую, грунтовне, об'єктивне, позбавлене будь-якої заідеологізованості, бо тільки такі підходи єдино можливі в науці і тільки наука, основана на правді, потрібна Україні.

Коли, враховуючи наші сили, можливості і актуальні потреби, спробувати визначити якісь першочергові завдання етнографічних досліджень в Україні,

то я б зупинився на кількох з них — тих, що, як видається, своєю науковою доцільністю особливо близько примикають до процесу сучасного державного будівництва України. Так, не тільки жодна з галузей гуманітарних знань, а й взагалі жодна з наук в Україні не може і не повинна залишатися осторонь цієї потреби. Адже живемо в той унікальний історичний час, коли реальну самостійну державність Україна може осягнути тільки волею і цілеспрямованими об'єднаними зусиллями всього народу.

Яка ж можлива участь етнографічної науки в цьому процесі?

По-перше, це розробка питань і висвітлення матеріалу історичної і сучасної етнографії, якими доводиться і засвідчується етнокультурна єдність українського народу на всьому просторі його етнографічної території. Зокрема, інтенсивного першочергового вивчення вимагає Південь України з погляду історії його заселення, колонізації, починаючи з княжих часів, і тієї величезної ролі, яку в цій справі відіграла запорозько-козацька республіка, етнічної структури його населення в різний час і етнографічного характеру його традиційно-побутової культури.

Вага цього завдання особливо актуалізується у зв'язку з посяганнями на цілісність території України і посиленими спробами реанімації чи конструювання різних регіональних партикуляризмів: Новороссийского края, Донецкой республики, закарпатського русинства та ін. Зрештою, все це не нове у пресловутій багатовіковій методиці Divide et impera (поділяй і володарюй). Хочу тільки зазначити, що етнографія, як і фольклористика, має в своєму розпорядженні винятково багатий, цінний і переконливий матеріал, який доводить безпідставність подібних тенденцій. І українська етнографія в особі своїх кращих представників з самого початку її розвитку брала активну участь у протиборстві з різними спробами порушення етнічної, територіальної і духовної єдності українського народу та їх науковоподібними узасадненнями. Ця тема окремого дослідження. Згадаю лише для прикладу, як оперативно зреагував молодий Володимир Гнатюк на публікацію російського вченого В. Н. Ястребова «Материалы по этнографии Новороссийского края...» (1894). В рецензії на цю працю, опублікованій в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (1895, т. 6), він аргументовано заперечує трактування українців Херсонщини як «особого типа» навіть не «малорусского», а «русского народа». «Передмова замітна тим, з іронією констатує рецензент, що в ній автор виводить осібний тип русского народа — «новороссийский». І далі, реферуючи розділ за розділом, він наводить стосовно до опублікованих Ястребовим матеріалів відповідні паралелі й етнографічні відомості з культури і побуту українців з інших регіонів, в тому числі і свої записи з Тернопільщини, наглядно показуючи в такий спосіб органічну етнокультурну спільність селян Херсонщини з українським народом та абсурдність твердження про їх «особый тип».

А з якою наполегливістю, послідовністю і ціною яких зусиль відстоював вчений В. Гнатюк українськість Закарпаття. Своїм капітальним шеститомним корпусом «Етнографічні матеріали з Угорської Руси» та іншими працями, написаними на матеріалі, зібраному ним в шести наукових експедиціях у цьому краю, а також на основі опрацювання відповідних архівних і друкованих джерел він заклав тривкий фундамент під розробку теми етнографічної і етнокультурної спільноти закарпатських українців (в тому числі і так званих русинів Пряшівщини, Бачки і Банату) з усім українським народом. При цьому йому доводилось долати не тільки войовниче протистояння мадяризаторської політики угорського уряду та москвофільських тенденцій значної частини тогочасної закарпатської інтелігенції, а й серйозну опозицію деяких іменитих учених.

То чи ж мала б залишатися інертною, байдужою до цих питань наша етнографічна наука сьогодні — в час особливо запеклого і ворожого наступу на українство, на нашу молоду державність і соборність, коли деякі новоявлені політики на весь світ цинічно проголошують українських народ усього лише етнографічною групою народу російського?! Наш обов'язок — не тільки активно протидіяти всяким випадкам подібного характеру, а й дати в руки політиків повноцінний відповідний доказовий матеріал, яким можна б оперувати при

обговоренні і вирішенні таких питань на різних рівнях. І хай це нас не бентежить, бо такі прикладні функції наука виконує скрізь.

По-друге, це завдання, що випливають з потреби розгортання широкої народознавчої освіти, глибокого пізнання свого народу і представників інших народів, що живуть в Україні, діяльної участі етнографічної науки у винятково важливій роботі щодо виховання національної самосвідомості громадян України і отого відчуття себе повноцінним, свідомим суб'єктом суспільного організму, про що говорив І. Франко. Досі така робота, по суті, не велася чи велася в іншому напрямку, оскільки системі були потрібні не свідомі одиниці, а одержима «общими идеалами» маса, люди без кореня, для яких нічого не значили ні рідний край, ні «дом», ні «улица».

Думаю, що стосовно цієї проблеми в нас буде розроблена спеціальна програма, але вже сьогодні можна і потрібно визначити ті конкретні напрями праці, які мали б послужити як для заповнення існуючих прогалин у нашій етнографічній науці, так і стати основою для підготовки повноцінних навчальних посібників, шкільних і вузівських підручників з народознавства, популярних публікацій для масового читача, продовження роботи над етнографічним вивченням окремих регіонів України і написанням відповідних комплексних праць — історико-етнографічних монографій, звісно, на науково вищому і кращому рівні, ніж ті, які були в останній час видані.

Сюди б треба додати і необхідність доконечного етнографічного вивчення українських середовищ, що знаходяться поза державними межами сучасної України. Насамперед тих, що знаходяться на території колишнього Радянського Союзу: на Кубані, Курщині, Орловщині, Зеленому Клині, в Казахстані, на Берестейщині та ін. Сьогодні тільки в загальних рисах знаємо, яку страшну руйнівну роботу виконав більшовицький режим за останні десятиріччя щодо викорінення і денаціоналізації цих островів українства в іноетнічних середовищах. Але в наші дні все більше посилюється процес відродження українського життя в них. Наше завдання дедалі допомогти в організації народознавчих досліджень на місцях, які давали б достовірне уявлення про минуле і сучасне українських поселень за територією сучасної України.

Не може залишатися без нашої уваги і етнокультурний аспект досліджень українців у Польщі, Чехо-Словаччині, Румунії, на Балканах, у Німеччині, Канаді, Сполучених Штатах Америки, Австралії, Південній Америці та громад наших співвітчизників в інших країнах. Ситуація тут легша в тому, що вони самі активно вивчають себе.

Це дасть змогу створити банк всеохоплюючої українознавчої інформації, вкрай необхідної сьогодні для нас самих, для політиків, широкої громадськості і для того, щоб світ, нарешті, зміг пізнати, що таке Україна.

Сюди мали б входити дослідження історії їх поселень на території України, географія скупченого чи дисспресного (розсіяного) розселення, умови і характер етнокультурного розвитку в різні періоди, етностатистичні параметри, співвідношення з корінним етносом, міжетнічні культурно-побутові зв'язки, взаємини і взамовпливи, сучасна етнокультурна ситуація тощо.

Дуже слабо вивчені з етнографічного погляду міста в Україні, різні соціальні групи українського народу в минулому і в наш час. У нашій науковій літературі, наприклад, немає майже нічого про дрібну українську шляхту, здавна розселену компактними групами на Поліссі, Поділлі, в Прикарпатті. Після скасування кріпосного права в Австрії і Росії вона в своїх правах, по суті, нічим уже не відрізнялася від інших українських селян, як і вони, залишалася православного і греко-католицького віросповідання. Але в побуті, звичаях, частково навіть у мові та в різних інших ділянках народної культури зберігала, а подекуди ще й досі зберігає багато специфічних традиційних рис. Що знаємо про це? У той же час польські дослідники досить активно опрацьовували й опрацьовують цю тему, інтерпретуючи багато її моментів на свій лад.

З зазначеними вище двома блоками питань тісно зв'язана, по-третє, і необхідна робота над всебічним дослідженням, осмисленням і введенням в активний обіг усієї повноти нашої науково-етнографічної спадщини. Коли охопити все те, що в різний час було написане в ділянці українського етнографічного народознавства, але з різних причин залишилося в рукописах, залягло в архі-

вах, друкувалося іншими мовами, що замовчувалося, трималося в тіні, тенденційно знецінювалося, всіляко применшувалося і дискредитувалося, то й самі переконаємося, що не такі насправді ми бідні. Але це потрібне не стільки для престижу нашої наукової етнографії, скільки для реалізації таких першочергових завдань, як повнота бібліографії української етнографії, написання її наукової історії і підручників та посібників різного рівня, а головне, щоб розкрити перед дослідниками, особливо молодими, і той науковий базис, опираючись на який, враховуючи який, можна іти далі.

Помітна позитивна робота в цьому напрямі в нас уже ведеться. Це і позначені новою орієнтацією деякі дослідження з історії української етнографії, і публікації окремих архівних матеріалів, передруки маловідомих давніх публікацій. Але публікація багатьох матеріалів повинна відбуватись на суто наукових засадах, що передбачають і тематичний принцип групування матеріалу, його наукове коментування. Треба б серйозно продумати засади відбору і сучасної публікації пам'яток української етнографічної думки. Вважаю, що сюди мали б входити не лише раніше друковані праці, а й те науково вартісне, що залишилося в рукописах.

До актуальних належить і завдання об'єктивного наукового етнографічного вивчення національних меншин, іноетнічних груп населення в Україні. Отже, як бути з тим доробком української етнографії, що в свій час публікувався польською, німецькою, чеською, французькою, угорською, румунською мовами? Думаю, що його, в тому числі і російськомовні праці, треба давати в українському перекладі.

І ще одне нам конче треба мати на увазі і враховувати в таких виданнях — ту духовну соборність, яка в усі часи була притаманна українському народові, передовій українській науці, незважаючи на розчленування української землі загарбницькими кордонами. Іще до І. Франка й В. Гнатюка українська етнографія розвивалася й багато зробила в Галичині, Буковині і на Закарпатті.

Повернення, висвітлення, якомога повніше включення в актив української етнографічної науки всього наукового конструктивного і достовірного, відновлення імен і належне поцінування заслуг трудівників на цьому полі — одне з найважливіших завдань

Охоплено далеко не повно все те, що повинно ставитись на порядку денному сучасної української етнографічної науки. Вона має враховувати ще ніколи раніше, мабуть, не бувале в такій мірі тяжіння широкої громадської до знань про рідний народ, його історію і культуру, масовий рух до відновлення в побуті народних традицій. Враховувати, допомагати і вміло коригувати цей процес, спрямовуючи його до глибин і усуваючи з нього поверхове, наносне, дилетантське.

Отже, не жертвуючи в найменшій мірі науковістю, об'єктивністю, українська етнографія повинна органічно включатися в процес нашого державотворення. І хай ця заангажованість не лякає, бо це не кон'юнктура, прагматизм, не слугування політиці, яка «на край світу заглядає, чи нема країни, щоб загарбать...», а чесна, громадянська участь науки в історично справедливій, віками вистражданій і оплаченій незмірно великою й дорогою ціною творчій роботі народу над побудовою своєї державності.

У минулому столітті «Київська старовина» прислужилася українській етнографії. За часів, коли були ліквідовані етнографічні центри та видання, народознавчі сили гуртувалися довкола «Київської старовини», яка, публікуючи численні етнографічні розвідки, воістину не дала згаснути народознавчій думці в Україні, заохочувала до студії народної демонології та вірувань, народного календаря та традиційної медицини, виховувала в української суспільності поважне ставлення до надбань національної культури.

Хотілось би, щоб добрі традиції співпраці журналу із народознавцями продовжувалися і плідно розвивалися сьогодні. Започатковуючи українознавчу рубрику «Україна і українці», сподіваємось, що вона стимулюватиме творчий пошук у царині етнографії, прислужиться відродженню національної культури, поверненню до родовідних джерел духовності народу.

Василь ЮРИЧКО

УКРАЇНЦІ ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

Українці за кордоном... Тривалий час їхнє життя замовчувалося. А між тим мільйони наших земляків та їх численні нащадки в багатьох країнах зберегли в своєму середовищі національну культуру, звичаї, мову, українську самобутність. Нові часи нарешті визнали аксіому — історія зарубіжної гагілки українського народу не має бути відірвана від своєї праматері. Цю тезу підтверджує і величезний інтерес нашої громадськості і вчених до життя зарубіжних українців. Тому «Київська старовина» намагатиметься заповнити іще одну білу пляму нашої історії — друкуватиме матеріали про їхнє життя, буде знайомити з надбаннями у галузі економіки, науки, культури, освіти.

За неповними підрахунками, на сьогодні в різних країнах світу проживає понад п'ять мільйонів українців, хоча деякі дослідники вважають, що ця цифра значно більша *.

Країна	Кількість чоловік
Австралія	— 35 тисяч
Австрія	— 5 тисяч
Аргентина	— 150 тисяч
Бельгія	— 4 тисячі
Беларусь	— 291 тисяча
Бразилія	— 400 тисяч
Великобританія	— 20 тисяч
Венесуела	— 6 тисяч
Голландія (Нідерланди)	— 1 тисяча
Греція	— Зафіксовано кілька груп емігрантів, точних даних немає
Данія	— 500
Естонія	— 48 тисяч
Ізраїль	— Емігрували сотні тисяч
Іран	— Емігрували десятті тисяч
Іспанія	— 200
Італія та Ватікан	— Сотні чоловік, переважно духовенство
Канада	— Майже 1 млн.
Казахстан	— 896 тисяч
Китай	— В післявоєнний період понад 30 тисяч, нових даних немає
Киргизстан	— 108 тисяч
Латвія	— 92 тисячі
Литва	— 44 тисячі
Люксембург	— Кілька десятків родин
Молдова	— 600 тисяч
Німеччина	— 25 тисяч
Нова Зеландія	— 500
Норвегія	— 200
Парагвай	— 10 тисяч
Польща	— 30 тисяч
Росія	— 4,4 млн.
Румунія	— 70 тисяч
США	— 2 млн.
Туреччина	— Емігрували десятки тисяч
Уругвай	— 15 тисяч
Фінляндія	— 50
Франція	— 40 тисяч
Чехія і Словаччина	— 110 тисяч
Швейцарія	— Сотні українських родин
Швеція	— 2 тисячі
Югославія	— 55 тисяч

Основні громадсько-політичні об'єднання українців за рубежем

1. Світовий конгрес вільних українців (СКВУ) — заснований у 1967 р., об'єднує майже 130 політичних угруповань та організацій зарубіжних українців. Центр у м. Торонто, Канада.

2. Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) — створена у 1948 р., включає 22 організації в різних країнах: США, Канаді, Бразилії та ін.

* Дані отримані від організацій, зазначених нижче.

3. Український конгресовий комітет Америки (УККА — виник у 1950 р. як націоналістична організація. Штаб-квартира у Нью-Йорку, США).

4. Українсько-американська координаційна рада (УАКР) — утворилася у 1980 р. внаслідок розколу в УККА, об'єднує поміркованих українських діячів Америки. Нью-Йорк, США.

5. Ліга американських українців (ЛАУ) — виникла у 1950 р. як прогресивна організація, що об'єднала трудових емігрантів та їх нащадків, які приязно ставилися до Радянської України. Центр ЛАУ знаходиться у Нью-Йорку, де розташований Український робітничий дім.

6. Український народний союз (УНС) — заснований у 1894 р. з метою подання фінансової допомоги українцям та громадянам США слов'янського походження. Центр УНС знаходиться в штаті Нью-Джерсі.

7. Спілка українців-католиків «Провидіння» (СУК) — створена у США в 1912 р. Має власні промислові підприємства. Матеріальна база оцінюється в 11 млн доларів. Загальна кількість членів — майже 18 тисяч чоловік. Філадельфія, США.

8. Українська робітнича спілка (пізніше Братський союз — УБС) — виникла у 1910 р. в США. Об'єднує американців та канадців українського походження. Центр у Скрентоні, Пенсільванія, США.

9. Комітет українців Канади, нині — Конгрес українців Канади (КУК) — заснований у 1940 р. Об'єднує практично всі громадські організації та інституції українців, за винятком Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК). Керівні органи знаходяться у Вінніпезі.

10. Спілка українців-самостійників Канади (СУСК) — створена у Саскатуні в 1927 р. активістами Української православної церкви. Складається з окремих громадських та чотирьох студентських центрів.

11. Лемко-союз. Культурно-освітня організація, створена за ознакою етнічної належності членів. Виникла в 1929 р. Об'єднує кілька тисяч активістів у США та Канаді.

12. Організація українських націоналістів (ОУН) — створена 1929 р. у Відні. У 1940 р. розкололася на два угруповання: Організацію українських націоналістів-солідаристів (керівник А. Мельник) і Організацію українських націоналістів-революціонерів (керівник С. Бандера). 1954 р. від ОУН-революціонерів відкололося угруповання, яке стало називатися «Організація українських націоналістів за кордоном» («двійкарі»). Всі угруповання мають філіали у країнах поселення української діаспори.

13. Організація оборони чотирьох свобід України (ООЧСУ) — створена у США 1946 р. Співпрацює з Антибільшовицьким блоком народів (АБН), сіоністами. Як відгалуження ООЧСУ існує жіночий філіал — Організація жінок (ОЖ ОЧСУ).

14. Організація державного відродження України (ОДВУ) — створена 1929 р. Має 26 відділів та 6 «делегатур» у США, опікає молодіжні, жіночі, студентські організації.

15. Закордонне представництво української Головної визвольної ради (ЗП УГВР). Створене 1944 р. на території України. Має розгалужену мережу представництв у США, Канаді, ФРН та ін.

16. Експозитура Української національної ради (УНРада) в США. Представництво т. зв. Держцентру, або «українського уряду і парламенту у вигнанні».

17. Український демократичний рух (УДР) — виник у 1976 р. як антибандерівський центр, навколо якого гуртуються «ліві» націоналістичної партії у США.

18. Українська революційно-демократична партія (УРДП) — одна з «лівих» націоналістичних партій. Створена 1946 р. в ФРН. Має дві фракції. Центр у м. Торонто, Канада.

19. Українське козацтво. Створене 1917 р. в Україні під керівництвом гетьмана Скоропадського. Мета — встановлення гетьманської влади в Україні. Має представництво у США, Канаді та ін.

20. Братство українських січових стрільців. Об'єднує переважно колишніх

петлюрівських військовослужбовців та їх нащадків. Найчисленніші організації у США і Канаді.

21. Товариство колишніх вояків УПА ім. Тараса Чупринки. Члени — колишні вояки Української повстанської армії. Управа у США. Найчисленніші організації у США, Канаді, Австралії.

22. Спілка української молоді. Заснована 1947 р. у Мюнхені. Фактично знаходиться під впливом проводу Закордонних частин ОУН.

23. Пласт. Відродилося з 1950 р. Молодіжне «міжрайонне» об'єднання бойскаутського типу. Створене у 1911 р. у Львові. Організації існують у США, Канаді, ФРН та ін.

24. Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ). Молодіжна організація, створена 1950 р. Центр знаходиться в Нью-Йорку, США.

25. Союз українок Америки (СУА). Заснований 1925 р. Має філії по всій території США. Центр в Нью-Йорку.

26. Робітниче запомогове товариство (РЗТ) — міжнаціональна страхова організація, близька до ТОУК. Створена 1922 р. Капітал — до 5 млн доларів. Штаб-квартира в Торонто, Канада.

27. Українське національне об'єднання (УНО). Створене 1932 р. Утримує 21 «національний дім», українські школи, курси, виховні табори, мистецькі колективи, бібліотеку, музей, архів тощо. Має понад 100 відділень. Головна управа в Едмонтоні, Канада.

28. Ліга визволення України (ЛВУ). Заснована 1949 р., член Комітету українських канадців і Світового конгресу вільних українців. Має понад 30 відділень у Канаді. Головна управа в Торонто.

29. Союз українців-самостійників (СУС). Створений 1927 р. в Канаді. До Союзу входять організації: Союз українських народних домів (ТУС-СУНД), Союз українок Канади (СУК), Союз української молоді Канади (СУМК), Фундація СУС, Інститут ім. П. Могили, Інститут св. Володимира, Інститут св. Івана, Колегія св. Андрія.

30. Братство колишніх воїнів Першої української дивізії Української національної армії (Братство 1 УД УНА). Засноване 1949 р. в Мюнхені. Об'єднує колишніх вояків дивізії СС «Галичина». Головна управа — у США.

31. Об'єднання демократичної української молоді (ОУМ). Створене 1950 р. Діє у більшості країн, де поселилися українці. Головна управа — в Торонто, Канада.

32. Антибільшовицький блок народів (АБН). Створений 1943 р. в лісах Житомирщини. Входить до Всесвітньої антикомуністичної ліги (ВАКЛ). Штаб-квартира у Мюнхені. Має філіали в багатьох країнах.

33. Закордонні частини Організації українських націоналістів (ЗЧ ОУН). Створене 1945 р. в Німеччині спочатку як закордонний центр ОУН (ЗЦ ОУН), який 1946 р. був перейменований на ЗЧ ОУН. Входить до складу АБН і Європейської ради свободи.

34. Українська національна рада (УНРада). Створена 1948 р. у Мюнхені. Претендувала на роль «парламенту Української народної республіки в еміграції». Має уряд і президента. В УНР входять Український національно-державний союз (УНДС), праві фракції Української революційно-демократичної партії (УРДП), Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українська соціалістична партія (УСП), а також кілька невеликих угруповань.

35. Українське товариство. Засноване 1958 р. Громадська організація з центром у Великобританії, що займається збором коштів для «національної діяльності».

36. Аргентино-українське товариство. Засноване 1967 р. для координації діяльності українських організацій.

37. Крайова координаційна рада комбатантських організацій. До їх складу входять: Союз українських ветеранів, Братство вояків Першої української дивізії. Знаходиться в Аргентині.

38. Хліборобсько-освітній союз. Заснований 1922 р. Перша назва — Український союз. Має понад 20 філій у Бразилії. При ньому існують українські клуби, жіночий відділ, молодіжна організація, мистецькі колективи. Головні центри у Курітібі.

39. Міжнародний комітет для оборони демократії, Українське товариство, Українське вільне козацтво, Об'єднання українських жінок, Українська громада у Веленсії, Українська громада в Каракасі, Український центральний комітет — діють у Венесуелі.

40. Товариство об'єднаних українських канадців (ТОУК) — прогресивна організація української трудової еміграції культурно-освітнього характеру. Виникла у 1918 р. під назвою «Стоваришення український робітничий дім», а пізніше переіменувалася у Товариство український робітничо-фермерський дім (1924). Під час другої світової війни прогресивні українські осередки та їх органи преси були заборонені урядом Канади, а їх керівництво заарештоване. Однак у 1942 р. товариство відновлює свою діяльність під назвами «Товариство допомоги батьківщині — Україні» і «Товариство канадських українців». У 1946 р. ця організація стала іменуватися ТОУК. Центр її знаходиться у Торонто. ТОУК має провінційні відділення в Онтаріо, Квебеку, Манітобі, Саскачевані, Британській Колумбії.

41. Центральне представництво української еміграції Німеччини, Організація українських жінок, Спілка української молоді, Крайова пластова старшина, Спілка українських студентів — знаходяться у Німеччині.

42. Спілка українців Британії, Органіцазія українських жінок, Об'єднання молодих британських українців. Центр у Лондоні.

43. Об'єднання українців у Франції, Українська національна єдність у Франції. Центр у Парижі.

44. Товариство захисту доброго українського імені, Спілка українських організацій Австралії.

Функціонують організації та осередки різного політичного спрямування й в інших країнах.

Основні наукові та культурно-освітні центри

1. Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка (має розгалужену мережу в різних країнах); Асоціація діячів української культури (заснована у 1970 р. в Нью-Йорку); Всесвітня федерація українських лікарських товариств; Українська академія мистецтва та науки (Нью-Йорк, США); Українська вільна академія наук (до керівних органів входять представники української національності з різних країн); Український науковий інститут Гарвардського університету (США); Український інститут Америки (Нью-Йорк); Канадський інститут українських студій (Едмонтон); Український католицький університет (Рим); Український вільний університет (Мюнхен, Німеччина) та ін.

2. Об'єднання українських письменників «Слово», земляцькі товариства: «Тернопільщина», «Бойківщина», «Волинь» та ін.

Закордонні українські партії

До історії зародження

Утворення перших політичних об'єднань українців за кордоном датується початком нашого століття [1]. Пожвавився цей процес після закінчення громадянської війни. Поміж українськими осередками утворюються спільні інститути, зокрема, утримували між собою спільні тісні контакти гетьманці, соціалісти, націоналісти... Та вони були малочисельними і великого впливу не мали. Тому, власне, розмову про утворення політичних партій українців за кордоном можно віднести до періоду 1945—1955 рр. [2] За цей час вони бурхливо утворювалися і зміцнювалися. Їх членами ставали інтерновані військові українських формувань, а також українці, вивезені під час війни на примусові роботи до Німеччини. Зароджувалися вони в основному в Західній Європі, але поступово центри їхньої діяльності перемістилися до Північної і Південної Америки [3]. Політичні партії за кордоном дуже різняться між собою [4]. З них можна вичленити три основні групи: націоналістів, націонал-демократів і соціалістів. Найбільш

впливовою серед еміграції є Організація українських націоналістів-революціонерів, засновником якої був С. Бандера. Її назва трансформувалася — спочатку ЗЧОУҚ (Закордонні частини Організації українських націоналістів), а починаючи з 1960-х років — ОУН-революціонери. Ця партія, накресливши на своїх знаменах девіз «революційним шляхом до незалежної України», тяжіє до авторитарного стилю. Вона намагається контролювати всі галузі суспільного життя, підкоривши своєму впливові громадські, релігійні, молодіжні, культурні, спортивні та інші організації [5]. Це призводить до напруженості з іншими політичними угрупованнями.

Організаційно контролюючі функції ОУНр здійснюються Українським визвольним фронтом (УВФ). Сюди входять Союз українців Британії (СУБ), Спілка української молоді (СУМ), Ліга визволення України, Товариство студіюючої молоді ім. М. Міхновського, Організація оборони чотирьох свобід України (ООЧСУ).

У часи, коли ОУНр мала назву ЗЧОУН, вона стала ініціатор[illegible] створення Антибільшовицького блоку народів (АНБ), який, в свою чергу, в[illegible]дить до Світової антикомуністичної ліги зі штаб-квартирою на Тайвані. Тут об'єднані антикомуністичні організації всього світу, але переважають представники країн, що розвиваються, й колишні соціалістичні. ОУНр — єдина українська партія, яка має свій власний чорно-червоний прапор. Нею сформоване Державне правління, яке бере свій початок від 30 червня 1941 р. Партія має свої друковані органи [6]. Видає газети «Гомін України» (Торонто), «Шлях перемоги» (Мюнхен), «Національна трибуна» (Нью-Йорк), журнал «Визвольний шлях» (Лондон), у Лондоні створені Видавнича спілка та інформаційне агентство — Українська центральна інформаційна служба (УЦІС) та ін.

Значним впливом серед націоналістичних партій користується Союз гетьманців-державників. Вони тісно співпрацювали з ОУНр. Започаткував цю організацію колишній гетьман України Павло Скоропадський. Після його смерті СГД очолив його син — Данило Скоропадський. Видає газету «Батьківщина» і журнал «Державницька думка».

Найбільшу групу політичних партій об'єднує націонал-демократичний напрям [7]. Його, в свою чергу, можна розділити за таким принципом: активні організації — ОУНс (мельниківці), УРДП та УГРВ — ОУНз; малочисельні — Союз земель соборної України — селянська партія, Український націонал-державний союз. Союз конструктивно-творчих сил та ін. Вони ведуть дуже обмежену суспільно-громадську діяльність, не мають особливого впливу на еміграцію.

Ідеологію ОУНс (мельниківців) започаткували колишні січові старшини Євген Коновалець, Андрій Мельник і Олег Штуль-Жданович. Напрям діяльності ОУНс був сформульований на I Конгресі, який відбувся 1942 р. Це боротьба «проти російського імперіалізму, а не проти російського народу», «борючись проти комунізму, підтримувати тих комуністів, що борються за людські та національні права», а також «за надання Україні політичних атрибутів суверенної демократичної держави».

ОУНс намагається згуртувати навколо себе «Ідеологічно споріднені націоналістичні організації» (ІСНО). Зокрема, сюди входять Об'єднання українців у Великобританії (ОУуВБ), Фундація імені Ольжича, Українське національне об'єднання, Молодіжне УПО тощо [8].

Мельниківці сьогодні видають газети «Новий шлях» (Торонто), «Українське слово» (Париж), «Наш клич» (Буенос-Айрес); журнал «Самостійна Україна» (Чікаго).

Особливе місце серед політичних партії української діаспори займає Українська революційна демократична партія. Її ще називають «партією українців із східних областей республіки». Її ідеолог і засновник письменник Іван Багряний заклав в підвалини соціально-політичну доктрину як основну рушійну силу підйому демократичної революції і національно-визвольний напрям. Програма партії виключає тоталітаризм, заперечуючи одночасно і фашизм, і комунізм. УРДП намагається також впливати на інші громадські організації. Тут функ-

ціонує Демократичне об'єднання колишніх репресованих українців совєтським режимом (ДОБРУС), Об'єднання демократичної української молоді, Легіон ім. Симона Петлюри — об'єднання вояків Української народної республіки [9].

УРДП видає газету «Українські вісті» (Детройт), журнали «Український Прометей» та «Наші позиції».

Організація Українських націоналістів за кордоном (ОУНз — «двійкарі») утворилось внаслідок розколу ЗЧОУН — ОУНр в 1954 р. Партія вважає себе ідейним продовжувачем «бандерівської ОУН», але відрізняється демократичною виборчою, а не авторитарною системою. Серед трьох відгалужень колишнього ОУН вона найменша, але сюди перейшла більшість інтелігенції. Інтелектуальний рівень забезпечує ОУНз значний вплив на українську діаспору. Багато відомих політичних діячів — українці, що стоять на позиціях ОУНз,— належать до світового Конгресу вільних українців (СКВУ). Саме члени ОУНз редагують такі великі науково-публіцистичні праці, як «Енциклопедію української діаспори», «Літопис УПА», «Патріархат», «Українське слово» та ін. Вони стали організаторами видавництва «Пролог» в Нью-Йорку, а також часопису «Сучасність» (Мюнхен — Нью-Йорк).

Партій соціалістичної орієнтації майже не залишилося, хоча на початку століття вони мали значний вплив на українську діаспору [10]. В основному об'єднували переселенців першої хвилі — 1891—1914 рр., але вже емігранти, що приїхали між світовими війнами і після 1945 р., почали об'єднуватися на протилежних платформах [11]. Сьогодні досить умовно, зважаючи на їх малочисельність, до політичних угруповань соціалістичної орієнтації можна віднести Лігу американських українців (ЛАУ) і Товариство об'єднаних українських канадців (ТОУК).

Спробою об'єднати різні політичні течії української діаспори стало скликання 1967 р. Світового конгресу вільних українців (СКВУ). Його учасниками стали представники 130 політичних угруповань [12].

Треба зазначити, що останнім часом змінилося ставлення більшості закордонних українських партій до України. Раніше деякі політичні групи умисне агітували проти відвідин України, вели активну боротьбу навіть проти культурних і спортивних контактів з республікою. Сьогодні вже інша ситуація. На терені України ще офіційно не зареєстрована діяльність закордонних українських партій, але їх вплив уже відчувається. Зокрема, це можна сказати і про поїздки лідерів в Україну, їх публічні виступи, у тому числі і в пресі, по радіо і телебаченню, розповсюджуються серед громадян України видання діаспори, а журнал «Сучасність» уже став виходити в Києві... Думаю, що ці процеси будуть розвиватися і незабаром закордонні українські політичні партії стануть не тільки рівноправними, а й юридично узаконеними політичними силами на терені України.

---

[1] Енциклопедія українознавства. У 2 т.— Мюнхен; Нью-Йорк, 1949.

[2] Енциклопедія українознавства: У 10 т.— Париж — Нью-Йорк, 1955—1984.

[3] *Балан Я., Кордан Б., Кравченко Б., Лазебник С.* та ін. Зарубіжні українці — К., 1991.

[4] *Стрелко А.* Словянское население в странах Латинской Америки: Ист. очерк.— К, 1980

[5] *Czumer W. A.* Recollections About the Life of the First Ukrainian Settlers in Canada.— Edmonton, 1981.

[6] *Стефаник Ю.* Українська еміграція в Канаді, її світла і тіні // Прокоп Дм. Українці в Західній Канаді — Едмонтон; Вінніпег, 1983.

[7] The Ukrainian Experience in the United States / Ed. by P. Magocsi.— Cambridge (Mass), 1979.

[8] *Himka J.-P.* The Background to Emigration: Ukrainians of Galicia and Bukovyna, 1848—1914 // A Heritage in Transition: Essays in the History of Ukrainians in Canada / Ed. by H. Lupul — Toronto, 1982.

[9] *Kaye (Kysilewsky) Vl. and Swyripa Fr.* Settlement and Colonization // A Heritage in Transition.— 1982.

[10] *Толопко Л.* Трудові українці США.— Нью-Йорк, 1984.

[11] *Кравчук П.* Українці в Канаді.— К., 1981.

[12] *Заставний Ф. Д.* Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах).— Львів, 1991

Борис МОЗОЛЕВСЬКИЙ

ПІД СКІФСЬКИМ НЕБОМ

Есе

Десятки народів хвиля за хвилею прокотилися нашою землею, поки не усвідомила вона себе, врешті-решт, Україною. Не двічі і не тричі мінялося в ній усе: побут, господарство, соціальні відносини, мови, культури, звичаї, але ніщо не минало безслідно — набутки століть передавалися від душі до душі, оскільки повної зміни населення на терені України, попри всі його переміщення, ніколи не було. Те ж, чого не могла або не вміла поки що вмістити людська душа, зберігала земля, щоб передати, коли прийде час збирати каміння, майбутнім поколінням.

На початку III тисячоліття до н. е. (доба міді — бронзи) виник звичай ховати небіжчиків під грунтовими або кам'яними насипами, що дістали назву курганів або могил. Значного поширення і нового змісту цей звичай набув у скіфів — кочових племен, з появою яких на нашій землі остаточно утвердилася доба заліза, класового розшарування і державності.

Історики досі сперечаються — коли саме скіфи вперше з'явилися в Європі? Найвірогідніше, що на береги Чорного моря вони переселялися кількома хвилями, розчиняючись тут серед аборигенів або асимілюючи їх. Дискусійним є навіть питання, кому належить саме ім'я «скіфи» — іраномовним кочовим племенам, що переселилися із Азії, чи споконвічному скотарсько-хліборобському населенню Північного Причорномор'я.

У VII ст. до н. е., подолавши Кавказ, скіфські орди вдерлися до Передньої Азії. «Сагайдак його, мов домовина відкрита, всі вони люди хоробрі»,— з жахом перед навалою скіфів писав один із авторів Біблії. Хижою зграєю пролетіли вони від Урарту до Сірії, єгипетський фараон Псамметіх I змушений був відкупитися багатими дарами, аби зупинити подальше їх просування. Кінець скіфському пануванню на Близькому Сході лише на початку VI ст. до н. е. поклав мідійський цар Кіаксар. Не сподіваючись здолати скіфів силою, він запросив їхніх вождів на бенкет і зрадницьки перебив. Скіфські загони змушені були повернутися на береги Чорного моря.

Найбільшого багатства і могутності Скіфія досягає в IV ст. до н. е. Це піднесення пов'язується з іменем легендарного царя Атея, який поширив скіфські володіння навіть на задунайські землі, населені фракійцями. Проте просування на захід зумовило конфлікт між скіфами і міцніючою македонською державою. У 339 р. до н. е. між скіфами і македонцями, що діяли під проводом Філіппа II, батька Олександра Македонського, сталася велика битва. Скіфське військо на бій вів сам цар Атей, що мав на той час понад 90 років. У бою цар загинув, а скіфи зазнали відчутної поразки.

Щоправда, після цього вони ще не раз успішно протистояли македонцям, проте могутність Скіфії вже захиталася. А тим часом на східних її кордонах з'являються енергійні племена сарматів. Під їхнім тиском з III ст. до н. е. територія Скіфії обмежується Кримом і вузькою смугою вздовж Нижнього Дніпра Остаточної поразки в III ст. вже нової ери завдали Скіфії готи. Відтоді вона перестає існувати як етнічне і політичне утворення. Лише грізне ім'я «скіф» пережило віки. Античні автори довго ще так називатимуть всі народи, що прокочувалися південноукраїнськими степами. Навіть давньоруський літописець називає нашу землю Великою Скіфією: «А улучі і тіверці сидяху бо по Дністру, присидяху к Дунаєві. Бє множество їх, сидяху бо по Дністру олі до моря, і суть гради їх до сього дні, да то ся зваху од грек Великая Скуф».

Нашим знанням історії скіфів ми завдячуємо античним авторам, і насамперед Геродотові, котрий особисто відвідав Скіфію і присвятив їй значну частину своєї дев'ятитомної історичної праці. Нової слави скіфи зажили завдяки розкопкам курганів їхньої знаті, що відкрили людству духовну велич степового народу, втілену у нетлінних витворах рук його майстрів.

Я, мабуть, таки народився в сорочці. Мені пощастило так чи інакше бути причетним до більшості найвидатніших відкриттів у галузі скіфознавства, зроблених у XX ст., хоч шлях мій до скіфів був і не простим і вельми нелегким. Колись одна із моїх слухачок підійшла до мене і втаємничено сказала: «Чоловіче добрий, а ви не хизуйтеся своїми відкриттями: вам таланить, тому що ви скіф, позаяк при народженні у вас вселилася душа стародавнього кочовика, який достеменно знає, де що лежить. А ви просто приходите і берете». Може, й так. Не знаю. Може, й справді існує переселення душ. Проте у всі свої відкриття я вклав стільки душі і зусиль, що сама глина мала б обернутися на скіфські знахідки, аби грабіжники не винесли до мене їх із могил.

Ще на зорі моєї археологічної діяльності, 1971 р., курган Товста Могила поблизу міста Орджонікідзе на Дніпропетровщині подарував мені золоту царську пектораль, якою ілюструють всі підручники з історії і культури України. Пластична врівноваженість її композиції, багатство і досконалість образів одразу ж впадали в око, засвідчували геніальність її безіменного автора.

Проте тільки багаторічні дослідження дали можливість зробити висновок, що пектораль не лише шедевр мистецтва, а й концептуальний витвір культового призначення, композиція якого відбиває космологічні уявлення скіфів — їхню концепцію потрійності світобудови, втілену у трьох поясах витвору. Навіть більше, маючи конкретний космологічний характер, зміст композиції пекторалі доповнюється до дрібниць продуманим етичним підтекстом, вираженим класичними засобами античності. Усі три плани композиції — космологічний, етичний, естетичний — накладаються один на одного, зливаються між собою, підсилюють один одного, підносячи пектораль до рівня творів величного симфонічного звучання — символів духовних пошуків людства.

Природно, що дослідження філософської сутності пекторалі не могло не сприяти вивченню ідеологічних підвалин скіфського етносу — однієї з найбільш законсервованих гілок індоіранської і, ширше,— індоєвропейської спільності. Виявилося, що свідомість скіфів мала глибоко структуровану природу, взагалі притаманну свідомості людства. Усі їхні суспільні установлення, етичні норми і навіть політичні інститути, попри удавану зумовленість реальностями життя, висновувалися із уявлень про будову Всесвіту, неухильно наслідували їм — буквально відливалися за космічною матрицею.

Іще зовсім недавно скіфи уявлялися нам такою собі необмеженою вольницею, де життя особистості залежало винятково від мінливості долі. А насправді виявилося, що наша недавня відданість ідеологічним приписам була незрівнянною з ідеологічними нормами, що регламентували буквально кожен крок будь-якого члена скіфського суспільства. Воно було наскрізь ідеологізованим і, що визначально, бути іншим не могло, позаяк за тогочасного рівня розвитку економіки і несталості етнічних зв'язків лише ідеологія могла згуртувати його.

Коли я починав свою археологічну діяльність, ніхто іще не міг відрізнити курган скіфський від нескіфського (більшість їх було споруджено ще за доби бронзи). Не буду заглиблюватися у сутність проблеми, але зробити це виявилося до смішного просто. Після цього я поставив за мету — дізнатись, а скільки взагалі стоїть ще в українському степу принаймні царських скіфських курганів (теоретично доведено, що до них мають належати лише пам'ятки висотою не менше 8 м).

Після ознайомлення з великомасштабними картами (а це в умовах нашої шпигуноманії виявилося справою зовсім не простою), дійшов висновку, що на території, колись заселеній скіфами, існує близько 80 курганів висотою від 8 до 17 м. Я підрахував, що за всю історію розкопано 13 царських скіфських курганів, а незайманими лишаються іще 24 (два з них — Жовтокам'янка та Бабина Могила — вже мною розкопані). Вони, як і десятки інших, підтвердили запропоновану мною методику візуального визначення часу спорудження кургану.

При цьому з'ясувалася знаменна обставина: всі без винятку (розкопані і ще не розкопані) царські кургани скіфів розміщені в трьох локальних зосередженнях що дало підстави пов'язати їх з трьома автономними царствами, на які, згідно з Геродотом, поділялася Скіфія. Згадку про них батько історії на-

водить як при викладенні подій скіфо-перської війни, так і в одній із легенд про походження скіфів.

Остання розповідає, що першою людиною в Скіфії був чоловік на ім'я Таргітай — син Зевса (так греки називали верховного скіфського бога Папая) та дочки Борисфена (Дніпра). З часом у Таргітая народилося троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. За них з неба на землю впали священні золоті предмети — плуг з ярмом, бойова сокира та чаша. Коли до золота підходили старші брати, воно спалахувало, не даючись до рук. І лише Колаксай зміг узяти його. Отож брати й погодилися передати йому всю владу над країною. А далі від Ліпоксая пішли скіфи, рід яких називається авхатами, від Арпоксая — катіари і траспії, а від Колаксая — царі, що звуться паралатами. «Всі разом вони називаються сколотами за іменем царя, скіфами ж їх назвали греки»

Оскільки країна була дуже великою, Колаксай розділив її між своїми синами на три царства.

Протягом довгого часу легенда вважалася етногонічною, тобто такою, що розповідає про походження різних скіфських племен. Однак вивчення її в останні роки у контексті індоіранської міфології показало, що перед нами елементарний космогонічний міф, в якому на соціальному рівні викладено тезу про трискладовість станово-кастової системи скіфського суспільства: Колаксай (у перекладі Сонце-Цар), який мав за атрибут бойову сокиру, уособлював вищу сферу космосу і був родоначальником стану воїнів, із якого походили царі; Ліпоксай (Гора-Цар), володар чаші для священних напоїв, пов'язувався із середньою сферою (жрецтво); Арпоксай (Глибина-Цар), власник плуга з ярмом,— із нижньою (общинники-виробники) сферою.

Проте у якому відношенні перебували три суспільних скіфських стани і три їхніх царства? Ретельні дослідження довели, що Скіфія у тому вигляді, як її застав Геродот, пройшла довгий шлях розвитку і поступово склалася із трьох різних царств, населення кожного із яких мало свою тристанову структуру. При об'єднанні країни стани мали інтегруватися в складну станово-кастову систему, ієрархізовану як по вертикалі (серед станів), так і по горизонталі (серед царств). Найдавнішим із цих царств було західне (з центром на Побужжі), населення якого підносилось до авхатів і Ліпоксая (племена-стани калліпідів, алізонів, скіфів-аротерів). Молодшим — було нижньодніпровське (нащадки катіарів і траспіїв на чолі з Арпоксаєм — скіфи-георгой, скіфи-кочовики та герри). Останніми в країні оселилися так звані скіфи-царські, що посіли Крим та Північне Приазов'я, вони ж паралати і разом з тим сколоти, котрі пов'язували свою спорідненість із самим Колаксаєм. Підкоривши місцеві племена, скіфи-царські, за Геродотом, решту скіфів вважали своїми рабами.

Вважати вони вважали, але як було змусити вільних колись людей самих себе добровільно визнати чиїмись рабами? Для цього скіфам-царським та їхнім ідеологам-жерцям знадобилося провести колосальну обробку умів, що могла спиратися тільки на міф, оскільки в суспільстві, де панує міфопоетична свідомість, яким і було скіфське, значення мало лише те, що пов'язувалося з космосом,підносилося до першопочатку і освящалося міфом.

Подальше вивчення наведеної вище легенди переконливо засвідчило, що вона поділяється на п'ять самостійних частин, що вони виникли не лише в різний час, а й у різному етнічному середовищі. Найбільш древніми пластами легенди є, з одного боку, міф про первопредка Таргітая, пов'язаний із аборигенними племенами Північного Причорномор'я, з другого — переказ про священні дари як символи суспільного устрою, що сягали ще часів іранської (а можливо, й індоіранської) спільності. Варіант цього переказу, втілений у легенді, хоч і сягав землеробського минулого, зберігався у прийшлій кочовій громаді, підтвердження чому — середньоазіатські (сакські) паралелі. У цьому ж середовищі народився й образ легендарного царя Колаксая. Остаточне ж оформлення легенди відбулося вже після створення скіфського об'єднання на чолі із скіфами-царськими. Саме тоді Таргітая, прародича стародавнього населення території Скіфії, було проголошено первопредком всіх скіфів, а легенду доповнено новими епізодами з соціального та політичного устрою країни.

Головною тенденцією при цьому було прагнення будь-що підкреслити спільність походження всіх скіфів, обгрунтувати божественне походження суспільних відносин Скіфії, особливо — підкорення всіх племен скіфам-царським та їх династії, та утвердити думку про те, що скіфське об'єднання виникло внаслідок добровільного визнання панівного становища нащадків Колаксая. Чи не нагадують вам ці ідеологічні викрутаси щось із практики новітніх часів?

На вживлення цієї ловко сконструйованої ідеологічної доктрини було мобілізовано і міфотворчість, і мистецтво, що ілюструвало її (один із найвиразніших, але разом з тим і найскладніших прикладів — пектораль із Товстої Могили), і, насамперед, монументальну пропаганду у вигляді створення гігантських поховальних комплексів, де до найдрібніших подробиць втілювалися уявлення про божественне походження світу і всіх суспільних установлень.

Оскільки контрапунктом оновленої ідеологами доктрини залишалася фігура вождя (царя), похорони його перетворилися на грандіозне дійство. Адже в суспільствах міфопоетичної свідомості цар був не просто правителем у сучасному розумінні слова. Він одночасно виступав як уособлення і Всесвіту, і божества, що створило останній. І вождь, і цар забезпечували процвітання народу, не стільки управляючи ним, скільки здійснюючи ряд ритуальних дій, зміст і форма яких суворо регламентувалися традицією і підносилися до міфічних часів «початку». Вони мали неухильно і послідовно імітувати всі акти, здійснені божеством або культовим героєм при створенні світу природи і світу людей. Посутнім у діях вождя, на думку колективу, було лише те, що становило частину космосу, виводилося із нього, було причетним до нього. Все життя вождя, власне, являло собою нескінченну виставу, в якій він був приречений грати роль божества. У таку саму виставу перетворювалася і його смерть та похорони. За уявленням скіфів смерть вождя дорівнювала загибелі Всесвіту і поновити останній можна було лише за допомогою імітації, створивши модель макрокосму на землі. Такою моделлю і мав стати курган.

Як засвідчили новітні дослідження, кожен скіфський курган, тим більше царський, є складною архітектурною спорудою, що поєднувала в собі горизонтальну і вертикальну підсистеми макрокосму. Горизонтальна його іпостась імітувала хаос (світовий океан), посередині якого зусиллями божества створювався організований (окультурений) Всесвіт. По вертикалі він мав чітку потрійну структуру. Нижній, хтонічній, сфері космосу в кургані відповідали підземні споруди, середній (світовій горі) — сам насип, верхній, сакральній — кам'яний стовп або ідол, що встановлювався на вершині кургану.

І всі ті допоміжні поховання насильницьки забитих людей і тварин, що їх знаходимо в кургані, кожна із тисяч супроводжуючих речей похованого інвентаря мали свій чіткий відповідник у макрокосмі і клалися з метою якомога повніше відтворити його. Тільки дотримання якнайдрібніших деталей при моделюванні макрокосму могло дати скіфам надію, що завтра знову зійде сонце, випаде дощ, запліднятся лошиці, жінки зачнуть дітей.

І коли такого значення скіфи надавали створенню кургану, то які ж кари мали впасти на голову того, хто насмілився б зруйнувати їхній Всесвіт?

З такими не зовсім веселими думками я і приступив у порубіжному для нашого суспільства 1991 р. до розкопок Соболевої Могили (в околицях міста Орджонікідзе на Дніпропетровщині), яка знаходилася за 3 км від Товстої могили, але в цю мікроскопічну із огляду вічності відстань вмістилося 20 найплідніших років мого життя, весь макрокосм скіфського світу, що за цей час відкрився мені, і прірва пекельних прозрінь мого народу, розбудженого серед омани.

Як міняє нас час! Тоді, березневим ранком 1971 р., коли я вчорашній кочегар (за своє віршування я змушений був перед тим 13 років кочегарити), стояв на чолі ревучої армади скреперів та бульдозерів перед величним насипом Товстої Могили, найбільше і підносило і пригнічувало мене відчуття причетності до віків, відповідальності за долю незвіданого: ось стою я, маленька, нікому не відома людина, переді мною гора, а під нею лежить скіфський володар, від одного погляду якого тремтіли колись натовпи таких, як я. Але від одного поруху моєї руки залежить тепер доля того духовного заповіту, що залишили під цією горою тисячі невідомих людей.

Тепер це відчуття принишкло і відступило — не тільки через вік і душевну втому, не тільки тому, що якоюсь мірою скоротилася суспільна дистанція між мною і тими, чию усипальницю мені належало розкопувати. Дедалі більше свердлив мозок набутий досвід: коли навіть відкрию незліченні скарби, нічого принципово нового для розуміння світу вони вже не додадуть?

За розмірами курган значно поступався царським. Висота його становила лише 6 м, отже, за своїм соціальним рангом похований під ним володар міг бути не більше ніж вождем племені, принаймні, союзу племен. Але саме цим і була цікава мені пам'ятка: кургани скіфських царів загалом вивчені вже добре, поховання рядових скіфів — ще краще, а ось повноцінне, непограбоване поховання представника саме згаданого суспільного прошарку поки що не траплялося.

Як і більшість скіфських курганів, Соболеву Могилу оточував рів, що мав дві перерви: західну, для входу на курган, і східну, для виходу. Навпроти західного проходу під курганом містилося поховання хлопчика-служки, який, імовірно, мав доповідати володареві про прихід гостей. Головою до нього було поховано юнака-виночерпія, про його функції свідчили биті амфори навколо могили. За задумом він мав причащати гостей священним напоєм, щоб вони могли очиститися від земної скверни перед зустріччю з можновладцем.

Уже ці деталі давали надію на суттєве поповнення картини скіфського макрокосму, схованого у Соболевій Могилі.

Спочатку під курганом було поховано старшу дружину можновладця, над якою у повному обсязі (за винятком деяких деталей) і було зведено пам'ятку. Незалежно від того, померла старша дружина природною смертю раніше від чоловіка, чи її убили під час його похорону, вона мала грати роль верховної богині потрійного світового вогню і разом з тим — домашнього вогнища. Чоловіка було внесено в уже обжитий нею дім, повний аналог небесного, щоб, взявши з нею символічний шлюб, сам він міг стати божеством. Далі було поховано молодшу дружину небіжчика (або наложницю, що заміняла її). Виходячи із її поховальної символіки (схована у краївку срібна чаша для возлиття та чотири комплекти срібних оздоб чотирьох кінських вуздечок), за життя вона виконувала обов'язки жриці жіночого божества плодючості і на тому світі мала персоніфікувати його. Від злягання з нею обожненого небіжчика і мав народитися новий космічний порядок, новий Всесвіт — замість обваленого зі смерті володаря колишнього. Нарешті, в трьох різних секторах кургану поховали трьох знатних неповнолітніх: дівчинку, хлопчика та підлітка. Саме вони і мали символізувати зародки трьох сфер народжуваного Всесвіту, а разом з тим і трьох станово-кастових груп та трьох політичних структур Скіфії, що відповідали їм і виводилися із них. Були це діти головного небіжчика, що згодом померли своєю смертю, чи принесені у жертву діти співплеменників, значення вже не мало: важливо було дотриматися ритуалу.

На жаль, обидві жіночі гробниці і могила підлітка були сильно пограбовані. Гробниці ж дівчинки, хлопчика і самого можновладця зберегли свою первозданність.

Найбільший інтерес, безперечно, викликала остання. Розкопки її відбувалися за всіма законами детективного жанру: експедиція працювала вже кілька місяців, а питання, чи пощастило чоловічій гробниці уникнути пограбування, залишалося відкритим,— то з'являлися ознаки, що свідчили про одне, то зовсім протилежні. Незаперечним було лише те, що гробниця справді належала чоловікові: поряд з нею містилося поховання верхового коня, спорядженого на той світ збруєю знову ж таки із срібними оздобами.

А самій гробниці, здавалося, не буде кінця — долівка вхідної шахти з'явилася лише на глибині близько 10 м від схилу насипу. До дна шахта сильно розширювалася, її необхідно було пройти і по-шахтарському закріпити, щоб уникнути обвалів. Далі виритий у глибині хід вів на північ, у напрямі гробниці старшої дружини.

Рештки небіжчика лежали на пофарбованих білою фарбою решітчастих марах у дальньому кінці підземелля. На шиї у нього була масивна золота гривня (520 г) із левиними фігурками на кінцях, біля скроні — сережка, на зап'ястках — спіралеподібні браслети (по 180 г кожний), також оздоблені фігурками

левів, на пальцях правиці — два важких литих персні, біля лівого стегна — окутий поспіль золотими платівками горит (футляр для стріл), оздоблені золотом нагайка і меч, під стіною — купа нашивних золотих платівок від парадного вбрання, розвішаного колись на стіні. Окуття горита чітко відповідає символіці трьох сфер світобудови: нижня з них представлена рослинними мотивами, верхня — традиційними сценами терзання, середня — великою платівкою із зображенням антропоморфного чоловічого божества.

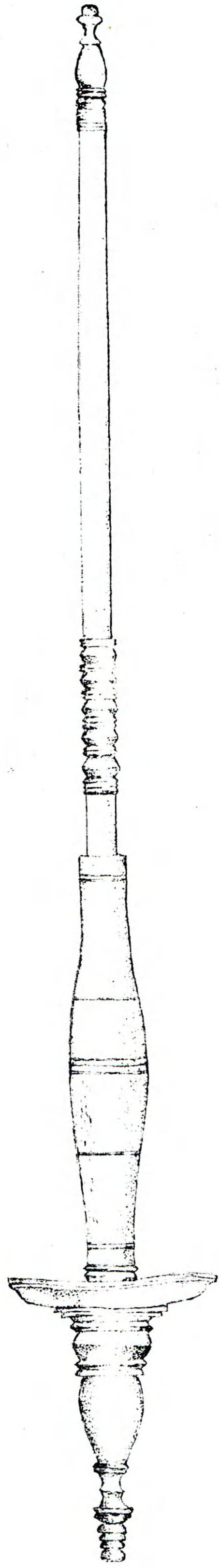
Праворуч від голови небіжчика стояв набір срібного ритуального посуду — ріг, кілік та кубок. На фризі позолоченого кубка — сцени терзання пантерою і левом коня та гірського козла — ще один шедевр скіфського мистецтва.

Нарешті, за головою небіжчика лежали чотири списи та п'ять сагайдаків зі стрілами. Чого їх виявилося саме п'ять? Якщо читач обізнаний із працями Геродота, то, напевно, пам'ятає, що серед речей, надісланих скіфським царем Іданфірсом Дарію за війни з персами, також було п'ять стріл. На думку дослідників, чотири з них визначали чотири сторони світу, п'ята — вертикальну вісь Всесвіту. Отже, і списи, і сагайдаки поклали до могили не як зброю, а як культові, суто символічні знаки. Про те, що похований у могилі можновладець не був воїном, свідчить відсутність серед його спорядження речей військового обладунку — панцира, щита, шолома, бойового поясу, обов'язкових для воїнських поховань. Натомість ноги небіжчика були вбрані у бронзові кнеміди — річ надзвичайно рідкісну навіть для достеменних поховань воїнів. Навіщо це було зроблено? Чи не для того, щоб посилити схожість небіжчика з антропоморфним божеством, зображеним на платівці від горита (воно стоїть на півнячих ногах із виразно зображеними шпорами)?

Коридор, що з'єднував вхідну шахту із поховальною камерою, як завжди, було відведено під господарчий інвентар. Тут стояли три амфори з-під вина, бронзовий казан із звареним у ньому баранчиком, велика дерев'яна таця з кістками від яловичини, серед яких знайдено чотири ножі — ознаки чотирьох сторін світу. Трохи далі зафіксовано велику пляму жирного органічного тліну (від шкури барана?), на якій серед розсипу срібного намиста лежало набірне кістяне веретено — найцінніша у науковому плані знахідка Соболевої Могили.

Попри теоретичну доведеність поділу скіфського суспільства на три стани — воїнів, виробників і жерців,— виділити могили представників двох перших з них не становило труднощів, тоді як поховання жерців ніяк не вдавалося аргументувати внаслідок недостатньої визначеності жрецької атрибутики. Одне мені було ясно: їх слід шукати серед поховань, концептуальні речі в яких виготовлено із срібла, адже воно та ще білий колір — неодмінна ознака жрецтва у всіх індоєвропейских народів, так само як золото і червона гама — символи воїнів, а залізо, мідь і темні тони — землеробів та скотарів.

І ось у Соболевій Могилі з'явилися досить вагомі аргументи, щоб завбачити у ній усипальницю жрецької родини. Найбільш пов'язані з культом речі у ній — вуздечкові оздоби та ритуальний посуд — виготовлені із срібла Мари чоловіка пофарбовані білим. Згадана ба-

Веретено. Соболева могила.

раняча шкура — також атрибут культу. До того ж чоловік похований без характерного для воїнів захисного обладунку, хоч і неймовірно багатий. І як останній штрих — веретено.

За свідченням античних авторів, у тому числі й Геродота, була у скіфів корпорація жоноподібних служителів жіночого божества плодючості, яких вони називали енареями. Походили енареї не із простих смертних, а виключно із царського роду (скіфів-царських). Дж. Фрезер свідчить, що інститут жоноподібних жерців існував у багатьох стародавніх народів Веретено ж — виключно жіноче знаряддя, воно ніколи ще не траплялося у достеменно чоловічих могилах. А разом з тим Геродот стверджує, що енареї займалися жіночою працею. То що ж іще, як не веретено, могло підкреслити причетність до неї? З іншого боку, чи не його — знаряддя, за допомогою якого виробляють нитку,— і слід було б обрати символом жрецтва, єдиним покликанням якого було здійснювати зв'язок між людьми, світами і часом?

Отже, розгадано іще одну таємницю скіфської історії — відкрито поховання енарея? Не будемо поспішати, хай підтвердять це остаточно майбутні дослідження.

На мій погляд знахідка у Соболевій Могилі веретена виходить за межі утилітарності. Воно з'явилося мені як віщий знак — знак знання (адже жрецтво за всіх часів було скарбником знань, уособленням мудрості), і, попри всі напасті, котрі можуть ще впасти на мою голову, стало для мене найбільшою карою за зруйнування пам'ятки. Адже сказано про сутність наукових студій в Екклесіасті:

Я звідав, що й це — марне томління,
Бо з великої мудрості постає ще більша скорбота,
І той, хто знання примножує, примножує разом з тим і печаль.

Що ж побачив я і що збагнув, сидячи довгими ночами і днями наодинці із чужими смертями у незглибних скіфських могилах під бурштиновими зорями українського неба? Про те, що стосується особисто мене, душа моя зможе розказати лише Творцеві, коли покличе він її на свій суд. Але не одразу збагнув я ту істину, що не любов до золота, не зманіженість вдачі, не зовнішні сили стали причиною загибелі скіфського суспільства. Вмерло воно внаслідок кризи ідеології, зрештою, кризи суспільної свідомості. Адже не на влаштування життя, а на обгрунтування та пропаганду ідеологічної системи, котра єдино й була опорою Скіфії, в IV ст. до н. е. пішла вся снага, всі життєві сили народу. Однак пропаганда ця, незважаючи на весь її розмах, вже не спрацьовувала і ідеологія, неначе ракова пухлина, з'їдала суспільство, яке сама й народила.

Парадокс полягав у тому, що інститут міцніючої царської влади був ареною «чітких виявів нових тенденцій, що виникав в процесі соціальної еволюції,— тенденцій народжуваної державності, котра заперечувала традиційні інститути». Складалась неймовірна ситуація: цар мав ретельно дотримуватися традицій, що регламентували його діяльність, і в той же час був носієм тенденцій, «спрямованих на заперечення, злам цих самих традицій» (Д. С. Раєвський). А закодована на підтримання традиційних установлень суспільна свідомість перебудуватися не могла. Вона продовжувала переганяти життєві сили скіфів у монументальну пропаганду — будівництво грандіозних курганів і створення для них незліченного поховального інвентаря, нікому не потрібну і пропащу працю. Суспільство знесилилось під гнітом ідеології. Найменший подих сарматського вітру змів його в Крим і прирік на повільне і болісне вмирання.

Чи за фатальним збігом обставин, чи з чистої випадковості, але розкопки Соболевої Могили співпали за часом із серпневим путчем у Москві і остаточним крахом комуністичної системи, що настав за ним. Оцінюючи події із висоти (чи глибини?) Скіфії, я раптом яскраво усвідомив, що причина всієї безодні наших сьогоднішніх суспільних бід — не політична і не економічна криза, а так само, як і у скіфів, криза ідеології, криза суспільної свідомості. Адже протягом десятків років ми гноїли по тюрмах мільйони найкращих і найрозумніших, десятки мільйонів тримали у покорі, голоді і вічному страху, годуючи

замість них легіони тих, що винюхували крамолу, незліченні когорти озброєних до зубів охоронців, які тільки те й робили, що пильнували, аби не розбіглися ми по світах,— і все для того лише, щоб утвердити і відстояти комуністичну ідеологему. Ідеологія з'їла хліб наш, ідеологія вбила цвіт — генофонд суспільства, а зрештою, і саму себе. І ось вона впала, а ми — біля розбитого корита. І ніякі політичні заходи, ніякі економічні реформи не зможуть вивести нас до світла: ідеологічну кризу здатна подолати лише нова ідеологія.

Де її взяти, куди іти тепер і на кого рівнятися? Кажуть — на Захід. Я не вірю, що це врятує нас всерйоз і надовго. Кажу не про найближчі роки і десятиліття, а про історичну перспективу. Не вірю, бо Скіфія відкрила мені таємницю: загинемо не ми одні, Захід загине услід за нами. Причина проста — та сама криза ідеології, криза суспільної свідомості.

Адже на чому заснована західна цивілізація? Криза міфопоетичної свідомості, що так безжально підсумувала історію скіфів, мала глобальний, вселюдський характер: економічний і соціальний розвиток людства переріс можливості цього типу свідомості. На зміну йому прийшла свідомість монотеїстичної віри, що й дала можливість побудувати сучасну цивілізацію. Але й цей тип свідомості ще в минулому столітті охопила жорстока криза — воно досягло межі своїх продуктивних можливостей. І зародження комуністичної ідеології стало зухвалою спробою подолання вказаної кризи. Було створено узгоджену філософську систему, власне, нову модель макрокосму, за приписами якої, здавалося, можна було побудувати новий світ людей. Однак, попри всі свої клятви у науковоості, комуністична доктрина виявилася не лише не науковою, а й глибоко антинауковою, бо спиралася не на осягнення космосу людського духу, а, як і попередня, на тваринні закони виживання роду, з ієзуїтським лукавством названого — робітничий клас.

Переляканий привидом комунізму, Захід зумів відступити, перегрупуватися і навіть створити видимість процвітання. Але це тільки видимість. Заснована на свідомості монотеїстичної віри мораль необмеженого споживацтва не здатна буде впоратися із посталою вже на горизонті енергетичною і екологічною кризами, до яких вона ж таки і призвела. Загибель сучасної людської цивілізації невідворотна; ми впали сьогодні, Захід впаде завтра. За ним — і крокуючий його стопами Схід.

Хто врятується, хто прийде на зміну і яким він буде? Цього із певністю передбачити нам не дано. Не підлягає сумніву лише одне — майбутня цивілізація матиме зовсім відмінну від нашої свідомість, що зможе створити ідеологему, найбільш близьку (за здобутого рівня знань) до об'єктивних законів розвитку Всесвіту. І тільки побудувавши її, людство знайде упевненість, що завтра знову зійде сонце, випаде благодатний дощ, зазеленіє озимина, жінки зачнуть здорових дітей.

Отже, підстав для відчаю нема, недарма із пітьми століть Скіфія через Соболеву Могилу послала людству в один із найкритичніших моментів його історії веретено — як знак невмирущого життя і символ шляху до істини. І те, що істина ця гірка,— не моя вина: «Серце мудрих — у домі печалі, серце дурнів — у домі веселощів» (Екклесіаст).

Я не знаю навіть напевне, чи справді скіфи послали те веретено, чи то сублімувалося воно із глини за матрицею моїх пошуків? Адже саме під шурхіт маминого веретена я і засинав, і прокидався в дитинстві, і згодом одну їз своїх поетичних книг так і назвав колись, задовго до Соболевої Могили — «Веретено».

Було це у тому самому українському степу, в хаті із вікнами на праскіфську могилу. Звечора я засинав, а мама поправляла каганчик і сідала за кужіль. Я не знаю, коли вона спала, бо коли б не прокинувся — вранці вже чи будь-якої години ночі,— так само тьмяно блимає каганчик, хитаючи на стінах примарні тіні, іконно світиться заплакане мамине лице, і на його тлі з куделі витікає і спіраль за спіраллю лягає на веретено тоненька біла ниточка...

Під глибокими снігами Сибіру спали вічним сном мої покуркулені діди і прадіди, і нашу нетоплену хату також по стріху замела зима, скувавши льодами сині від холоду вікна. У тій могильній тишині можна було розчути єди-

ний сторонній звук — по європах скреготіло залізо страшної війни, що забрала вже і мого батька, і дядьків, і сусідів.

І тільки в цій хаті, де никала
Біда, як злиденне дитя,
З-під маминих пучечок ниткою
Снувалось безсмертне життя...

І коли прийшов уже час замислюватися про космос, він так чомусь і почав ввижатися мені: веретеном крутиться Земля навколо своєї осі, сотаючи із куделі Чумацького шляху білу ниточку вічності.

І може, то зовсім не випадковість, що не комусь іншому, а саме моєму згорьованому народові у рік здобуття ним такої сподіваної віками волі послано це веретено? Бо яке провидіння могло задовго до цього підказати художникові зобразити посередині його наш державний герб — герб, що із скіфських і праскіфських часів символізує триєдиність усього сущого на сім світі?

...Закінчив розкопки. Повертаюся до Києва. Відкриваю якийсь старий тлумачник снів, а там, а там: «Веретено — віщує радість»!

Радосте моя, ти прийшла,—
чого ж ти така печальна?

Не ллються рікою меди, а посивілі в чергах матері краєм хусточки витирають очі. Народження чи похорон? Чи просто нема куди подітися від істини, відкритої колись іще скіфами: народження ніколи не буває без смерті, вони тотожні, у них навіть одне обличчя.

До речі, іще одна символічність: Соболева Могила — пам'ятка тричі ідеологічна. Спочатку тут скіфи поховали жерця, потім половці спорудили своє святилище. Назву ж кургану дав ім'ярек комісар Соболєв, похований на вершині кургану в громадянську війну.

Три доби — три сфери світобудови — три жертовних вогні — повна фігура Всесвіту. І хіба могло випадково співпасти знесення кургану разом з похованим у нім комісаром із народженням нашої волі?

Час засвічувати новий вогонь — Соболева Могила благовістила радість.

Невже це правда, Господи, що не тільки вистоїмо і що саме нам ти віщуєш прокладати для людства нову дорогу? А чому і ні — саме на цій землі, що всотала у себе мудрість тисячоліть, їй би і не початися?

Та не будемо так далеко загадувати. Прислухаймось краще: веретено невидимого жерця пряде свою нескінченну пряжу, що з'єднує людей, світи і час. То ж тримаймося тої нитки, щоб не заблудитися у цьому безмежному Всесвіті.

ОГЛЯД ІНОЗЕМНОЇ УКРАЇНОЗНАВЧОЇ ПЕРІОДИКИ

Хохітва Т. Оцінка творчості академіка М. Грушевського // Нові дні Український універсальний журнал — 1991 — Т. 42 — вересень — № 499.— С. 7—11.

Цимбалистии В. Життя нашої відродженої греко-католицької церкви в Україні // Світло.— № 1 — С 290—293.

Чечко А Про наших людей, що бідують в Бразілії // Самостійна Україна — 1991.— Рік 43.— № 2.— Ч. 2 — квітень-червень — С. 69—71.

Шмулик К. Століття українського поселення в Бразілії // Нові дні — 1991.— Т. 42.— квітень — № 494.— С. 29—30.

Шмулик К. Українська громада в Венесуелі // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— Т 42 — вересень — № 499.— С. 35.

Шмулук Д Статус політв'язнів // Самостійна Україна.— 1991 — Рік 43.— січень-березень.— Ч. 1 — № 1 — С. 52—55.

Череватенко Л Іван Багряний повертається: (До 85-ліття від дня народження) // Нові дні. Український універсальний журнал.— 1991.— Т. 42.— вересень.— № 499.— С 11—17.

Яцкевич Л. Сенсаційний рукопис з праісторії України // Нові дні Український універсальний журнал.— 1991.— Т 42 — вересень.— № 499.— С. 28.

Коновалець Євген. В сторіччя народження // Самостійна Україна — 1991.— Рік 43.— квітень-червень.— Ч. 2 — № 2.— С. 3—5.

Дмитро БАГАЛІЙ

АВТОБІОГРАФІЯ

Дмитро Іванович Багалій (1857—1932) — видатний історик, архівознавець, громадський діяч, академік Академії наук України. Написав багато праць з історії Слобідської, Лівобережної та Правобережної України XIV—XVIII ст. Довгий час був ректором Харківського університету. Серед його досліджень «Історія Слобідської України», «Декабристи на Україні», «Український мандрований філософ Г. С. Сковорода», «Нариси української історіографії».

Дитячі роки в Києві (1857—1864)

[...] Народивсь я в Київі року 1857 26 жовтня (ст. ст.) на Подолі, на Спаській вулиці, що близесенько підходить до Дніпрової набережної. Це перебування на Подолі в безпосередньому сусідстві з Дніпром-Славутою неабияк позначилося на моїх дитячих роках. Проживаючи в такому великому місті, як Київ, в умовах неначе б і міського побуту, стояв я тимчасом доволі близько до місцевої української природи, кохавсь у ній і стихійно нею захоплювавсь. Тодішній Поділ зберіг був чимало рис побутової української старосвітчини так само, як і Глубочиця, де жив мій батько, або Звіринець, де я теж пробував деякий час.

Скрізь там проживали численні ремісники-українці, що їх ремесла дали назви декотрим київським урочищам, як-то відомі Кожум'яки. Взагалі Київ з його незліченними пам'ятками являв собою немов музей старовини; вони були за наочну школу для студій над його історичною топографією й історією. Отож, проживаючи в ньому, зразу на Подолі, а згодом — за студентських уже часів — у Старому Київі, знайомивсь я і з його топографією, і з пам'ятками його старовини. Одне слово, протягом двадцятип'ятилітнього свого перебування в Києві я так зрісся з цим містом, що зробився з мене щирісінький киянин. З Київа я робив екскурсії, подорожуючи по його околицях, а користувавсь для цього найбільше староруським «варязьким шляхом», себто Дніпром. Дніпро й тоді не тільки одмежовував Правобережжя од Лівобережжя, як було воно за князівської ще доби, ба й сполучав їх одне з одним. Неабияку вагу для цього об'єднання мали човни, що за пращура їхнього була славнозвісна однодеревка,— суденце, видовбане з одного дерева. Роля човна в первісній історії Київа була така велика, що з ім'ям першого легендарного перевізника через Дніпро — Кия — перекази зв'язали й саму назву нашого славного міста. Мій гімназіяльний товариш О. О. Кисіль (тепер відомий професор-лікар у Москві) покупив був якось човна для наших мандрівок Дніпром. І досі пам'ятаю, як невеличкий гурток нас молодиків літньої теплої ночи сідав на човна, плив униз, причалював до якого-небудь дніпрового острова, що нижче Київа, де стояло в стіжках недавнечко скошене сіно, та й перебував тут цілісіньку ніч, зарившись у стіжок. На чудовому крайнебі блимали зірки, і місяць розливав своє сріблисте проміння по землі. А навкруги тиша й пахощі степового зілля, що серед нього ми розпізнавали і чебрець, і материнку, і м'яту. Отакі мандрівки були нам улітку замість одпочинку на

* Подається із скороченням за виданням: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія.— К., 1927.

селі або на хуторі, або на «дачі». Вчащаючи на Дніпро, я рано вивчивсь плавати, непогано вмів гребти, керувати стерном, а найлюбіше було мені — це купатися в його бистрих хвилях.

Дніпро ще й тим був мені любий, що вдовольняв мою пристрасть до рибальства. Це була перша і найбільша пристрасть мого дитячого віку, що збереглася дуже надовго: рибалив я і студентом бувши, і професоруючи, ба, навіть намагавсь ловити рибу в Швейцарії в Фірвальдштедтському озері.

[...] Згадавши трохи за природу, що мене оточувала, переходжу тепер до людей — до своєї родини, до свого соціяльного стану й оточення. Моя генеалогія така. Мої діди й прадіди були київські старожили і належали до цехових київського рибальського цеху. Про це я довідавсь, розшукуючи в київських архівах матеріали до історії цехів на Україні. В цехових книгах рибальського цеху в Києві, що знайшов я в справах Київської міщанської управи, під 12 березня 1766 р. записано: «Поєднал цех рибальскій Олексей Багалейко совсем — с куницею аксамалитом, почестью и за 5 рублей». Це означає, що його прийнято було до рибальського цеху з зарплатою в 5 карб. і з переліченими тут вступними внесками. В архівних паперах є вказівки на цехових Багаліїв і за пізніших часів. В. Б. Антонович оповідав мені, що знає в одному селі на Чернігівщині цілий рід Багаліїв. Щодо цього прізвища з філологічного боку, то О. О. Потебня гадав, неначеб походить воно з тюркської мови, бо його наведено серед тюркських слів в українській мові в Міклошичевому словникові *багалі* значить по-тюркськи *ясний* або *дорогий*.

[...] Батько мій проживав на Глубочиці, мати — на Спаській вулиці. Материна родина, як і батькова, належала до київського старожилого міщанства. Батько мій був лимар — шив збрую — шлейки, вуздечки тощо, працював, не покладаючи рук, переважно сам, а втім, мав іще декількох учнів. Батько й мати за тих часів, які я пам'ятаю, жили один од одного нарізно. Згадую, що в батьковій хаті під підлогою була зашкурна вода. Батько, що оженивсь удруге після того, як померла моя мати, вмер іще нестарий. Мати моя померла теж, середнього бувши віку. Після того, як вона померла, я оселивсь у тітки, що жила в одній садибі з моєю матір'ю; матері належав маленький флігель, що перейшов мені в спадщину.

[...] Як же назвати той осередок, що я до нього належав за дитячих років? З боку юридичного — це був дрібноміщанський стан — старожили-міщани; щодо праці й професії — ремісничо-кустарний осередок (батько й його діди та прадіди). З боку матеріяльних достатків — або середняки, як моя тітка, що мала будинок і бурсаків-столівників, або незаможні, що працювали по наймах. Що ж до мене — хлопця, то, може, хтось зарахував би був мене до рантьєрів серед мого дрібно-буржуазного оточення, бо жив я тоді виключно на свою ренту домовласника.

[...] Приваблював до себе на Подолі силу українських селян-прочан, що приходили з усієї України на богомілля в Лавру, водомет із Самсоном, що роздирав пащу лева. Його просто називали «Лев», і ми раз у раз казали, як і ті селяни, що туди приходили, «ходім до Лева»; нас приваблювали там і прочани, і ті глиняні розмальовані коники з їздцем, що так славно свистіли, коли ми, діти, надимали для цього губи, немов грали на якійсь трубі. Цей водограй збудовано у 1808 р. Дивитися на нього приходило багато люду з сіл, були й процесії на водохрещі. І ці селянські процесії, і зустріч з окремими селянами, що приходили до водомету, знайомили нас, міських хлопців, наочно, так би мовити, етнографічно з селянами, і з їх одягом, і з їх розмовами, з їх чистою українською мовою. Інші місця, що їх часто одвідувало селянство,— це були Печерська Лавра, Софійський собор і Михайлівський монастир. Біля цих церков точилася жвава повсякчасна торговля хрестиками, іконками, знов же й стрічками, коралями та иншим дріб'язком. Це був для нас своєрідний спосіб знайомитися з українським людом, його мовою, одягом, їжею. За инших провідників української стихії були для мене бурсаки, що жили на квартирі й харчувалися в моєї тітки. Їм я чималою мірою завдячую свою українізацію — вони були її натуральні провідники: ця молодь за своїх дитячих літ жила по селах серед селян у суто українському оточенню, і хоч її батьки належали в селі доупривилейованого, духовного стану, мало не вся добре розуміла українську мову та й сама розмовляла по-українськи, любила українські народні пісні й співала їх, знала україн-

ський побут тощо. Вони товаришували з селянськими хлопцями й дівчатками, мали спільні з ними дитячі ігри, засвоювали їх українську термінологію, і дуже часто за рідну їх мову була українська. Вони ще більш, ніж їхні батьки, кохалися в українських піснях і, можна сказати, так, що й не знали московських. Укупі з ними я теж вивчив моцілий цикл поширених тоді серед молоди українських народніх пісень. Ми складали хор з тих, що жили в нас, і з їх товаришів, і в мене утворивсь величезний репертуар українських пісень, що дедалі все збільшувавсь згодом за гімназіяльних і студентських часів. Слова пісень були мені за пам'ятки народньої української словесности, немов мій словник живої української мови, а мотиви я зберегав у своїй добрій музичній пам'яті і виконував їх у гуртках та сам для себе. Син В. Б. Антоновича Дмитро Володимирович Антонович у своїй спеціяльній монографії (300 років українського театра (1619—1919 р.), Прага, 1925) згадує про аматорські гуртки київських громадян у 60-х і 70-х рр. XIX в. і між иншими згадує й за мене, кажучи, що я співав тенором (стор. 110). Додам до цього, що мене було взято навіть до митрополичого хору як соліста-дисканта; співав я й по инших церковних хорах, хоч більш по голосу, в хорах гімназіяльних. Між иншим, як гарного співця і знавця грецької мови, мене було запрохано згодом узяти участь у гімназіяльній виставі, коли по-грецьки мав був іти уривок із трагедії Софокла муз. Мендельсона (дуже гарна); у мене витворивсь був власний репертуар сольових українських пісень, як історичних, так і гумористичних («Про удовицю», що я виконував дуже виразно, «Гнався пристав дуже швидко на чиюсь біду». Великим успіхом користувалися українські пісні в лат. перекладі «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде»). З инших пам'яток української народньої словесности я засвоїв в усній передачі казки, народні перекази, анекдоти тощо, але все це значно збільшилося, коли я вчивсь по київських школах і коли я почав знайомитися з книжними збірками їх. Що до мого родинного оточення з боку національного, то воно дало мені сприятливий грунт для засвоєння української мови. Правда, та мова, що її вживали мої близькі, не була чиста українська, а міська, мішана з російською. Проте і в нас, коли збиралися знайомі, співали українських пісень і добре розуміли українську мову, хоч любили закидати по-російськи. Пригадую один характерний щодо цього факт. У 1874 році робили в Києві одноденний перепис людности. Прийшли переписувачі і до нас та й запитують мою другу тітку, що силувалася говорити літературною мовою: «Какой ваш родной язык?» Вона відповідає: «Я говорю по-руські», і тоді переписувач негайно завів її в графу українців. У побуті моєї родини збереглося багато дечого українського, починаючи од свят і кінчаючи тими звичаями, що були наслідок старовинного українського двоєвір'я — як кутя, або, краще сказати, три куті тощо. І я пам'ятаю, як ходив був перед Різдвом із звіздою, а на новий рік засівати до свого дядька Афоненка на Глубочиці і промовляв відповідні вірші типу щедрівок з привітанням господареві.

Московська стихія, культура й мова були поширені в Києві і впливали на нас, українську молодь, у літературі й особливо в школі, де всього вчено по-московськи і не було української мови, навіть як окремого предмету. Так зростав я й мої товариші підо впливом двох стихій — рідної української й шкільної московської, двох мов — української і московської. Так почалося за дитинства, так продовжувалося і далі за часів шкільних. Але українську мову, письменство, наукову й популярну українську літературу — дорогоцінні пам'ятки народньої словесности ми знаходили поза мурами школи, і я остільки засвоїв тоді чисту українську мову — народню, літературну й наукову, що міг широко прикласти її в своїй громадській праці. Моя українізація не була примусова, мала стихійний характер і закінчилася за студентських часів до 1880 року. Відтоді з мене назавсіди вже зробивсь цілком свідомий українець.

Нижча (1865—1868) і середня школа (1868—1875); університети Київський і Харківський (1876—1880)

Мене ніхто не готував до вступу в початкову школу — «приходское училище». У таку приходську школу на Подолі вступив я без жадного іспиту, ба, не знаючи навіть абетки. Курс навчання

в такій школі був двохрічний, та дехто вчивсь там і багато довше; пригадую одного такого перерослого вже хлопця, що вибув там аж семеро років. Очевидячки, що перебування в такій школі не обмежували якимсь точним терміном. Знов же зрозуміло й те, що такі здоровані учні-лінюхи, до того ж частенько морально розбещені, погано були впливали і на инших; уся ця компанія забиралася звичайно на задню парту — на «камчатку» — та й гуляла собі там у карти, ба, навіть витівала всякої, иноді непристойні пустощі. Я вступив у школу року 1865 та й вибув там три роки: на третій рік залишивсь своєю волею (дарма, що міг був закінчити її вже після другого року); за причину цьому був мій вік: р. 1866 мав я тільки 9 років, а до повітової школи приймали лиш десятилітків.

Приходська школа дала мені елементарні знання в читанні, письмі, арихметиці й підготовила до повітової школи («уездного дворянскаго училища»). Отож сюди я й вступив. Ще за мене перетворено цю школу в чотирикласову прогімназію. Містилася вона теж на Подолі. Програмою своєю відповідала вона чотирьом класам гімназії, і той, хто її закінчував, діставав право безпосередньо переходити до 5-ої класи гімназії. Програма прогімназії була тоді класична, але не така сувора, як за статутом 1871 року. Латинській мові приділено було все-таки чимало часу. На другому місці була математика, далі йшла «естественная история», що її виучували в перших трьох класах [...]

З утіхою й вдячністю пригадую собі свого вчителя, потім славнозвісного українського статистика Ол. Ол. Русова. З ним я був звязаний згодом дружніми стосунками. Отож він, офіційно викладаючи грецьку мову, тимчасом робив з нами екскурсії, звязані з історією Києва. Пам'ятаю, з яким захопленням він нам оповідав про історичну топографію Подола й його околиць, як він водив нас на «Скавицю» (Щекавику: од легендарного Щека) й звідтіля знайомив з тим, що розгорталося під горою.

[...] Закінчивши гімназію, я, вісімнадцятилітній молодик, вступив на історично-філологічний факультет Київського університету на його історичний відділ у серпні 1876 року. Що ж являв собою цей факультет тоді, коли я в ньому вчивсь, і що дав він мені (та й иншим) власне в підготовчому циклі історично-філологічних наук? Буде, мабуть, найкраще, коли я зроблю характеристику своїх професорів, особливо тих, що їх дисципліни й вони самі стояли до мене найближче. За моїх часів на факультеті викладали такі професори: історію філософії й педагогіку С. С. Гогоцький і А. А. Козлов, грецьку мову Ф. Г. Мищенко і В. І. Аландський, латинську І. В. Цвєтаєв, слов'янську філологію А. А. Котляревський, історію російської мови й словесности І. П. Хрущов і І. Н. Жданов, історію всесвітнього письменства Н. П. Дашкевич, всесвітню історію Ф. Я. Фортинський і І. В. Лучицький, російську історію В. Б. Антонович і В. С. Іконніков, церковну історію Ф. А. Терновський, теорію і історію мистецтв П. В. Павлов. З них безумовно видатними професорами були чотири викладачі історії — Антонович, Іконніков, Лучицький і Фортинський, особливо три перші, далі Котляревський, Дашкевич; за ними йдуть словесник Жданов, класик Мищенко і філософ Козлов. Будь-що-будь, на 14 викладачів було 9 більш-менш видатних; п'ятеро з них мали всеросійське, слов'янське, ба, навіть європейське ім'я. Отож склад професорів на історично-філологічному факультеті за моїх часів був більш ніж на половину дуже путящий. І — це особливо важно було для мене. На історичному відділі, де я вчивсь, скупчилися справді видатні сили, і як викладачі, і як вчені. [...] Історично-филологічний факультет Київського університету протягом мого в ньому перебування (в 1876—1880 роки) дав мені дуже багато знаннів з різних галузів історично-філологічних дисциплін.

[...] Що являв собою тоді Київський університет у його цілому, як вища школа? Я вступив до нього в переходову добу університетського статуту 1863 року на його переломі під час його, такби мовити, кризи, коли вже царське самодержавство, слухняна йому бюрократія й міністерство народної освіти готувалися скасувати цей найліберальніший статут і замінити його на статут 1884 року. Досить згадати, що на чолі мін. нар. осв. з 1866 до 1880 р. стояв великий реакціонер і прихильник класицизму гр. Д. А. Толстой.

Ганебний наказ 1876 р., що забороняв українську літературу, видано саме тоді, коли я вступив був до Київського університету, перед тим одбувсь розгром «Юго-Западного Отдела Русск.

Геогр. Общ. в Киеве» і виїзд Драгоманова за кордон. За куратора київської округи був ген. Антонович. Серед професури почала дедалі більше набирати сили реакційна націоналістична партія, що особливо виявила себе після 1880 року, коли запроваджено новий статут 1884 р.

Щоб остаточно висвітлити питання про свою університетську науку й її впливи на мене, я повинен сказати ще скількись слів про піврічне своє перебування в Харківському університеті після того, як звільнено було мене з Київського університету.

Перебуваючи на 1-му курсі історично-філологічного факультету Харківського університету, я захоплювавсь був і красним російським письменством, і літературною критикою. Наслідком цього було те, що я зважився написати й подати свою працю (для переходу на другий курс) не кому иншому, як найсуворішому О. О. Потебні; цю працю писав я на тему з власного вибору: «Тип Базарова в романе «Отцы и дети» И. С. Тургенева». Щоб зрозуміти вибір такої теми, мушу зазначити, що я тоді був під сильним впливом Пісарева, але, оскільки згадую (на жаль, цього рукопису в мене немає), я там висловив і деякі свої власні погляди. За мого товариша на курсі був тоді В. П. Бузескул (тепер член двох академій, а давніше мій товариш-професор у Харківському університеті). Він згадав про мене як студента Харківського університету в привітанні на мойому 25-літньому ювілеї в 1905 році. Додаю до цього, що на 1-му курсі викладувано тоді загально-освітні предмети, отож з усіх цих предметів я мусів скласти іспит. Тому я тримав його і в О. О. Потебні, хоч спеціяльно він викладав на слов'яно-руському відділі. [...] Взагалі Харківський факультет під час мого короткого перебування в ньому стояв нижче од Київського, але все-таки поширив мої знання в деяких дисциплінах, що виходили поза межі історії, і дав мені змогу познайомитися особисто з його професорами й студентами. Перебування моє в Харкові стало немов за першу екскурсію туди, за пролог до мого дальшого довгочасного перебування в ньому. Наприкінці року я склав іспити з предметів, прочитаних на першому курсі, і на підставі цього іспиту перевівсь на другий курс історично-філологічного факультету Київського університету.

Готування до наукової праці в Київі (1880—1883)

30 травня 1880 року я закінчив історично-філологічний факультет у Київі і був тоді ж таки залишений при ньому готуватися на професора російської історії. Державної стипендії призначено мені на два роки по 600 крб. на рік. Коли закінчивсь цей термін, його продовжено ще на декілька місяців — до початку 1883 року. Стипендія матеріяльно мене забезпечувала і давала змогу присвячувати ввесь час самій лиш підготовчій праці. Протягом півтретя року я повинен був підготуватися до магістерського іспиту з російської історії й написати та захистити дисертацію з цієї-ж-таки дисципліни на ступінь магістра.

[...] Становище кожного іспитованого було важке — не було рамців для іспиту, і він був у волі екзаменатора. У Петербурзькому університету була зáвсіди инша практика: там кожен іспитований, за згодою з екзаменатором, вибирав собі обмежену кількість спеціяльних питань, а не ввесь курс, і з них і складав іспита. Користуючися справою, що переховується тепер у Київському Центральному Істор. Архіві, я можу відновити хронологію і хід свого магістерського іспиту та захисту дисертації на істор.-філ. факультеті Київського університету. Магістерський іспит з російської історії я склав на засіданнях історично-філолгічного факультету 3 березня, 2 квітня й 15 травня 1882 року. Основний предмет іспиту була російська історія у всенькому її обсязі, включаючи всі три її добі — історію князівської доби, історію Південної і Західної Руси під владою Литви, Польщі та Москви і російську історію XV—XIX в., а так само систематичний огляд російської історіографії. У моїй власній програмі іспиту, що затвердив її факультет, особливу увагу звертав я на історію стародавньої Руси й України. Програма магістерського іспиту в Київі одрізнялася від такої ж у Петербурзі, так би мовити, своїм широким обсягом: магістрант повинен був підготовитися з усіх відділів російської історії, включаючи й український, дарма що розмір підготовки з них був неоднаковий, так було й зо мною. Скрізь я наводив літературу питань, вистудіював усі загальні курси, найважливіші спеціальні монографії, а так само був ознайомлений

і з найважливішими джерелами для різних діб (включаючи й московську), особливо ж для стародавньої Руси й України; найменш я був обізнаний з новою історією Росії XVIII—XIX в. Взагалі мені дуже допомагали моя уважливість і нахил до історіографії та бібліографії: вони мені давали змогу вже тоді охопити загальний хід і розвиток російської та української історії, динаміку обох історичних процесів і зорієнтуватися навіть у головній літературі з окремих питаннів. Нахил до українського джерелознавства та історіографії й систематичну підготовку в цій дисципліні я цілком завдячую В. Б. Антоновичеві, а такий-же нахил і підготову з російського джерелознавства — В. І. Іконнікову. І той і цей були надзвичайні спеціялісти в цих галузях.

[...] Захист у призначений термін відбувсь, і історично-філологічний факультет написав про це професорській раді таке відношення 28 вересня: «Професорський стипендіят Д. Й. Багалій, через ухвальну рецензію В. Б. Антоновича і В. С. Іконнікова, був допущений до захисту його дисертації «История Сиверской земли до пол. XIV в.» на прилюдному засіданні факультету 26 вересня. Отож, що і іспит і захист дисертації були визнані за цілком удовільні, факультет клопочеться перед радою професорів, щоб затвердила Багалія і видала йому магістерського диплома. На засіданні ради університету 29 вересня 1882 року ухвалили: згідно з постановою історично-філологічного факультету і на підставі 110 § загального статуту університету затвердили Дм. Багалія в званні магістра руської історії й видати йому на цей ступінь диплома».

[...] Така була моя підготовка в Київському університеті для самостійної лекторської й наукової праці. Підбиваючи тепер об'єктивно її підсумки, я б сказав так. Для читання лекцій з історії Росії й України в університеті я був підготований грунтовно, обізнаність моя з літературою, ба, навіть з джерелами була чимала, бо тут добрі наслідки мала моя підготовка до магістерського іспиту з «русской истории»; окрім того, завдяки російській й українській історіографіям, зв'язаним і з бібліографіями, я добре знав, де шукати того, що буде мені потрібно для моїх курсів; у В. Б. Антоновича я засвоїв його програму в викладанню курсів стародавньої Князівської Руси й України і українського джерелознавства; у В. С. Іконнікова — його програму російської історіографії з тим, очевидячки, щоб заповнити їх своїм змістом. Я поніс з Києва на схід у центр Слобожанщини — Харків, де катедра російської історії була вакантна багацько років, усе, що здобув у київській українській документальній школі свого вчителя В. Б. Антоновича для викладів у Харківському університеті. У цьому полягала моя сила, що перейняв я в своїй метрополії — Києві й Київському університеті, і переносив на нове огнище науки та культури — у Харків. Я йшов туди, як початкуючий молодий вчений (мені тоді було 25 років), був пройнятий гарячим бажанням самому ще вчитися і здобути собі ім'я, щоб зробитися гідним свого нового відповідального звання доцента-вчителя студентської молоди, що з її лав я сам ще так недавно вийшов і що вона мені була така близька й дорога. Нарешті, я йшов до Харківського університету як свідомий український діяч, що ним мене утворило моє київське оточення, щоб розробляти там не порушену ще зовсім цілину — краєву історію Слобідської України і тим виконувати обов'язок українського громадянина. Що ж дала мені тут київська доба мого життя, як вона підготовила мене до громадської діяльности? Я вже оповідав про впливи на мене української стихії за моїх дитячих років. Що ж з суспільного боку дали мені мої шкільні роки, гімназія, університет і роки готування на професора?

70-ті роки характеризуються соціялістичним та демократичним народництвом. Часи мого перебування в вищих класах гімназії (1872—1876) — друга половина 70-х років — збіглися з поширеним тоді на Україні серед молоди соціялістичним революційним рухом, що характеризується двома протилежними течіями — революційною пропагандою й бунтарством; пропагандисти з революційними книжками («Хитрая механика», «Сказка о четырехъ братьяхъ») йшли в народ пропагували соціялізм і революцію; в пол. 70-их років пропагандисти переходять од летючої до осілої пропаганди: молодь іде на фабрики або на села і працює там у ролі вчителів, фельдшерів, акушерок тощо. З початку за євангелію для молоди були «Историческія письма» Міртова (Лаврова), що надавали величезного значіння

«критически мыслящей личности». Тут доводжено, в чому обов'язки інтелігенції перед народом, що нагадує нам ідеологію українських народників. Виявлявсь цей рух 70-их років здебільше як рух студентської молоди.

Найвидатніші революціонери на Україні тоді були Дебагорій-Мокрієвич, Стефанович, що організував селянське повстання в Чигиринському повіті в 1876 році з фальшованою золотою грамотою; його приятель був Лев Дейч, і з ним я товаришував за моїх гімназіяльних років, тоді ми вдвох з ним і з Щепанським збиралися та й читали революційну агітаційну брошурну літерару. Гімназійні і студентські часи були заповнені в мене теж знайомством, з одного боку, з російським і українським красним письменством і з літературною російською критикою, що дуже мене захоплювала, а з другого—з опозиційною, революційною, матеріялістичною й антирелігійною літературою (романи Шпільгагена, «Что дълать» Чернишевського, «Историческія письма» Міртова, «Положеніе рабочаго класса в Россіи» Флеровського, «Сила и матерія» Бюхнера, Пфейфера «Ассоціація», Спенсер, Прудон). Уже в останній класі гімназії я стояв доволі близько до українського руху, але далеко ближче я підійшов до нього за студентських часів і готуючись до професури. Бувши студентом, я вступив до української студентської таємної організації «Кіш». Сюди ввіходив, щоб керувати нами, далеко старший віком од нас Родіон Олексієвич Житецький (родич Павла Гнатовича Житецького). [...] Окрім Житецьких (чоловіка й жінки) в «Коші» були Ерастов, Туробойський, Мар. Вас. Олександрович, потім моя дружина, Микулинська, Забора, Апостолов.

На нас мали вплив своєрідні соціялістичні ідеї М. П. Драгоманова й його женевська «Громада». Це вже була національна українська течія.

Студентська їдальня Гребенючки, українська книгозбірня Луки Васильовича Ільницького, наша комуна на Васильківській вул., себто студентська колективна хата, де я проживав з своїми товаришами,— були наші осередки. В нашому «Коші» вирізнялися кубанці-чорноморці. Деякі члени мали свої назвища, як «князь» (Ерастов), і це назвище зовсім не відповідало дійсності, бо в Ерастова не було цього титулу і взагалі нічогісінько княжого — ні в вигляді, ні в одежі; очевидячки, тут була асоціяція через протилежність, бо не дурно ж ми були кошовики і зберегали запорозькі традиції. Назвисько «Кіш» накладало на нас обов'язок виучувати історію, етнографію, фольклор українського народу, а наші кубанці були живі носії українства в сучасному. Всі ми брали участь у культурній, освітній українській праці. Перебування в складі «Коша» мало добрі наслідки для мене й моїх товаришів: збільшувало й зміцнювало нашу любов до рідного краю та свого народу, збагачувало наші знання про нього й утворювало з нас майбутніх громадських діячів на його користь. Отож, Апостолов склав гарний «Географическій очеркъ Кубанской области», Ерастов працював у Катеринодарі в кооперації.

Зробившись стипендіятом для підготовки на професора, я був прийнятий до «Старої Київської Громади», що в неї тоді ввіходили В. Б. Антонович (а передніше до від'їзду за кордон М. П. Драгоманов), Ф. Т. Панченко, В. Л. Беренштам, Ю. Ю. Цвітковський, М. В. Лисенко, М. П. Старицький, В. П. Науменко, Є. К. Трегубов, Пав. Гн. Житецький, О. П. Косач, П. П. Чубинський, О. О. Андрієвський, Д. О. Русов, К. Михальчук, Ф. Р. Рильський, І. В. Лучицький, О. Ф. Кістяковський і инш. Це приєднання до організації давніх київських громадян ще більше наблизило мене до українства і втягло у культурну освітню українську працю, що я її провадив вже й раніше як кошовик: я брав постійну участь у колективній праці над складанням словника живої української мови скрізь, де по черзі збиралися словарники — то в Антоновича, то в Панченка, то в Лисенка. Але особливо захоплювала мене участь у складанню української дитячої читанки, що вийшла в світ як «читанка» Хуторного. Хуторний — це псевдонім, а справжнє прізвище Т. Лубенець — тепер заслужений український педагог у Київі, автор багатьох підручників для української школи.

Вибори на доцента Харківського університету

Я вжив усіх заходів, щоб знайти в архіві Харківського університету в оригіналі справу про вибори мене на штатного доцента на катедру російської історії в 1883 році. Одначе досі мені ще не пощастило її знайти, і я мушу

обмежитися тим, що маю: з одного боку, вирисками з архівної справи про вибори мене на доцента на історично-філологічному факультеті Харківського університету, що зробив давніш власне для себе Я. Айзеншток і передав у моє користування, за що я йому висловлюю щиру подяку, а з другого — листом до небіжчика професора Харківського університету О. О. Потебні з приводу виборів мене на цю катедру — проф. В. Б. Антоновича. Знайшовся ще й другий лист до О. О. Потебні мого конкурента, як виявляється тепер, на катедру російської історії в Харківський університет І. А. Линниченка; з цього листа я наведу лиш короткий уривок, бо ввесь він до мене не стосується.

З виписок, котрі поробив Я. Айзеншток, справа виборів на вакантну катедру російської історії на історично-філологічному факультеті Харківського університету одбулася так. На засіданні факультету 9 квітня 1882 року доповів був проф. А. І. Кірпічніков (він мав тоді в Харківському університеті катедру історії всесвітньої літератури) листа од магістра російської історії, відомого дослідника історії російського селянства в XVIII—XIX ст., Вас. Ів. Семевського, де він, згадуючи про те, що 2—3 роки тому деякі професори історично-філологічного факультету Харківського університету висунули питання про його кандидатуру на катедру російської історії в цьому університетові, прохав піднести тепер це питання. Він поклику вавсь на те, що секретар історично-філологічного факультету Московського університету проф. Н. І. Стороженко може листовно посвідчити, що він, Семевський, здобув там магістерський ступінь, захистивши 17 лютого 1882 р. дисертацію (Крестьяне въ царствованіе Екатерины ІІ-ой). Факультет доручив В. К. Надлеру (викладав всесвітню середньовічну історію) дати рецензію на наукові праці В. І. Семевського і тоді обговорити цю справу. На тому ж засіданні заслухано рапорт проф. Кірпічнікова, де коротенько оцінено наукові праці з історії селянства В. І. Семевського. Я не наводитиму його змісту, бо він не стосується до моєї справи; скажу лиш, що проф. А. І. Кірпічніков, як не спеціяліст, не міг тут дати своєї власної оцінки, а покладавсь на рецензію, вміщену в «Рус. Мысли», XII, 1881 р.; автор цієї рецензії каже, що ця книга «составляеть драгоцънный вкладъ въ начинающуюся у насъ исторію народа русскаго». Проф. Кірпічніков закінчує тим, що В. І. Семевський був би бажаний професор на катедрі, що залишається вільна ледве не 20 років. Навсправжки катедра російської історії була вакувала в Харківському університеті 9 років: в 1864 р. на цю катедру після Зерніна призначено на приват-доцента відомого згодом академика В. С. Іконнікова, що читав лиш 2 роки. Р. 1867 був за штатного доцента чорносотенець і україножер Г. Ф. Карпов, що яскраво виявив свою ідеологію у вступній лекції. Він вибув на катедрі до 1870 р. і залишив славу нудного професора й обскуранта, що завзято боровсь з ліберальними та українськими течіями в університеті й суспільстві. Його змінив на катедрі російської історії р. 1873 після двохрічної перерви гідний професор, що працював у галузі російської історії, Н. Я. Арістов. Він теж пробув на катедрі лиш 2 роки, і катедра знов р. 1875 зробилася вакантна і була така до 1883 року, себто до мого вибору на доцента в початку 1883 року. Таке важке було становище основної катедри в одному з двох університетів України, на неї закликали в 60-их роках Костомарова, а в перші роки існування університету був на цій катедрі видатний професор Успенський (автор першої книжки про «Русскія древности», де приділено було деяке місце й українським давнинам), заступив же його нікчемний історик, але талановитий український поет — Гулак-Артемовський. Зрозуміло, що за таких обставин на цю катедру з'явилося одразу декілька кандидатів і почалася між ними за неї боротьба. Претенденти були: старший між нами В. І. Семевський, я, далі І. А. Линниченко, теж вихованець Київського університету і, нарешті, вихованець Харківського університету П. Н. Буцинський, що його залишили при Харківському університеті готуватися на професора (обрано його було на цю катедру незабаром слідом за мною). Справа ускладнялася ще тим відношенням сил, що склалося на історично-філологічному факультеті в Харківському університеті. З боку формального та й з наукового перевага, очевидячки, була на боці В. І. Семевського, бо він раніш од нас усіх здобув магістерський ступінь і мав наукове ім'я, широко популярне в ліберальних і радикальних російських журнальних і пу-

бліцистичних колах, надто в столицях — у Петербурзі й Москві, де він працював по архівах та журналах. Його кандидатуру висунув проф. А. І. Кірпічніков, що відіграв видатну ролю серед професорів Харківського університету російського походження з московськими симпатіями (це була дужа група і в університеті в історично-філологічному факультеті). Але кандидатура В. І. Семевського не пройшла тому, що її не взявся проводити ніхто з членів історично-філологічного факультету окрім проф. Кірпічнікова, що не був навіть історик, а тільки історик усесвітнього письменства і далеко стояв од російської історії. Але найважливіший момент у цій справі був той, що харківський історично-філологічний факультет мав свого стипендіята для підготовки до професури — П. Н. Буцинського, одкомандированого вже до Москви збирати в тамтешніх архівах матеріяли для своєї дисертації про Богдана Хмельницького. Його залишив при Харківському університеті декан історик В. К. Надлер, а підтримувала вся консервативна група на чолі з тим-таки професором Надлером. П. Н. Буцинський спеціялізувавсь на московському періоді російської історії і хоч узяв тему для своєї дисертації з української історії, але підходив до неї й освітлював її в централістичному напрямкові С. М. Соловйова та його учня Г. Ф. Карпова, що теж брав був теми для своїх тенденційних дослідів з української історії з метою доводити хиби українських істориків, починаючи з М. І. Костомарова. Передбачалося, що П. Н. Буцинський викладатиме історію московської держави й нову історію Росії. Отож, через об'єктивні умови . факультет, що хтів мати двох викладачів російської історії, як це було й по инших університетах, як-от у Київському, найбільше дбав за те, щоб тимчасом обрати на катедру кандидата-спеціяліста для давнього періоду російської історії. В. І. Семевський цій вимозі не відповідав — він був спеціяліст нової історії Росії, а конкурент тут, хоч поки що ще не формальний, був П. Н. Буцинський. Цим переважно і доводиться пояснити, чому В. І. Семевському не пощастило здобути катедру. І в цьому, навпаки, полягала сила й значіння моєї кандидатури для факультету в цілому його складі, незалежно од поділу на дві партії — поступовців і консерваторів: до моєї кандидатури підходили як до спеціяліста для давнього періоду «русской истории», що до того ще здобув серйозну підготовку з історії України, або, як її тоді офіційно називали, «Юго-Западной Руси». Отож, коли б вибрано мене й Буцинського, могла б утворитися природня, нормальна й повна схема викладів російської історії у всьому її обсязі, як у Київі. Київський же університет підготовив був якраз і двох спеціялістів для давнього періоду — мене й Ів. Линниченка. Кандидатури Ів. Линниченка ніхто не висовував ні з харківських, ні з київських спеціялістів, і він сам запропонував свою кандидатуру в приватному листі до О. О. Потебні. Про це я далі казатиму. Але О. О. Потебня не тільки не підтримав його кандидатури, ба, навпаки рішуче підтримав мою, що офіційно виставили були її історики-професори на факультеті — Надлер і Петров. Отож, на моїй кандидатурі, як спеціяліста в історії стародавньої Руси й України, зійшовсь мало не ввесь факультет, як це буде видно з дальших фактів. [...]

Під той час ще існувало в університетах виборче начало; за тодішнім статутом (1863 року) мене обрали факультет і професорська рада, а не призначило міністерство.

Перший рік моєї доцентури (1883-ий) одбувавсь ще за старого ліберального статуту 1863 року. Але в 1884-му році запроваджено вже в Харківському університеті новий статут 1884 року. Збереглося моє повідомлення ректорові Київського університету од 3-го березня 1883 року про те, що рада професорів Харківського університету обрала мене на доцента російської історії, 11-го березня 1883 р. мене затвердив на цій посаді куратор округу.

Статут 1884 р. замість колишньої (правда, дуже обмеженої) автономії запровадив систему повної підлеглости університетів міністерству і бюрократичного над ними контролю. Запроваджено систему призначення, а не виборів на професорів, ректорів, екзаменаційних державних комісій для іспитів тощо; міністерство затверджувало розподіл лекцій, ба, навіть переносило їх з одного терміну на инший. За начальника над університетом був куратор округи. Ректора призначав міністр, і був він . незалежний од професорської колегії, безпосередній хазяїн університету. Деканів, що стояли на чолі нав-

чальної частини в факультетах, теж призначувано. Студенти були віддані під владу інспектора, незалежного од професорської ради й підлеглого ректорові та кураторові. Значіння професорської колегії в раді професорів занепало, а зросла роля правління, складеного з призначених ректора, декана й інспектора, що мав там усі права і в науково-навчальних питаннях.

Розглядали мої права на катедру не тільки куратор округи, а й міністр, голова Наукового Комітету Міністерства. Міністерство не обмежилося на цім і звернулося по оцінку моїх праць ще до чотирьох спеціялістів з російської історії у Петербурзі й Москві, що мали в його довіру, обминувши київських спеціялістів, що дали вже офіційно й прилюдно свій відзив (Антонович та Іконніков); це були в Петербурзі відомий російський історик К. Н. Бестужев-Рюмін і професор Петербурзького університету Е. Е. Замисловський, у Москві проф. нової російської історії Н. А. Попов, що ніколи не працював над історією великокнязівської доби, і історик Росії Д. І. Іловайський, який справді саме тоді випустив у світ свій спеціяльний том історії Росії, присвячений історії обласної доби, і був спеціяліст в історії староруських земель, у тому числі і Чернігово-Сіверської. Треба додати до цього, що цим рецензентам поставлено завдання розглянути мої праці і з політичного боку — з боку українофільських тенденцій. К. Н. Бестужев-Рюмін писав, що Багалій продовжує наукову працю і з нього буде згодом працездатний та корисний вчений. В ньому робітник переважає теоретика, а федеративна теорія, що він її додержується, це ще не українофільство. Другий професор Петербурзького університету Е. Е. Замисловський дав коротку відповідь, де казав, що українофільських тенденцій він у мене не помітив. Д. І. Іловайський дав усебічну оцінку моїх праць і ставив мою кандидатуру далеко вище од кандидатури Буцинського. Проф. Н. А. Попов з приводу моєї негативної характеристики Володимира Мон. писав, що «подобнаго отзыва о Владимірe Мономахе и его деятельности в нашей литературе еще не было». [...]

Студентські рухи; тимчасова автономія. Моє ректорування (1905—1910)

Далеко більш, ніж професори, були незадоволені з тодішнього університетського режиму студенти. Статут 1884 р. трактував їх як учнів середніх шкіл. Зараз же, після того як запроваджено статута, заведено уніформу для студентів і видано правила, що в дрібницях регламентували їх становище, поведінку й кари геть аж до карцеря. Видано накази про відсоткову норму для жидів у Харківському університеті (5%, при Боголєпові навіть знижено до 3%); платню за навчання в університеті підвищено з 5 крб. до 25; видано відомого обіжника, щоб не приймати в студенти «куховарчиних дітей»; через усе це студентів у Харківському університеті почало меншати, надто на історично-філологічному факультеті: р. 1885 вступило туди 26, р. 1886 — 18, р. 1887 — 10, а р. 1888 — тільки 7. На це зменшення впливала суворо-класична система — латинська та грецька мова витіснила геть усі инші дисципліни, і лиха була доля педагога, що закінчував цей факультет! Статус поставив собі мету — зліквідувати студентські рухи, а вийшло навпаки. В Харківському університеті заколоти повстали вже в 1886 р. Р. 1887 сюди, як і до инших університетів, перекинулися заколоти з Московського університету (так звана Бризгалівська історія); нове в них те, що тут об'єдналися студенти університету з студентами Технологічного й Ветеринарного інститутів та й вийшли з збірної залі на вулицю; виступ був проти інспекції, але до цього прилучилися й загальні причини незавдоволення студентів; 42 студентів звільнено з університету без права повернутися. В 1899 р. після довгої перерви заколоти набрали нової форми «страйків і обструкцій», запозиченої з практики робітничого руху. Заколоти набули яскравого політичного характеру після того, як сталося відоме вигублення студентів у Петербурзі. Студенти в Харкові припинили одвідувати лекції, і 206 чол. виключено з університету. На іспитах студенти робили обструкції, а проти них губерніяльна адміністрація виставляла поліцію й військо. В 1901 році знов скоїлися заколоти з обструкцією проти тих професорів, що читали лекції; проти них уживано так званої хімічної обструкції; виключено 105 студентів.

Року 1904 знов вибухли заколоти. Викликала їх боротьба поступового студентства з суто реакційними «русскособранцами». Виключено було 56 чоловік. Але суто-революційного характеру набув рух 1905 року. Про нього ми маємо як офіційні документи (доповідь ректора Рейнгарда), так і спомини. Рада професорів рішуче висловилася, що не може бути автономного університету без загальних свобід у державі. На початку вересня студентська «сходка» ухвалила, що й університет повинен узяти активну участь у політичній боротьбі та й зробитися місцем мітингів для громадян. 11 жовтня в звязку з революційним виступом проти війська побудовано барикади, і університет перетворивсь у форт Шаброль. У руках революційного студентства була й друкарня, де друковано прокламації, і оточена барикадами соборна площа з дзвіницею, де революційні студенти дзвонили на сполох. Почалися переговори про визволення студентів і сторонніх, що зачинилися в університеті та й хотіли там дружньо збройно захищатися од війська, на основі почесної капітуляції з правом вільно вийти на робітничий мітинг. Активну участь у цих пересправах узяло тодішнє університетське начальство — тодішній перший виборний ректор Л. В. Рейнгард, декан фізично-математичного факультету В. А. Стеклов (згодом віцепрезидент Російської Академії Наук, тепер небіжчик), декан юридичного факультету Н. А. Гредескул і декан історично-філологічного факультету В. П. Бузескул (тепер академік). Завдяки їм було усунуто кровопролиття. Так у 1905 р. об'єдналися поступова професура з студентством, що активно й збройно виступило проти царату й усенького бюрократичного ладу. Нехай професори не поділяли студентської революційной тактики — не пішли на барикади з студентами, але й вони, як це видно з наведеної в мене передніше заяви професорської ради, висловили думку про необхідність цілком змінити не тільки університетський статут 1884 р., ба, й усенький тодішній політичний лад з необмеженим царським самодержавством і владущою бюрократією на чолі. Революція 1905 р. дала Харківському університетові, як і иншим, тимчасову автономію. На підставі неї відродилося виборче начало. Отже, ніби здійснилася мрія про всі свободи й навіть народнє представництво. Та ця російська конституція, що її навіть на ймення не можна було називати, що про неї ми мріяли й покладали на неї надію за часів царату і що в ній сами почали брати участь, навсправжки була велика фікція й обдур суспільства: зараз же, скоро задушено революцію 1905 року, настала гнітюча реакція. Тим-то й тимчасова університетська автономія теж була фіктивна. За першого виборного ректора в Харківському університеті був Л. В. Рейнгард, що користувавсь величезною й заслуженою популярністю серед студентства Харківського університету, особливо за свій захист студентів-революціонерів з харківського форту Шаброль під час студентських заколотів. Л. В. Рейнгард незабаром, одначе, відмовивсь од ректорування, і на цю відповідальну посаду обрано в жовтні 1906 року мене, мабуть, як людину, що раз-у-раз обстоювала університетську автономію; в жовтні 1909 року мене переобрано на цю посаду, але я до строку одмовивсь од неї в 1910 році в звязку з обранням мене до Державної Ради на виборах Академії Наук і всіх російських університетів. У юбілейній записці про моє 25-річчя цю мою ректорську діяльність оцінено так: «Відомо, з якими труднощами звязана була ця посада і яку енергію та працездатність виявив Дм. Йв. Б. на цій посаді». Безперечно, труднощі були величезні і працювати я мусів дуже багато. Щодо труднощів, то вони були звязані не з самою посадою виборного ректора — тут, навпаки, я, як виборний ректор, спиравсь на товариську допомогу більшости професорської колегії, і це давало мені велике завдоволення, бо я дививсь на себе, як на primus inter pares, обстоюючи принцип колегіяльности й рівности протягом усенького свого професорування. Так само в численних записках самого університету і в тих комісіях, що утворювало міністерство освіти в Петербурзі в звязку з проєктами нового положення про вищу школу, я висловлювавсь проти бюрократичного й централістичного управління університетами. Такі ідеї стояли в тісному звязку з моїм загальним українським світоглядом з його федеративною основою. Коли на чолі міністерства освіти було поставлено поступовця І. І. Толстого (під час революції 1905 р.), мене з багатьма иншими про-

фесорами викликано до Петербурга в 1906 році для участи в праці над складанням нового університетського статуту на автономних підвалинах. Але, як відомо, цього ліберального міністра й видатного вченого незабаром усунуто, і міністерську посаду обіймали потім Кавфман і такі ретрогради, як Кассо, Кульчицький. Проф. І. В. Нетушіл од імення професорської ради в 1910 р. одзначив виключно важкі обов'язки під той час ректора; як свідок моєї праці (він був проректор), І. В. Нетушіл казав, що я, «перебуваючи поміж Сціллою й Харібдою, під натиском звідусюди протилежних інтересів, усе-таки невтомно розплутував вузлика і вів університетського корабля, переправляючи його через численні скелі; инший,— казав він,— не витримав би був такого нервового напруження, а вас підтримувала віра в себе або необхідність, або об'єктивна доцільність того, що треба було зробити». Инакше кажучи, тут є вказівка на те, що я був реальний політик в університетських справах. Тодішній декан юридичного факультету В. Ф. Левитський, кажучи про трудноші ректорської посади, завважив, що «тодішній університет — це була складна машина з 3.500 студ., з потребами й інтересами, власне кажучи, чотирьох шкіл-факультетів з критичним ставленням до діяльности кваліфікованої наукової колегії, і вас,— казав він,— двічі обирали на ректора. Чому? Тому, що ви відповідали вимогам колегії з боку наукового й суспільного. Університет є складне ціле, де кожен професор, член колегії в міру своїх сил і здібностів творить його історію. Але коли Харківський університет, вийшовши з тяжких 1906—1907 років, зберіг між професорами та студентством добрі стосунки й кращі традиції Каченовського та инших поступовців, то в цьому є і ваша заслуга, як його обранця й історика, що освітлював з цього боку його минуле». Я добре знаю як історик, що в цих оцінках дещо треба вважати за данину моєму тодішньому ювілейному святу й прихильності до мене цих обох моїх товаришів. Але я й сам мушу ствердити тодішню свою відданість праці і в професорській раді, де я головував протягом більш як чотирьох років,— та й яких років! Кожен з них коштував принаймні трьох звичайних,— і в правлінні, і в факультеті, і в комісіях. Мою енергію підтримував ідейний бік цієї праці — я дививсь на неї, як на свій громадський обов'язок, виконуючи його з захопленням. У мене ніколи не було геркулесівського здоров'я, але всі говорили про мою витривалість у праці та невтомність. Пригадую тут анекдоту: мені оповідали свого часу, що дехто з професорів був невдоволений з мого ректорства найбільше тому, що я спокійно висиджував цілі години засідань ради, коли там проваджено вибори нових професорів і зачитувано всі оцінки, що часто-густо були протилежні одна одній, або розглядувано кошториси й розподіл сум між чотирма факультетами; наставала гостра дискусія, боротьба, як би ми тепер сказали, за матеріальну базу науково-допомічних установ різних факультетів. Кворум потрошку й непомітно танув, нетерплячіші або незацікавлені розбігалися з засідання, а я пересиджував усіх. Дозволю собі додати ще одну рису свого головування в раді професорів, що одрізняла мене од инших ректорів: я ніколи перший не висловлював своєї думки на ту чи иншу справу, а брав слово останній, одночасно висловлюючи і власну думку і роблячи резюме дискусії. Серед професорів Харківського університету за моїх часів було чимало дуже видатних і з наукового, і з громадського боку. Досить назвати академиків Ляпунова й Стеклова (обидва тепер небіжчики), Гіршмана, Бузескула, Сумцова, Гредескула, Грузинцева, Кульбакіна, Левитського, Палієнка, Пятницького, Оршанського, Рейнгарда, Овсянико-Куликовського, Мельникова-Разведенкова, Сінцова, Тімофєєва, В. Данилевського, Краснова, Анциферова, Оболенського, Георгієвського, Орлова й ин. Мене висунула й підтримувала група поступової професури на всіх факультетах, бо я відповідав тому співвідношенню сил, що склалося в професорській раді.

Невимовно важке було моє становище як ректора й голови управи в справі студентських рухів; укупі з проректором І. В. Нетушілом мусів був я якось їх розв'язувати, на підставі правил 11-го червня, що мали єзуїтський характер. Дозвіл на зібрання студентам повинна була видавати університетська адміністрація, але виключно в академічних справах, реєструючи ці збори в офіційній проректорській книзі. Поліція мала право, коли в неї виникали сумніви в законності сходки, відряджати

туди своїх офіційних агентів. Окрім того, поліція, охранка й жандарми мали постійно серед студентів своїх таємних агентів, що докладали їм про ухвалені на сходці резолюції, промови тощо. У нас же не було ніяких джерел, звідки можна було б довідатися про те, що діялося на зібранні, окрім тих офіційних даних, що нам давали або студентські старости-розпорядчики сходки, або рада старост, або таємна студентська організація — коаліційна рада. Площі й вулиці, куди нерідко виходили студентські демонстрації, само собою розуміється, були в повному віданню поліції. Губернатор, поліція, жандарми, охранка постійно обвинувачували мене й проректора, що ми не видаємо учасників у незаконних студентських сходках, і писали про це до Петербурга в міністерство нар. освіти й департамент поліції. І ми мусили «одписуватися», дістаючи догану. Особливо тяжке й складне було наше становище, коли виникли студентські заколоти в усіх університетах, у тому числі і в Харківському, в звязку з непристойним виступом Пуришкевича в Державній Думі з обвинуваченням вищої школи в повному розпаді, професури в шкідливому впливі на студентів і студентів у моральному занепаді: робили на нас величезний натиск і губерніяльна адміністрація і міністерство. У мене й досі збереглася, по старій пам'яті, якась ідіосинкразія до телефонів, бо вони мене дуже часто турбували тоді вночі з приводу нелегальних студентських сходок, у звязку з тодішніми політичними подіями, на які постійно реагувала молодь. Ми не мали права давати дозволу на такі зібрання, а коли вони одбувалися, то повинні були йти на них та й вимагати, щоб керівники зборів їх розпустили. І от після напруженої денно нервової праці тільки-но ляжеш одпочити, коли дзвонить телефон. Береш трубку і чуєш запитання: «Чи відомо вам, п. ректоре, що в авдиторії такий-то номер тепер одбувається незаконное собраніе? І яких заходів ви вживете, щоб його ліквідувати?» Одягаєшся, виходиш у глупу, темну, иноді й морозяну ніч з квартири, що, як і тепер, містилася далеченько од університету — на Технологічній вулиці, попередивши про свій приїзд, береш візника (бо зараз після того, як обрано мене на ректора, я одмовивсь от ректорського екіпажу задля ощадности), приїздиш і констатуєш, що ніякого незаконного зібрання немає, бо студенти вже розійшлись. Щоправда, бували й фальшиві тривоги. Але пригадую й такий випадок. Викликали мене вночі до університету; там я застав наряд поліції й наших експертів-хіміків, що обережно розплутували якісь дроти. Один із лаборантів попередив мене, щоб я не наближавсь до цих дротів,— боялися, що це «адская» машина. Потім, щоб знищити цю «адскую» машину, вивезли її за місто з великою обережністю. Але вона не вибухнула, бо це була пачка прокламацій (про це мене попередив один з наших студентських старост, що був у курсі цієї справи). Тоді ж зроблено було трус у моїй книжковій шафі, що я її тримав у приміщенні університету, щоб користуватися книжками для студентського семінара. Виявилося, що туди хтось підсипав чимало нелегальних видань. Далеко складніша справа була тоді, коли збиралися величезні сходки студентів у приміщеннях, а то й поза межами університету. Ми з проректором мали право давати дозвіл на підставі тодішніх правил лиш на ті студентські зібрання, які ставили на свій порядок денний академічні інтереси студентів, а тимчасом студенти цікавилися (і це було цілком природньо) питаннями політичними, що ставили на порядок дня пекучі вимоги самого суспільного життя. Процес жорстокої боротьби уряду проти робітничої класи, революційної інтелігенції й студентства набував усе гостріших форм у звязку з збільшенням реакції, що почалася зараз після того, як придушено революцію 1905 року. Уряд брав назад навіть ті невеличкі свободи, що мусів був дати суспільству взагалі і університетам зокрема — професорам та студентам. Відроджена професорська автономія трималася на хисткому тимчасовому указі про автономію 27 серпня 1905 року, що не набув навіть сили закону і дедалі гіршав через додаткові розпорядження од міністерства. Що ж до студентства, то воно не мало жадної автономії і, навпаки, мусіло було виконувати тяжкі вимоги поліційно-жандармського охранного режиму, що регулювали його життя не тільки поза стінами університету, а й у стінах його. На професорську виборну адміністрацію перейшли зовсім неприродні й неприємні для неї функції колишньої інспекції (саму інспекцію було скасовано).

В таких обставинах, очевидячки, не могло вже бути необхідної повної солідарности між професорською й студентською частиною університетської колегії. Міністерство й уряд узагалі викопали між ними глибоке провалля, дарма що навсправжки ці групи, в їх поступових представників, мали близьку, схожу мету — повалити необмежене самодержавство; різниця полягала в тому, що професура стояла на еволюційному шляху, а студентство йшло революційним шляхом до повного знищення самодержавства (ми раз у раз читали про це в його прокламаціях). Ми бачили його революційний ентузіязм, співчували йому в боротьбі з владою, ба, почасти й сами брали в ній участь, але в нас було мало віри в можливість для нашої молоди самотужки, своїми силами скинути самодержавство за допомогою окремих виступів, заколотів, що порушували правильний хід нашої педагогічної й наукової праці та викидали за борт цілі сотні молоди, яка зазнавала великих жертв для здійснення своїх ідеалів — кращого майбутнього для всіх політично й соціально пригнічених. Уся професура, а надто її обранці стояли тут між молотом і ковадлом, не маючи змоги й сміливости самим щиро стати на бік своїх молодих учнів, а лиш допомагаючи їм, скоро тільки було це можливо, тоді, коли на них сипалися скорпіони за участь у «безпорядкахъ», або попереджаючи їх про заходи проти них адміністрації. Я й проректор мали постійні офіційні та неофіційні зносини з студентськими представниками — старостами й радою студентських представників — та й були для студентів немов за заслону. Але иноді траплялося й так, що ми не мали ніякої спроможности допомогти студентам, покараним од адміністрації за участь у заколотах,— тоді odium за це падав і на нас. Мушу сказати, що наша система попереджень студентів і покривання давала все ж, порівнюючи до инших університетів, далеко менше число жертв урядового терору. Одначе, згадуючи тепер про чотирирічний термін свого ректорства, я дивлюся на нього, як на найважчу, з морального боку, смугу свого життя. Втішаюся лиш з одного,— що цю повинність поклала на мене не хто, як професорська колегія, та, що я чесно й сумлінно її виконував. Щоправда, до останніх років я вже не витримав (ректора обирали на триріччя) та й прохав звільнити мене з цієї посади. [...]

Оглядаючись на свою навчальну працю в давньому Харківському університеті перед революцією (до 1917 р.), я мушу завважити, що вона мені давала теж велике моральне вдоволення. Мій предмет (російська й українська історія) хоч був за пасерба для навчального плану в статуті 1884 р., проте зáвсіди притягав до себе увагу й цікавив слухачів. Правда, цих слухачів до 1905 року було дуже небагато, та це вже залежало од загальної невеликої кількости студентів на нашому факультеті. Щоправда, на історичному відділі студентів бувало все-таки більше, ніж на класичному. На цей відділ (тобто історичний) ішов лиш той, хто цікавивсь історичними науками, отже, викладати курси й працювати по семінарах було тут дуже приємно. Знов же треба сказати, що ми всі на нашому факультеті були в такому стані, не виключаючи й видатних лекторів, як О. О. Потебня, що в нього число офіційних слухачів було дуже невелике (правда, його лекції одвідували не тільки лінгвісти, а й студенти навіть инших факультетів). На мої лекції з самого початку моєї навчальної праці теж ходили слухачі і з інших факультетів. Лекції мої мали серед слухачів-істориків успіх завдяки їхньому змістові (особливо цікавили слухачів археологічні моменти) і завдяки їхньому напрямкові, що відповідав їхньому українському світоглядові, опертому на федеративній ідеї. [...]

Біля мене зараз же склавсь гурток, що цікавивсь питаннями українознавства і що провадив укупі зо мною та під моїм керуванянм у мойому скромному приміщенні колективну працю — складав бібліографічний покажчик літератури про українську історію. Це не було для мене щось випадкове, а цілком природнє, винесене ще з практики громадського життя в Києві. Мені на самому початку моєї навчальної праці було тільки 26 років, отож і не було великої одміни щодо віку межи мною й деякими старшими моїми слухачами, найголовніше ж — я сам був захоплений цією справою і з великою увагою, ентузіязмом та запалом складав курси своїх лекцій, працював над ними, невсипуще та невтомно готувавсь до кожної лекції, стежив за новою літературою з свого предмету і за новими джерелами, що вихо-

дили в світ, старанно збільшував свою власну бібліотеку, переважно з російської та української історії, поповнював прогалини з своєї спеціяльности в університетській бібліотеці, що не поповнювалася на моїй катедрі протягом багатьох років, а далі, як книголюб, узяв активну участь у поповненню й Харківської громадської книгозбірні. Я ніколи не відмовляв студентам і стороннім користуватися своєю бібліотекою (дарма, що декотрі книжки і пропадали були за несправними читачами), добре пам'ятаючи про те, як корисна була для мене бібліотека мого вчителя В. Б. Антоновича. Я наочно бачив, які корисні були для молоди книжки моєї бібліотеки й мої бібліографічні та історичні вказівки, як вони заохочували до перших наукових спроб і моїх слухачів на семінарах, і тих, що вже добули курсу.

Дуже допомогло мені в моїх лекторських дебютах ще й те, що схему (не зміст) свого курсу «русской истоpiи» передмонгольского періоду склав я, взявши собі за зразок відповідний курс В. Б. Антоновича. Цей мій курс був основний у моїх викладах, і я протягом багатьох років його вдосконалював, зміняв, скорочував, доповнював залежно од нової літератури. Мій слухач і учень Н. Н. Бакай видав для студентів мого літографованого курса (він у мене зберігсь), що читав я в 1883—84 році (X. 630 ст.), себто в перший рік мого самостійного викладання на посаді доцента. План його такий. Він починається з передісторичних часів української території. Далі йдуть розділи, присвячені грецькій колонізації, скитам, слов'янській колонізації, оглядово-політичної історії стародавньої Русі і внутрішньому ладові її до другої пол. XI віку, історії земель у краєву добу, монголотатарам та їх впливові, нарешті, є додатковий розділ, присвячений унутрішньому ладові Русі за краєвої доби. Дано короткий огляд джерел і історії різних питань. І от саме тоді, коли я був уже виступав — ще й досить успішно — як цілком самостійний викладач, поставлено під сумнів, як про це оповів я попереду, саме моє право на таке викладання, і протягом чотирьох років моєї навчальної праці з 1883-го по 1887-ий рік вирішувано питання — чи можу я бути самостійним викладачем, яким я вже був фактично, стоячи до того ж на рівні своєї науки і в повній мірі вдовольняючи своїх слухачів як викладач — і змістом свого курсу, і його формою. Цей курс мав ще два продовження, немов два паростки, що виходили з одного кореня: історію України, з одного боку, і історію московської держави — з другого. На мій пай припала й московська Русь тому, що ми так поділили загальний курс російської історії з проф. Бузинським: я взяв давню добу, а він нову історію Росії від Петра I.

Моя «Исторія Юго-Западной Руси» продовжувала історію Південної Руси після передмонгольської доби. Там грунтовно викладено її історію, почасти зовнішню, а надто внутрішню — соціяльно-економічну та культурну за литовської й польської діб. Найбільшу увагу я звернув на литовську добу. Починав я свій курс з того, як утворилася литовська держава, та й доводив геть аж до кінця Гетьманщини.

Окрім цих загальних курсів, я викладав ще й спеціяльні: російську історіографію, що поділялася на джерелознавство та історіографію в тісному значінні цього слова, себто давав загальний розвиток російської історії як науки; в ньому я приділяв місце і українській історіографії, знайомив слухачів і з українським джерелознавством. З цього згодом утворивсь мій огляд українського джерелознавства, надрукований недавнечко в «Записках Української Академії Наук». Викладав я спеціяльний курс «Русской исторической географии», де теж приділено відповідне місце і Україні. Питаннями історичної географії я цікавивсь був зáвсіди дуже і самостійно працював над ними, та й склав свого курса, що для нього не було тоді аналогічних підручників та друкованих курсів, чималою мірою на підставі джерел переважно чужоземних подорожніх. Цього курса теж було літографовано. Читав, нарешті, я ще курс елементарної методики історії, та надрукував з нього лиш коротеньку схему. Це, власне кажучи, був семінар російсько-української історії для студентів історичного відділу, що добували курсу і згодом мали були присвятити себе педагогічній навчальній праці.

(Закінчення в наступному номері)

Таїсія КІВШАР

ВИДАТНИЙ ПРОСВІТЯНИН

Ім'я Степана Сірополка (1872—1959) сьогодні нам майже не відоме. Його твори, а також книги, журнали, часописи зі згадками про нього були знищені або знаходились у «спецхранах» бібліотек.

Архів С. Сірополка зберігається у Центральному державному архіві Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління України під нумерацією 4433-с — найпоширеніший у недавні часи ярлик. На титульному аркуші значиться: «Сірополко Степан, український націоналіст, Міністр внутрішніх справ, шляхів, пошти і телеграфу Директорії». Фонд розсекречений, але залишається недоступним для дослідників через невпорядкованість. Вивчення опису фонду свідчить, що в ньому налічується десять справ, сім з яких датовано 1921 — 1923 рр. Тут є статті з питань культурно-освітньої роботи серед українських емігрантів та про роботу культурно-освітніх організацій у таборах українських полонених, доповідь, присвячена п'ятій річниці проголошення УНР, наказ голови Директорії С. Петлюри «Про склад Уряду» та призначення Сірополка Керуючим Міністерством внутрішніх справ, шляхів, пошти і телеграфу, протоколи засідань Комітету по улаштуванню Шевченкових свят в Тарнові в 1923 р., листування з Українським центральним комітетом у Польщі, лист до Українського громадського комітету в ЧСР. Зберігається рукопис статті «Граф Петро Завадовський — перший міністр освіти в царській Росії», датований 1938-м роком. Перелічені справи дають підстави сподіватися, що це лише невелика частина документів, пов'язаних з довгим життєвим і творчим шляхом визначного вченого.

Вивчення творчої спадщини у повному обсязі утруднюється через відсутність матеріалів і документів, розпорошених по бібліотеках і архівах (як державних, так і особистих) Росії, України, Польщі, Чехії і Словакії.

Народився Степан Сірополко на Полтавщині (місто Прилуки). Закінчив Московський університет, працював у Московському товаристві грамотності. Перша його праця з'явилась у 1910 р. і була присвячена народним бібліотекам [1], що були на той час важливою ланкою позашкільної освіти. Сірополко виступив із практичними порадами — роз'яснював принципи відкриття бібліотек, подавав навіть зразки документів, потрібних для організації їх роботи.

Але основна цінність дослідження у тому, що Сірополко виступив з новою концепцією народної бібліотеки. Він вважав, що її основою має стати каталог, при організації якого «потрібно перш за все враховувати ступінь освіти та культурні запити того населення, яке воно має на увазі обслуговувати» [2]. Автор наголошував необхід-

ність друкованих каталогів у кожній бібліотеці, вважав доцільним виділяти навіть в невеликій біблотеці дитячий відділ. Висловив думку, що народна бібліотека повинна бути загальнодоступною, безплатною [3].

Видання отримало високу оцінку фахівців, воно засвідчило прогресивні погляди автора на організацію народних бібліотек, розуміння ним їх ролі у розвитку суспільства [4].

У цей період Сірополко брав участь у роботі журналу «Украинская жизнь» (Москва), метою якого було ознайомлення широкого загалу із українським національним рухом. Він написав дві статті, присвячені аналізу народних бібліотек на Полтавщині та проблемам української книги в народних бібліотеках Харківщини [5]. Ці статті було надруковано і в українському педагогічному журналі «Світло» (виходив у Києві у 1910—1914 рр.), співзасновником і співавтором якого була відомий педагог і громадський діяч Софія Русова. Довга співпраця С. Сірополка з нею починалася саме в ці роки.

У 1911 р. Московське товариство грамотності готувалося до Першого Всеросійського бібліотечного з'їзду та загальноземського з'їзду по народній освіті. Результати проведеного ним анкетування показали брак книжок у бібліотеках, які б відповідали потребам населення. Це залежало не лише від недостатнього фінансування, а й від того, що земства та попечительства мало зважали на запити читачів. Знаменним був і такий факт. Анкети не містили запитання про задоволення потреб в українській книжці, але бібліотекарі самі дописували: «великий попит на українські книжки, яких в бібліотеці немає», «бажано книжки українською мовою». Сірополко зауважив, що стан розвитку бібліотек, обслуговуючих українців, залежить од їх грамотності: «Коли серед української людності, яка складає переважну більшість на Полтавщині, менше грамотних, ніж серед людності російських губерній, то натурально буде ждати і меншого числа бібліотек, які своєю метою мають на увазі обслуговувати виключно грамотну людність» [6].

Він розумів необхідність в Україні національних шкіл: «Шкільна справа вимагає для свого розвитку найскорішого проведення в життя принципу: навчання в школі повинно одбуватись рідною мовою». А отже, і розвиток бібліотечної справи України залежить від того, як цей принцип буде проведений у життя. «Коли поряд з національною школою існуватимуть народні бібліотеки та інші просвітні інституції, український народ матиме добру зброю для боротьби з тою хмарою, що його огортає» [7].

Цікавим є коментар Сірополка до нових правил про народні бібліотеки (1912) [8], згідно з якими в народні бібліотеки не допускались українські книги. Так, слідуючи цим правилам, інспектор народних шкіл Уманського повіту розіслав циркуляр по школах: «Изъять из народных библиотек все книги на малорусском наречии». Сірополко бачив вихід у тому, щоб з'явились книгарні, лотки з книгами на базарах, книгоноші, щоб хоч у такий спосіб потрапляла українська книга в маси. «Просвітні товариства, громадянство, окремі особи повинні були ширити поміж людністю по можливо дешевій ціні, а то й дурно — українську книжку».

У цей період Сірополко — активний учасник підготовки і проведення І Всеросійського бібліотечного з'їзду (1911). Він виступив з цікавою доповіддю «Принцип загальнодоступності в народно-бібліотечній справі», за якою було прийнято резолюцію, де зазначалось: «З'їзд визнає нагально-необхідним повсюдне відкриття в неземських губерніях особливих Товариств сприяння упорядженню бібліотек» [9].

З 1917 р. Сірополко — в Україні. Тут він керує народним шкільництвом у Києві, працює дорадником у справах освіти при генеральному секретаріаті Народної освіти, деякий час — товаришем міністра народної освіти УНР. Генеральний секретаріат народної освіти, що постав унаслідок І універсалу Центральної ради, взявся задовольнити потреби українського народу в освітній справі. При Генеральному секретаріаті було утворено Міністерство народної освіти з Архівно-бібліотечним відділом, який мав бібліотечну секцію. Головою її став О. Грушевський.

Бібліотечній справі віддавались кращі сили її громадянства, про що свідчив, зокрема, склад комісії по підготовці Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів: історик О. Грушевський; літературознавець і критик, книгознавець, бібліограф і бібліотекознавець Ю. Іванов-Меженко; історик і бібліограф

В. Корд; історик і бібліотекознавець А. Криловський; літературознавець і критик М. Марковський; літературознавець та історик-архівіст В. Міяковський; літературознавець С. Паночіні; культуролог, бібліотекознавець та книгознавець — С. Сірополко [10].

Протоколи засідань організаційної комісії по скликанню Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів свідчать, що Сірополко брав активну участь у її роботі. Він виступав на всіх засіданнях з цікавими пропозиціями. Зокрема, вважав, що на з'їзді, крім інших проблем, потрібно поставити питання про бібліотечну термінологію, оскільки «українська мова ще не знає сталої бібліотечної термінології і необхідно прикласти матеріал мови до конкретного стану справ» [11].

Слід згадати, що в період підготовки до з'їзду з ініціативи Сірополка було розроблено і запроваджено анкети з метою збирання докладних відомостей про існуючі бібліотеки. Було отримано біля 120 анкет — про стан справ в Київській, Катеринославській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях [12].

Уряд гетьмана Скоропадського виділив «з коштів Державної скарбниці в рахунок кошторису 1918 р. тринадцять тисяч чотириста вісімнадцять (13 418) карбованців на влаштування Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів і на виставку друків при ньому і видавання бюлетенів і звідомлень» [13]. Наприкінці 1918 р., коли у Києві повинен був проходити Всеукраїнський з'їзд бібліотекарів, відбулися події, які звели нанівець усю працю по його підготовці.

Київський період був досить насиченим у творчому житті Сірополка. Він працював у міській бібліотеці, читав лекції з бібліотекознавства у Фребелівському педагогічному інституті та на курсах підготовки діячів позашкільної освіти. У цей час він розробив інструкцію для бібліотекарів, що містила основні правила їх роботи [14], уклав «Взірцевий каталог шкільної та народної бібліотеки» [15]. У передмові він зауважив, що каталоги повинні відповідати духовним запитам тих читачів, яких обслуговує дана бібліотека. Всеукраїнське учительське видавниче товариство «Всеувито» зобов'язувалось виконувати замовлення на книжки, зазначені в каталозі. Очевидно, Сірополко, розуміючи важливість позашкільної освіти, намагався розширити коло авторів, твори яких могли бути представлені в народних бібліотеках.

Певний час Сірополко був співробітником журналу «Книгарь», де друкували його рецензії на книги з проблем народної та позашкільної освіти [16]. На сторінках «Книгаря» зустрілися «найблискучіші на цей час імена українських вчених та публіцистів» [17].

Восени 1919 р. обставини змусили Сірополка виїхати до Кам'янця-Подільського, де він завідував бібліотекою університету. Тут він перекладає українською мовою свою працю про народні бібліотеки, доопрацьовує і видає перший практичний порадник для бібліотекарів України [18].

До видання було складено додатки — форми звіту про діяльність бібліотеки за поточний рік: «Звіт про читальню, правила користування бібліотекою та інструкція для біблотекаря». Запровадження цих документів давало можливість аналізувати діяльність як окремої бібліотеки, так і бібліотек повітів та губерній. Видання в цілому задовольняло потреби бібліотечних працівників, хоч і не було позбавлено певних вад. Проте це не давало підстав Ю. Меженку звинувачувати автора у догматизмі, неясності окремих положень. Зокрема, при складанні систематичного каталогу він висловився проти запровадження предметного каталогу тощо [19].

У Кам'янці-Подільському Сірополко став членом товариства «Зірка», яке видавало журнал для дітей «Ранок». Вийшов лише один його номер, але були там надруковані твори Л. Білецького, Л. Старицької-Черняхівської, С. Русової. Товариство видало ще одну збірку оповідань для дітей. Діяльність його була дуже короткою, проте, згадуючи про ці роки, Сірополко вважав, що «видання товариства «Зірка», безперечно, були світлим променем на тлі похмурої доби, яка припала саме тоді на долю Поділля» [20].

Уже в еміграції (у Польщі) Сірополко написав перший підручник з бібліотекознавства українською мовою [21].

В основу книги Сірополка було покладено стислий огляд лекцій, які автор читав в 1917—1918 рр. у Київському Фребелівському педагогічному інституті та на інструкторських курсах, де здійснювалась спеціальна підготовка бібліотекарів.

Підручник у стислій формі подає відомості про бібліотечну справу і бібліотекознавство. Автор упевнений, що бібліотекознавство є суспільною наукою, першочерговим завданням якої має бути «встановлення найкращих засобів поширення людського знання, думки і почуття шляхом випозичання у тимчасове користування книжок, які для цього скупчуються у певному місці» [22]. Цікавою є і запропонована типологія бібліотек з огляду на тогочасний розвиток бібліотекознавства.

Значна увага у підручнику приділена питанням техніки і організації бібліотечної справи, подано принципи комплектування бібліотеки; висловлено переконання, що громадська бібліотека має бути вільною від усякого політичного, національного та релігійного напряму; бібліотека повинна мати книжки на літературній мові тих національностей, які вона обслуговує.

Через кілька років після видання підручника Сірополка було обрано почесним членом товариства «Просвіта» у Львові. З цієї нагоди він писав: «Акт іменування мене Почесним членом товариства «Просвіта» у Львові є одним із світлих і радісних моментів мого життя. Переходячи до категорії Почесних членів товариства «Просвіта» у Львові, я не маю наміру виходити в «тираж», а, навпаки, бажаю й надалі — до кінця свого життя в міру своїх фізичних і духовних сил — залишатися дійсним активним членом дорогого мені товариства» [23].

Перебуваючи в еміграції (в Чехо-Словаччині), Сірополко редагував український відділ місячника слов'янської бібліографії «Славянская книга». В кожному номері журналу вміщувалися підготовлені ним відомості про бібліотечну справу, книговидавництво України, крім того, ним було зроблено кілька оглядів літератури з питань педагогіки [24]. Це сприяло поширенню інформації про книжкову справу на весь слов'янський науковий світ.

Він уважно слідкував за змінами, які відбувалися в Україні, особливо в книжковій справі, високо оцінив появу журналу товариства «Просвіта» у Львові «Бібліотечного порадника» [25], що мав на меті подання допомоги народним бібліотекам в організації роботи по комплектуванню. На його сторінках містились повідомлення про діяльність окремих читалень, огляди літератури з питань економіки, сільського господарства, дитячої книги. В одному з таких оглядів дитячої книги Сірополко визначає педагогічні вимоги до казки як матеріалу дитячої літератури і подає список казок, які задовольняли б цим вимогам [26].

У Празі він активно пропагував українське друковане слово. У виступі на VI Міжнародному бібліотечному з'їзді він зробив висновок про те, що «лише період самостійності Української держави відзначався поступом духовної культури, і навпаки, втрата Україною самостійного життя неухильно веде до занепаду духовної культури» [27]. За ініціативою Сірополко на з'їзді було прийнято рішення про утворення Українського товариства прихильників книги та про видання часопису «Книголюб», редакційний комітет якого він і очолив. Українська делегація в такий спосіб виявила перед широким світом можливості поширення української книги. Привітання Українському товариству прихильників книги надіслала Спілка чехо-словацьких бібліотекарів і прихильників книги в Празі, в якому зазначалось: «Президія Спілки ч.-сл. бібліотекарів радісно прийняла до відома звістку про те, що українські товариші, які вже кілька разів виявили свій інтерес до книги та бібліотечної справи, об'єдналися в товариство. Наша радість ще більша тому, що вибрано саме нашу республіку за місце осідку товариства, діяльність якого на полі книжної культури буде, безперечно, заслужена та успішна» [28].

Заслуга С. Сірополка полягала в тому, що Українське товариство прихильників книги об'єднало свідомих українців, визначних громадських і політичних діячів, які перебували поза межами Батьківщини. Товариство налічувало майже 70 членів, серед яких Д. Антонович — історик мистецтва і театру, А. Артимович — відомий український мовознавець, Л. Білецький, О. Кандиба — визначний український поет, С. Русова, Д. Чижевський — визначний славіст і філософ, О. Шульгін — історик, політичний, громадський і культурний діяч.

На посаді редактора журналу «Книголюб» Сірополко уважно слідкував за новою літературою з питань бібліотечної справи, книгознавства та бібліографії, замовляв окремим авторам відповідні матеріали для редагованого ним

журналу. Журнал був носієм прогресивної української книгознавчої думки, на яку вже тоді почався наступ в Радянській Україні [29].

Переважно він присвячує свої праці начальним проблемам книгознавства та бібліографії. Оглядовий характер мала стаття про розвиток книгознавства в ЧСР [30]. Аналізуючи книгознавство Галичини, він позитивно характеризує діяльність установ, які визначали його напрями — товариство «Просвіта» у Львові, Наукове товариство ім. Шевченка, Національний музей у Львові, Союз українських накладень і книгарень у Львові [31]. Особливу цінність становлять списки літератури та статей з проблем книгознавства в ЧСР та у Галичині.

Початок розвитку книгознавства в Україні він веде від утворення Національної бібліотеки в Києві, розвиток припадає на період існування Українського наукового інституту книгознавства. Велике значення у розвитку книгознавства мали спеціальні курси, конференції, з'їзди, професійні організації, видання книг і часописів в різних його галузях [32].

Він намагався розібратися в цій ідейній боротьбі, яка точилася в книгознавстві на початку 30-х років. Одвертий наступ почався на Український науковий інститут книгознавства (на чолі з Ю. Меженком) за відхилення від завдань марксистсько-ленінського книгознавства як знаряддя класової боротьби. Сіропопко дійшов висновку, що «тільки засліпленим фанатам більшовизму може прийти на думку втиснути життя в певні колодки — життя випорсне з них і прокладе свої шляхи, особливо у духовній сфері, бо «дух дише, де хоче» [33].

Сіропопко пропагував серед українців праці чеських книгознавців, зокрема зробив бібліографічний огляд новин чеської книгознавчої літератури [34]. Досліджуючи українські часописи в каталозі «Soupis cizozemských periodik v khnihovnach CSR» [35], він виявив його неповноту, з'ясувалась відсутність українських видань, які зберігалися в бібліотеках Чехо-Словаччини, таких, як «Киевская старина», «Україна», «Труды Киевской духовной академии», «Основа», «Украинская жизнь». Склав список всіх українських видань (96 назв), які зберігаються в бібліотеках ЧСР, назвав найголовніші з них, вказав навіть бібліотечні шифри кожного видання.

Цікавим є список українських бібліографічних покажчиків, які вийшли у 1920—1930 рр. окремими книжками або відбитками, про що читачі знайшли відомості в статті С. Сірополка [36].

Українська еміграція сприяла розвитку української бібліографії в інтересах української культури. Про це свідчать праці самого С. Сірополка, покажчики, в яких він подає стислий огляд праць української еміграції в галузі бібліографії. Українська еміграція протягом десяти років видавала українські книгознавчі журнали, в яких значне місце приділялось бібліографії («Книга», «Українське книгознавство», «Славянская книга», «Книголюб»). Крім того, виходили окремі бібліографічні покажчики: Д. Дорошенко. Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 рр. (Прага, 1925), Dr. M. Hnatyšak. Katalog der Ukrainica inder abteilung «Ukraina im Lichte der deutscheu Press and Literatur der internationalen Press».— Ausstellung, 1928 in Köln. Українські бібліографи пропагували наукові праці, укладаючи бібліографічні покажчики, різні списки українських публікацій, що їх вміщено в покажчиках, виданих Комісією інтелектуальної співпраці при Лізі Націй.

Захопившись книгознавством і бібліографією, Сірополко не забуває і про бібліотекознавство. Він написав кілька статей, присвячених аналізу бібліотечної справи в Україні від 1917 р. Його цікавила проблема підготовки професіональних бібліотекарів, що він з сумом відзначив: «на Сов. Україні досі немає школи, яка б готувала бібліотекарів як для наукової бібліотеки, так і для масової» [37]. Аналіз даних про склад книжкового фонду за мовами показав, що українізація бібліотек не досягла навіть того розвитку, при якому відсоток українського книжкового фонду в бібліотеках масового характеру дорівнював би такого відсотку російських книжок.

Аналіз бібліотечної справи дозволив йому зробити висновки про те, що розвиток більшості наукових бібліотек і публічних знаходиться на низькому рівні, що бібліотечна мережа ще не охопила всіх селищ, але попит на українську літературу свідчить про здоровий стан її споживача.

Сірополко вів активне громадське життя. Брав участь у зборах пожертви для Української бібліотеки ім. С. Пет-

люри, відкритої в Парижі. Був доктором і професором Українського педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі, Українського техніко-господарського інституту у Подєбрадах, організатором і головою Українського товариства прихильників книги у Празі та редактором його органу — журналу «Книголюб», головою Союзу українських журналістів і письменників на чужині, членом Українського історико-філологічного товариства, почесним членом товариства «Просвіта» у Львові, автором численних праць з проблем позашкільного виховання, шкільництва, народної освіти, бібліотекознавства, книгознавства та бібліографії.

На превелиий жаль, багато відомостей з життя і творчої спадщини Сірополка нам невідомі. Особливо це стосується періоду 1932—1959 рр. Матеріали і документи розпорошені по багатьох архівах і бібліотеках. Треба ще докласти багато зусиль, щоб духовні скарби Просвітянина стали надбанням української культури.

---

[1] *Сірополко С.* Народныя библіотеки: Порядок открытія бібліотекъ и ихъ организация.— М., 1910.— 43 с.

[2] Там же.— С. 8.

[3] Библиотекарь.— 1910.— Вип. II.— С. 6.; Земское дело.— 1910.— № 15.— С. 1233—1234; Русская школа.— 1911.— № 3.— С. 91—94.

[4] *Серополко С.* Внешкольное образование.— М., 1912.— С. 35—47.

[5] *Серополко С.* Народные библиотеки на Полтавщине // Украинская жизнь.— 1912.— № 5.— С. 96—99; Його ж. Украинская книга в народных библиотеках Харьковской губернии // Украинская жизнь.— 1913.— № 6.— С. 99—100.

[6] *Сірополко С.* Певний шлях // Світло.— 1912 — Кн. 8.— С. 19—22.

[7] *Сірополко С.* Школа і книжка // Світло.— 1910.— Кн. 4. С. 6.

[8] *Сірополко С.* Нові правила про народні бібліотеки // Світло.— 1912.— Кн. 4.— С. 59—60, 67.

[9] *Серополко С.* Внешкольное образование.— С. 101.

[10] ЦДАЖР України.— Ф. 2201 (Міністерство народної освіти Української держави).— Оп. 2.— Од. зб. 599.— Арк. 24.

[11] Там же.— Арк. 8, 13.

[12] Там же.— Од. зб. 600—604.

[13] Там же.— Оп. 4.— Од. зб. 4.— Арк. 1.

[14] *Сірополко С.* Інструкція для бібліотекарів // Порадник діячам позашкільної освіти.— К., 1918.— С. 37—42.

[15] Взірцевий каталог шкільної та народної бібліотеки / Зложив С. О. Сірополко.— К., 1918.— 31 с.

[16] *Сірополко С.* Рецензія на книгу: Порадник діячам позашкільної освіти.— К., 1918.— С. 175 // Книгарь.— 1918.— № 15.— С. 902—903; Рецензія на книгу: *Родников В.* Огляд української дитячої літератури.— К. 1918.— С. 32 // Книгарь.— 1918.— № 15.— С. 905; Рецензія на книгу: *Клименко П.* Навчання історії у початковій школі.— К., 1918.— С. 12 // Книгарь.— № 16; Рецензія на книгу: *Юшишин І.* Організація Українського вчительства в Австрії до Європейської війни.— К., 1918.— С. 32 // Книгарь.— 1918.— № 16.— С. 971.

[17] *Дашкевич Я.* «Книгарь» — журнал епохи революцій і контрреволюцій // Україна. Наука і культура.— К., 1991.— Вип. 25.— С. 31.

[18] *Сірополко С.* Народні бібліотеки. Організація та техніка бібліотечного діла.— Кам'янець-Подільський, 1919.— 22 с.

[19] *Меженко Ю.* Рецензія на книгу: *Сірополко С.* Народні бібліотеки.— Кам'янець-Подільський, 1919.— 22 с. // Голос друку.— 1921.— С. 159—160.

[20] *Сірополко С.* Видавниче товариство «Зірка» в Кам'янці на Поділлі. (Спогади) // Книголюб.— 1927.— Кн. II.— С. 35—39.

[21] *Сірополко С.* Короткий курс бібліотекознавства. Історія. Теорія та практика.— Львів, 1927.— 110 с.

[22] ЦДІА у Львові.— Ф. 348.— Оп. 1.— Од. зб. 779.— Арк. 68.

[23] *Сірополко С.* Огляд українських педагогічних журналів, що видаються в Галичині // Славянская книга.— 1926.— № 1.— С. 59—61; Його ж. Педагогическая литература // Славянская книга.— 1926.— № 1.— С. 42—44.

[24] Бібліотечний порадник.— 1924.— № 1—4; 1925.— № 1—4; 1926.— № 1.

[25] *Сірополко С.* Казки як матеріал дитячої літератури // Бібліотечний порадник.— 1925.— № 4.— С. 18—20.

[26] *Сірополко С.* VI Міжнародний бібліотечний з'їзд у Празі // Літературно-науковий вісник.— 1926.— Кн. XI.— С. 249.

[27] Книголюб.— 1927.— Кн. 1.— С. 70.

[28] *Лабезний Л.* Емігрантський жовто-блакитний «Книголюб» // Книжник.— 1991.— № 5.— С. 23—24.

[29] *Сірополко С.* Книгознавство ЧСР за останні 10 років // Книголюб.— 1928.— Кн. I—II.— С. 2—16.

[30] *Сірополко С.* Книгознавство в Галичині (XX століття) // Книголюб.— 1927.— Кн. II.— С. 20—26.

[31] *Сірополко С.* Книгознавство на В. Україні // Книголюб.— 1927.— Кн. 1.— С. 11—19.

[32] *Сірополко С.* «Прорив» на книгознавчому фронті Сов. України // Книголюб.— 1931.— Кн. III—IV.— С. 129.

[33] *Сірополко С.* Новини з чеської книгознавчої літератури // Книголюб.— 1932.— Кн. I—II.— С. 53—62.

[34] *Сірополко С.* Українські часописи в каталозі «Soupis cizozemských periodik» knihovnach CSR // — Книголюб.— 1929.— Кн. III—IV.— С. 31—42.

[35] *Сірополко С.* Список українських бібліографічних показчиків за останнє десятиліття // Книголюб.— 1931.— Кн. 1.— С. 38—41.

[36] *Сірополко С.* Бібліотечна справа на В. Україні від 1917 р. // Книголюб.— 1931.— Кн. II — С. 78—79.

[37] *Сірополко С.* Бібліотечна справа на Сов. Україні за останнє десятиліття // Літературно-науковий вісник.— 1928 — Кн. V.— С. 89.

ШЕВЧЕНКО ПИШЕ... ЛІБРЕТТО

Ім'я Петра Дмитровича Силецького (1821—1880) мало кому відоме. Виходець із багатої поміщицької родини, композитор-аматор, чиновник досить високого рангу. Після закінчення Київського університету святого Володимира довгий час служив у канцелярії генерал-губернатора, у 1858—1866 рр. був віце-губернатором. Багато мандрував. У 40-х роках подорожував по Європі, зустрічався з багатьма відомими тогочасними композиторами: Вагнером, Мейєрбером, Лістом, Шубертом, Мендельсоном-Бертольді. Залишив кілька музичних творів, досить обширні, але поверхові мемуари.

Кілька сторінок цих спогадів, як на нашу думку, могли б зацікавити багатьох. Присвячені вони зустрічам П. Д. Силецького з Шевченком у 1843 р. До речі, в 1859 р. вони знову зустрілися, і Тарас Григорович подарував своєму яготинському знайомому видання «Гамалії» з дарчим написом.

Ось фрагмент із Щоденника П. Д. Силецького.

...Із сторонніх на той час у Яготині жили дві особи, котрі привертали до себе загальну увагу. Як домашній лікар тут постійно знаходився Фішер, вивезений князем (М. Г. Репніним.— *В. Т.*) із Саксонії, один з кращих учнів Гуфланда, напрочуд розумний, освічений. Симпатична людина і блискучий медик. В одному із численних флігелів тимчасово проживав Шевченко, живописець за професією і поет за покликанням. Середнього росту, широкоплечий, міцний і дужий, рябий із затуманеними карими розумними очима, кострубатий і незграбний, часом нерозчесаний, неохайно одягнутий — ось зовнішність Тараса Шевченка, зовсім не приваблива. Як живописець він не вельми відомий: малював досить посередньо, але як поет відзначався чистотою малоросійської мови, плавномірним віршем, звучними строфами, задушевними почуттями, м'якою сердечністю. Його «Кобзар» і особливо «Катерина» можуть вважатися одними з кращих творів цього плану. Але в «Гайдамаках» Шевченку не вистачило святого вогню, пристрасності, широти мазка, захоплюючої дії, які б визначали історичну драму.

Як людина... але de mortuis aut bene, aut nihil, особливо беручи до уваги важку долю, що випала нещасному поету.

Старі князь та княгиня усамітнювалися у своїх кімнатах одразу після вечірнього чаю. Ми, залишившись с молодими Репніними і княжною, змушували Шевченка читати «Катерину» та не друковані ще вірші. Проте розходилися незапізно. Потім до мене, як правило, приходили Фішер та Шевченко, базікали до пізньої ночі. Оповідки Фішера були дуже цікавими, бо він їздив до Єгипту, на мис Доброї Надії і розповідав про бачене.

Шевченко ділився своїми спогадами і, здавалося, був вдоволений своїм перебуванням тут.

Шевченко народився у Київській губернії і належав до кріпаків поміщика Е[нгельгардта]. Як те велося колись, поміщики відправляли хлопчиків-кріпаків до Петербурга для опанування якимось ремеслом. На долю Шевченка випало малярне мистецтво. Але хлопець досяг таких успіхів, що його прийняли до Академії мистецтва і живопис стає його постійною справою. Він малював портрети. Якийсь генерал замовив йому портрет за сто карбованців асигнаціями. Портрет, проте, не сподобався замовнику. Генерал готовий був забрати портрет за півціни, але Шевченко образився і не згодився. Замінивши мундир

та еполети білою сорочкою, він зробив із портрета генерала вивіску до цирульні. Проїжджаючи якось повз цирульню, генерал побачив своє зображення на вивісці і вельми розлютувався. Саме у той час перебував у Петербурзі й поміщик Е. Генерал просив продати йому Шевченка за дві тисячі карбованців. Е. згодився. Шевченко уже писав вірші і мав знайомство із Жуковським. Бачачи таку справу, кинувся до відомого поета. Жуковський доповів імператриці про сумну участь свого знайомого. Е-дту заплатили викуп, який він назначив. Таким чином, завдяки імператриці Шевченка звільнили від кріпацтва. Викуп зібрали по лотореї, у якій розігрувався портрет Жуковського, написаний з цією метою Брюловим. Нема потреби нагадувати, що імператриця купила всі квитки. Якою б черствою не була душа людини, але вона мала б проникнутися священною вдячністю, і чим страшнішим було кріпацтво, тим проникливішою мала бути вдячність за звільнення з неї. Побачимо далі, як Шевченко повівся щодо цього.

Кілька разів я грав на фортепіано у Яготині. Музика моя дуже подобалася. Варвара Миколаївна запропонувала мені написати оперу. За лібретто взявся Шевченко. Сюжетом вибрали долю Мазепи. Сюжет для опери справді виграшний. Багато драматизму, дії, різноманітні елементи (народи.— *В. Т.*) — велико- і малоруський, шведський, польський. Але в розробці лібретто й мови ми не досягли спільності. Усі настоювали на особистості Мазепи і хотіли показати його поборником свободи у боротьбі з деспотизмом Петра. Хоч Петро й не належить до моїх героїв, але й у діях Мазепи я теж не знаходив нічого героїчного і бажав показати його таким, яким він був насправді. Якось в розпалі суперечки з моїх вуст зірвалося слово «зрадник», і ми ледь не розсварилися. Варвара Миколаївна і Шевченко хотіли, щоб лібретто було написане малоросійською мовою, я мав протилежну думку і запевняв, що Шевченко блискуче володіє й російською мовою, щоб написати гарне лібретто. Якщо писати оперу, переконував я, то треба писати оперу серйозну і мовою загальнодоступною, а не якусь «Наталку Полтавку». Кожний залишився при власній думці, тим і закінчилася ця справа...

Публікація та переклад з російської
Василя ТУРКЕВИЧА

Київ. Знищені пам'ятки
Михайлівський Золотоверхий монастир

ВЕСЕЛИЙ ОПОВІДАЧ

Продовжуємо публікацію народних усмішок, зібраних українськими фольклористами в другій половині XIX ст.

Гарна дівка

— Ти, дівко, не вмієш прясти.
— Дарма!
— І в печі ти не вмієш топити.
— Дарма!
— Й хати гарно не виметеш.
— Дарма!
— Ти не вмієш і шити.
— Дарма, кажу тобі!
— Ти не вмієш і танцювати!
— А брешеш!

Хвалькуватий парубок

Вчився парубок у місті на шевця. Якось прийшов до рідні в село, саме на якісь гостини. Сіли люди до столу, а хлопець давай пишатися, мовляв, не рівня я вам, просвічений. Люди бачать таке, то до нього й очей не повертають. Не витерпів хлопець та й каже:

— Не зважайте, люди, що я швець, говоріть зі мною як з простим.

Розумні люди

Сидять два равини в корчмі. Коли заходить чоловік і запитує в шинкаря:

— А хто ж то сидить?

— Два равини,— відповідає той.

— А чого ж то вони сидять мовчки?

— Е, Іване,— відповідає шинкар,— чого й питати? Про що ж розумні люди мають говорити? Що один з них добре знає, те й другий знає, а чого один не знає, того й другий не знає.

Свято

— А чого це ви, хлопці, не орете?
— Та свято...
— Яке ж сьогодні свято?
— Чересла та леміш знято!

Везли як пана

Билися двоє, а потім один із них розповідав:

— Він мене обухом, а я його ланьом. І що б ви думали? Мене повезли як пана, а він побіг як собака!

Дорікай, але знай

— Оце, напекла, бодай катівських рук не втекла!
— Цить, дурню, то ж твоя Гапка пекла.
— Таки нічого. Як захолоне, то й з'їсти можна.

Гарний син

— Гей, синку, не роби так, бо будемо битися...
— Тпру! Що ж, тату, битися так і битися. .

Не до солі

Ішов парубок з базару — ніс сіль у торбі. Коли — весілля. Він дивився, дивився, а там як ушкварить і собі танок. А сіль з торби сиплеться. Музика грає й приспівує:

— Ой, парубче, сіль сиплеться!

А той, витанцьовуючи:

— Тепер мені не до солі, коли грають на басолі!

Спритна баба

Захотілося підтоптаній молодиці та вийти заміж за молодого. Ото вибрала вона найсправнішого на селі та й каже йому:

— Маю поле, маю воли, млинок і ставок — женися на мені.

— А що,— каже парубок,— можна й женитися. Тільки маєш десять горобців впіймати.

Жінка з хати, й нумо тих горобців ловити.

Через місяць зустрічає молодицю парубок.

— Чи вже наловила горобців? — запитує.

— Скоро, скоро весілля будемо грати. Одного вже піймала...

Наймитський звичай

Наймит першого року каже: «Десь господарські воли зайшли», другого року: «Чи не бачили ви наших волів?», а третього: «Біс би побрав моїх волів. Зайшли десь, чортма й знайдеш...»

БУДЬМО ЗДОРОВІ

Василь МІЩУР

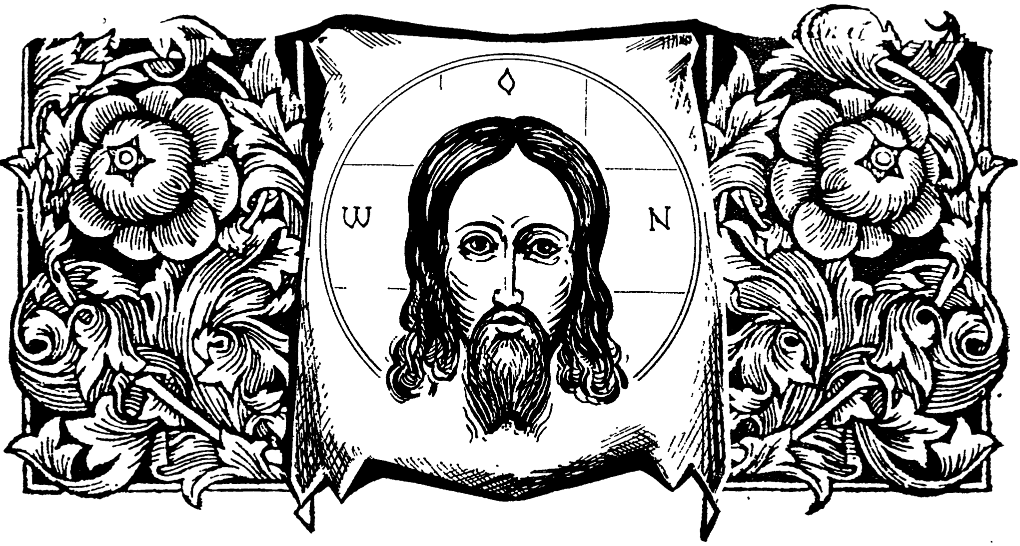
ІЗ ДАВНІХ РЕЦЕПТІВ

Ми дедалі частіше звертаємося до народних методів лікування, хоча при цьому слід пам'ятати про необхідність раціонального поєднання досвіду минулого з пошуками сучасної фітотерапії. Про лікувальні властивості трав та їх використання йшлося в одному з рукописних малоросійських домашніх лікарських порадників (приблизно 1776 р.), який було опубліковано на сторінках «Киевской стариной» в кінці минулого століття. Ось що писав лікарський порадник відносно використання м'яти перцевої: «Наваривши її з вином, якого хто вип'є натщесерце, того дня не уп'ється жодним напоєм. Якщо м'яту покласти серед одежі, то ніколи не з'явиться міль. Наварити її у вині чи у воді і пити натщесерце, то нутрощі оновлятимуться і уся гниль виганятиметься. Настій водяний вивільняє тіло від нечистоти. У кого болить серце, то слід наварити м'яти в оцеті, з прісним медом і пити натщесерце. Або в кого горло болить, також водою з м'ятою прополоскати. М'яту у вині намочити, натщесерце пити, то оновиться в людині розум».

Справді, при вживанні настоїв м'яти перцевої посилюється кровообіг в перепхимотозних органах, збільшується секреція жовчі, що приводить до пом'якшення травлення. При хворобах печінки і жовтного міхура корисно через годину після їди випити настій із суміші: трава шандри звичайної (30 г), листя м'яти перцевої (20 г), трава чистотілу звичайного (40 г), кора крушини крихкої (10 г).

У випадках, коли гіперацидний гастрит супроводжується спастичним колітом, рекомендується приготувати настій із суміші: листя м'яти перцевої (дві столових ложки), трава золототисячника звичайного (20 г), звіробій звичайний (20 г), верес звичайний (30 г), кора крушини крихкої (15 г). Настоювати протягом восьми годин у 500 мл окропу, потім процідити і пити по півсклянки чотири рази на день через годину після їди.

М'ята холодна корисна і як заспокійливий засіб при нервових і серцевих хворобах. При стенокардії вгамовує серцевий біль.

УКРАЇНСЬКИЙ БОГОСЛОВ

ДО ТИСЯЧОЛІТТЯ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ

«В лето 6500 (992)... взя Владимерь у блаженного патриарха Фотия Константиноградского митрополита Киеву и всей Руси Леонта, а бысть радость велика вь людехь... и постави Леонть митрополить Чернигову епископа Неофита, в Ростовь — епископа Федора, вь Володимирь — Стефана, а в Белгородь — Никиту...» (ПСРЛ, т. 9, ст. 61).

Ця літописна згадка є підставою для святкування в 1992 р. тисячоліття Волинської єпархії. Це, безперечно, важлива подія в історії Православної Церкви, яка має велике значення не тільки для Волині, а й загалом для всього Православія. Адже церковне життя на Волині мало великий вплив на інші землі Київської Русі і сусідніх держав, а пізніше — нових державних структур, до складу яких входила Волинь.

Народна пам'ять зберігає свідчення, яке підтверджується археологічними даними, що православна віра на Волині з'явилася ще задовго до офіційного хрещення Русі в 988 р. Її принесли на Волинь учні святих рівноапостольних братів Кирила і Мефодія, просвітителів слов'янських. За свідченням літописця, кордони Моравської єпархії на північному сході проходили по річках Буг і Стир. Отже, тут уже в IX ст. існували великі осередки християнства. Після смерті Моравського Мефодія німецькі місіонери-католики прогнали учнів святих братів. Частина з них пішли у Галичину і Волинь, де вони продовжили свою християнську місію. Підтвердженням цього є залишки древнього храму у вигляді ротонди, виявленого під фундаментами храму в урочищі «Стара котедра» на Федорівці біля Володимир-Волинського. (Залишки

таких храмів, які датуються IX ст., знайдено в Галичі, Перемишлі та Велеграді, древній столиці Моравії [1]).

Великий князь київський Володимир, ідучи в 981 р. походом на Червенські міста, зруйнував цей храм, а коли став християнином, то побудував на залишках храмового фундаменту новий храм в честь Успіння Богоматері — як кафедральний храм для волинських єпископів.

У фондах бібліотеки Перемишльської діоцеції в кінці IX ст. зберігався рукопис латинською мовою, з якого дізнаємося про імена перших єпископів міста Володимира: Joanes, Antonis, Anythi, Cordius, Helias, Stephanus, Symeon.

Імена перших п'яти єпископів нам невідомі, але якщо прийняти до уваги, що християнство на Волині вже в кінці IX і протягом X ст. мало тверду основу, то це ті єпископи, які були у древній Ладомирії (Володимирі) до офіційно призначеного в 992 р. митрополитом Леонтієм єпископа Стефана-Болгарина для Володимира.

Слід відмітити, що літописи не зберегли згадок про те, що християнізація Волині зустрічала на своєму шляху опір язичества, як це було в інших землях Київської Русі. Це також є доказом, що Волинь була вже обізнана з християнством.

Серед волинських єпископів ми знаходимо двох святителів, причислених до лику святих. Це єпископи Стефан II (1090—1094) та Амфілохій (1105—1122).

Кордони древньої Волинської єпархії включали сучасну Холмщину, Волинське Полісся аж до Житомирщини і Поділля, а на південному заході — до Галичини. В пізніші часи поряд з Володимирською єпархією виникла єпархія Луцька, а в XIX ст. центр зміщується до Житомира.

За свою тисячолітню історію Волинська єпархія зазнала багато незгод, утисків з боку католиків і світських можновладців. Тут зароджувалась ідея Брестської унії 1596 р.; тут починалась запекла боротьба за православну віру в XVII ст.: тут почалось повернення до віри своїх предків в кінці XVIII — на початку XIX ст. Під час другої світової війни на Волині зароджується автокефальний рух, який очолює єпископ Луцький Полікарп (Сікорський). Пережила Волинська єпархія і комуністичний режим, руйнацію храмів і монастирів. Але всі незгоди, всяку біду, яка приходила на нашу землю, Православна Церква на Волині завжди переживала, очищаючись і загортовуючись, і знову збирала в своїх храмах віруючих, вела їх до спасіння.

Історія Волинської єпархії, на теренах якої переплелися церковні і політичні стежки Сходу і Заходу, православія і католицизму, містить багато загадок. Вона чекає своїх дослідників. Тут залишились чудові пам'ятки церковної архітектури; тут плідно працювали церковні іконописці і художники, серед яких всесвітньо відомий Іов Кадзелевич; тут були перші центри книгодрукування в Україні; тут діяла вища школа — Острозька академія та ін.

Виходцями з Волині в Канаді створений і працює Інститут дослідження Волині. Плекаємо надію, що наукові сили, які працюють над вивченням історії Волині у нашій державі, об'єднаються з побратимами з Канади для спільної праці.

Зустрічаючи своє тисячоліття, Волинська єпархія, яка має на сьогодні 450 церковних громад, два монастирі (Святогорський Успенський в Зимно і Миколаївський в Жидичині), відроджену Волинську духовну семінарію в місті Луцьку, дивиться з надією в майбутнє, твердо вірить, що молитвами Божої Матері, святих угодників землі Волинської Господь благословить наступаючий новий відлік її буття миром і злагодою, дальшим утвердженням Православної віри і її спасительної місії на землі.

З найкращими побажаннями
Єпископ Волинський і Луцький,
ректор Волинської духовної семінарії
Єпископ Варфоломей.

Протоієрей Петро ВЛОДЕК

ПРАВОСЛАВ'Я НА ВОЛИНІ

Перші сімена віри Христової

Найвидатніший літопис — Лаврентієвський — оповідає, як святий апостол Андрій, проповідуючи Христову віру на берегах Чорного моря (Понтійського, або Руського), «пішов» уверх Дніпром до місця, де тепер стоїть Київ, і, благословивши гори, предрік, що «на горах тих засяє благодать Божа». Отже, зерна віри Христової вже в I ст. були посіяні на слов'янських землях. Можна припустити, що пагони її досягли і Волині. Достеменно відомо, що вже значно раніше, ніж було прийнято християнство на Русі, деякі мешканці Волині вже були християнами.

У житті святих братів-просвітителів слов'ян Кирила і Мефодія читаємо, що кордони єпархії святого Мефодія, архієпископа Моравського, простягалися «до реки Зтир». Отже, цілком можливо, що в IX ст. на Волині вже могли бути цілі громади християн з своїми храмами та ієрархами. Одначе загальне охрещення Русі відбулось, як відомо, пізніше, за київського князя Володимира, в 988 р. За Володимира була організована і Руська Церква на чолі з митрополитом-греком і єпископами-греками або болгарами. До більших міст Київської Русі були Володимиром направлені єпископи. У 992 р. митрополит Леонтій розділив Руську Церкву на єпархії, їх було шість: в Києві, Новгороді, Чернігові, Ростові, Володимир-Волинському і Білгороді. Князь Володимир розумів потребу мати своїх освічених священиків. У Києві створювалися перші школи, а відтак, і в інших містах Русі. Син Володимира, Ярослав Мудрий, продовжуючи справу батька, піклувався про освіту — в Києві «собра писцы многи», заснував також бібліотеку при збудованому ним храмі святої Софії, дбав про поширення освіти серед молоді.

На захід від Києва, поза землею полянською, себто на Волині, Поліссі (Турів), у Перемишлі, Червені, Белзі та інших містах Галицької землі, в кінці XI ст. християнство швидко витіснило поганство. Щоправда, на півночі, в Новгород-Псковській землі, по глухих просторах язичеські звичаї ще трималися до початку XIII ст. Волинь у цьому відношенні передувала. Першим єпископом Володимир-Волинським був Стефан, болгарин, присланий сюди ще князем Володимиром у 992 р. Та згодом ми бачимо на Володимир-Волинській кафедрі вже місцевого єпископа, святого Стефана II (з 1091 р.), який до свого єпископства був учнем преподобного Феодосія Печерського (1074) і його наступником в управлінні Києво-Печерським монастирем. Третім єпископом на Володимир-Волинській кафедрі став святий Амфілохій, хіротонізований (1105) митрополитом Київським Никифором. Він протягом 17 років управляв єпархією. Всього кілька поколінь відділяли його час від хрещення Русі, і чимало праці щодо управління церквою лягло на його плечі.

У XII ст. Волинське князівство розділилося на кілька удільних князівств, внаслідок чого влада єпископа послабшала. На короткий час князь Роман Мстиславич в 1199 р. об'єднав галицькі і волинські землі. Але в 1240 р. татарська навала зруйнувала Київ. Князь Данило Галицький ще деякий час боровся з золотоординцями, але в 1259 р. вони зайняли Волинь.

Православна церква на Волині за панування Волинсько-Галицьких князів розвивалась і процвітала. Були спроби деякий час мати навіть окремого від Києва митрополита у Галичині і на Волині. Не змінилось становище православних і тоді, коли литовський князь Любарт, православний, одружився в 1335 р. з Бушею — дочкою князя Луцького — і обняв владу у Волині. Литовці, відчуваючи культурну перевагу волинян, однак, не змінювали суверенних прав і місцевих законів, дотримуючись принципу: «Ми старого не рушимо і нового не запроваджуємо». Адміністративна, військова і духовна влада була зосереджена в місті Луцьку. Доля Волині була пов'язана з історією Литви, а відтак, і Польщі.

Огляд шкільництва і освіти

Треба гадати, що центром освіти на Волині вже з прийняттям християнства на Русі стало місто Володимир. Чернець Василій пише в кінці XI ст., що він перебував у Володимир-Волинському, щоб «доглядати за школами і навчати вчителів». Отже, не одна школа існувала на Волині. Про рівень освіти на Волині свідчить той факт, що Галицько-Волинський князь Ярослав Осьмомисл (1188) знав вісім мов. Він заснував школи при монастирях, де дітей навчали різним наукам, забезпечував їх необхідними книгами.

Вченістю і мудрістю відзначався також волинський князь Володимир Васильович, який не тільки придбав багато різних книг, а й переписав «Апостола» та інші духовні твори, які передавав до церков і монастирів.

У той час, крім богослужбових книг, популярними були збірники богословського, історичного, географічного, філософського характеру, а також енциклопедії, риторичні твори тощо.

Після татарської навали в 1240 р. і упадку Києва Галицько-Волинське князівство набуло особливої сили. Культурним центром став Володимир-Волинський.

Про рівень освіти того часу свідчить факт асиміляції литовських вельмож і князів, які у XIV ст. заволоділи Волинню (а потім усією Правобережною Україною). Панівною в Литовській державі до Люблинської унії (1569) була мова руська.

Ширилось шкільництво на Волині і в XVI ст. Поштовхом до цього спричинилася поява тут протестантів, які заснували на Волині школи, друкарні. Для боротьби з ними католики, які захопили Волинь, звернулися по допомогу до ордену єзуїтів. Але останні, справившись швидко з протестантами, обернули свою зброю проти православних.

Для захисту своєї віри і народності треба було боротись їхньою зброєю — цебто за допомогою освіти.

На противагу єзуїтам українці почали закладати всюди свої школи і серед них в 1577 р.— першу вищу школу в Україні в м. Острозі. В Острозі вивчались мови: слов'янська, грецька, латинська, польська, різні науки. Це була єдина вища школа на західних землях України. Волинь, як відомо, своєю історичною долею була пов'язана з Галичиною.

Як відомо, у XVI ст. проста дівчина-бранка з невеличкого містечка Рогатин Настя Лисовська (Роксолана), дочка священика, потрапивши в турецький полон, стала дружиною султана Сулеймана. Крім української, польської, російської мов, вона могла розмовляти з європейськими дипломатами латинською мовою, знала й турецьку мову, східну літературу. Отже, не тільки хлопці і не тільки в Острозі, а й дівчата у віддалених містах також були високоосвіченими.

В Острозі в 1581 р. Іван Федоров вперше на Русі видрукував Біблію. Крім Острозької, славились в той час друкарні в Пересопниці, Дермані, Луцьку, Четвертні, існували й «мандрівні» друкарні. З історичних пам'яток слід згадати «Пересопницьке євангеліє» (1651), створене в Пересопницькому монастирі за 12 км від Рівного, і переклад євангелія простою народною мовою, зроблений Валентином Негалевським (1581) з волинського села Хорошева.

У XVII ст. стали відомі такі культурно-освітні центри, як школи в Гощі, Луцьку, Немирові, Пересопниці та інші, де освіту здобували як діти духовенства, так і світських осіб, багатих і бідних, сиріт і старчат, як свідчить про це відомий посол Волині до сейму Лаврентій Древінський.

В кінці XVI ст. перед самою унією у Володимирі існувало дві школи при православній кафедрі: одна з слов'янською мовою навчання, а друга — з грецькою. Пізніше школами заволоділи уніати.

Стисло з історії Волині

У середині XIII ст. розрізнені литовські племена об'єднались у Велике князівство Литовське. В XIV ст. деякі руські землі перебували під владою Литви, а згодом — і майже вся Правобережна Україна. Литовці, як було сказано вище, не чинили жодних перешкод православній церкві, і мешканці Литовської держави, лише десяту частину якої складали литовці, могли говорити навіть в уряді своєю рідною мовою.

Але так продовжувалось недовго. На заході України зростала і розвивалася сильна в той час держава — Польща. Сталося так, що поляки запропонували литовському князеві Ягайлові (Якову) бути королем Польщі та видати за нього 16-літню королеву Ядвигу за умови прийняття ним католицької віри. Ягайло, який не був твердим у православній вірі, прийняв пропозицію, і в 1386 р. сталась династична унія між Польщею і Литвою. При потомках Ягайла обидві держави були об'єднані однією династією. Становище православних в Литві було тоді ще терпимим, але коли Сигизмунд-Август зайняв престол, постала загроза роз'єднання цього союзу, бо король був бездітним. Тоді шляхта, щоб не втратити частину України і Білорусії, поспішила підписати політичну унію в Любліні (1569), згідно з якою обидві держави об'єднувались. Ця унія відкрила польським феодалам і католикам доступ в Україну і Білорусію. Тепер католикам залишилось укріпити свою державу ще й у релігійному відношенні.

Після об'єднання Литви з Польщею в 1569 р. Волинська земля була перейменована на Волинське воєводство з повітами Луцьким, Володимирським і Кременецьким.

Кількість сільських осель на Волині в 1583 р. сягала 1600, в них проживало біля 300 000 жителів.

Для того щоб союз Литви, де більшість населення були православними, з Польщею був міцним, польська шляхта вирішила створити церковну унію Православної Церкви з римо-католицькою. Для польської державної влади найвірніший шлях сколонізувати українські землі, асимілювати українську людність цих земель лежав, на їх думку, через унію. Так, у 1596 р. була підписана відома церковна унія — Брестська. Тоді два православні єпископи — Луцький, Кирило Терлецький, та Володимирський, Іпатій Пацей,— зрадивши свою православну віру, піддались намовам короля і обіцянкам мати рівне становище з католицькими біскупами та засідати разом з ними в сеймі. Вони стали намовляти на унію з католицькою церквою слабохарактерного Київського митрополита (Київ тоді входив до складу Польщі) та інших православних єпископів. Ці двоє поїхали в Рим, підписали там унію, а відтак король скликав собор у Бресті (1596), щоб об'явити про неї. На стороні уніатів були митрополит Михаїл Рогоза, два вказані зрадники, ще двоє єпископів та посли папи, короля і католицькі біскупи.

Православна сторона зібрала свій собор. З православних єпископів найбільш стійкими у своїй прадідівській вірі виявились два галицьких єпископи: Львівський, Гедеон, і Перемишльський, Михаїл. На цей собор прибув митрополит Сербський Лука та два екзархи східних патріархів: від Александрійського — Кирил Лукаріс і від Константинопольського — Никифор, бо Київська митрополія підлягала Константинопольському патріархові. Всі вони разом з православною шляхтою, духовенством і представниками від мирян і церковних братств осудили уніатський собор і його єпископів та послали уніатам своє рі-

Покровська церква. 1840 р.
Смт Цумань Ківерського району.

шення. Київська митрополія, говорилось у рішенні, є підлегла Церкві Східній, тобто Константинопольському патріархові, і сама не може вирішувати такого важливого питання. Король, одначе, затвердив рішення уніатського собору, що також було порушенням законів, оскільки світська влада не мала права втручатись у справи Церкви. Тепер почались окатоличення й полонізація українського населення. Королі, одначе, глибоко помилились; замість єдності вони посіяли серед підлеглих ворожнечу і розбрат.

Помилився і папа, який думав через унію Західно-Руської Православної Церкви з Римом підпорядкувати всю Руську (Московську) Православну Церкву. Тут римська дипломатія виявилась слабшою за московську, бо в Римі, за висловом істориків, «ще в XVI в. знали про Москву менше, ніж про Китай». Ватікан не розумів, що для Москви унія має не тільки церковно-догматичну і церковно-обрядову сторону, а й державно-політичну та національну. Московський цар уже посів те місце в церкві в московській церковній ієрархії, що й папа в римській. Ідея «Москви — третього Риму» не потребувала «першого Риму». Папа і король цього не знали. Але наступ почався, і Волинь сприйняла напад першою.

Для православних настали важкі часи. Соціально-економічний гніт доповнювався національно-релігійними утисками. Наступу католицтва не витримала передусім українська православна інтелігенція. Єзуїти мали добрі школи, де вчилися діти української шляхти, які потім покидали свою православну віру, ставали католиками, зраджували свою націю.

На захист батьківської віри стало українське міщанство, засновуючи в містах церковні братства і братські школи. Народні маси вели вперту боротьбу проти засилля шляхти і окатоличення. Населення Волині взяло активну участь

у Визвольній війні 1648—1654 рр., а згодом — у повстаннях Залізняка і Гонти.

Після поділу Польщі унія в межах Росії поступово припинилась: на Волині в 1794 р., в Білій Русі і Литві в 1839 р., на Холмщині в 1875. В Галичині, що до 1919 р. входила до Австрійської імперії, а з 1920 по 1939 р. знову знаходилась у межах Польщі, унія продовжувала існувати поряд з римо-католицтвом як обрядова його відміна.

Історична доля після першої світової війни

Після 1921 р. згідно з Ризьким трактатом до складу відновленої Польщі відійшла західна Волинь майже з мільйонним населенням. 1931 р. православних у Польщі налічувалося, за підрахунками польських учених, 3 млн 762 тис. чоловік. Волинська єпархія в дореволюційний час мала 1200 парафій. Під Польщею Волинська єпархія складалася в основному з українців, мала в 1925 р. 760 парафій. (Поліська єпархія мала 298 парафій, Віленська — 158, Гродненська — 130, Варшавсько-Холмська — 65.) Оскільки Волинська єпархія була найбільшою, вона мала три вікарних єпископи: Володимир-Волинського, Крем'янецького і Острозького. В Крем'янці був вікарієм єпископ Діонісій Валединський, росіянин, посвячений в 1913 р. в Почаївській лаврі з участю патріарха Антіохійського Григорія IV. Уряд Польщі незабаром (1 липня 1921 р.) визнав єпископа Діонісія керуючим єпископом Крем'янецьким.

28 вересня 1921 р. патріарх Тихон за згодою польського уряду призначив своїм екзархом у Польщі митрополита Георгія Ярошевського, українця, колишнього ректора Петербурзької духовної академії. До нього тут діяв надєпархіальний «Церковний совет», який він закрив.

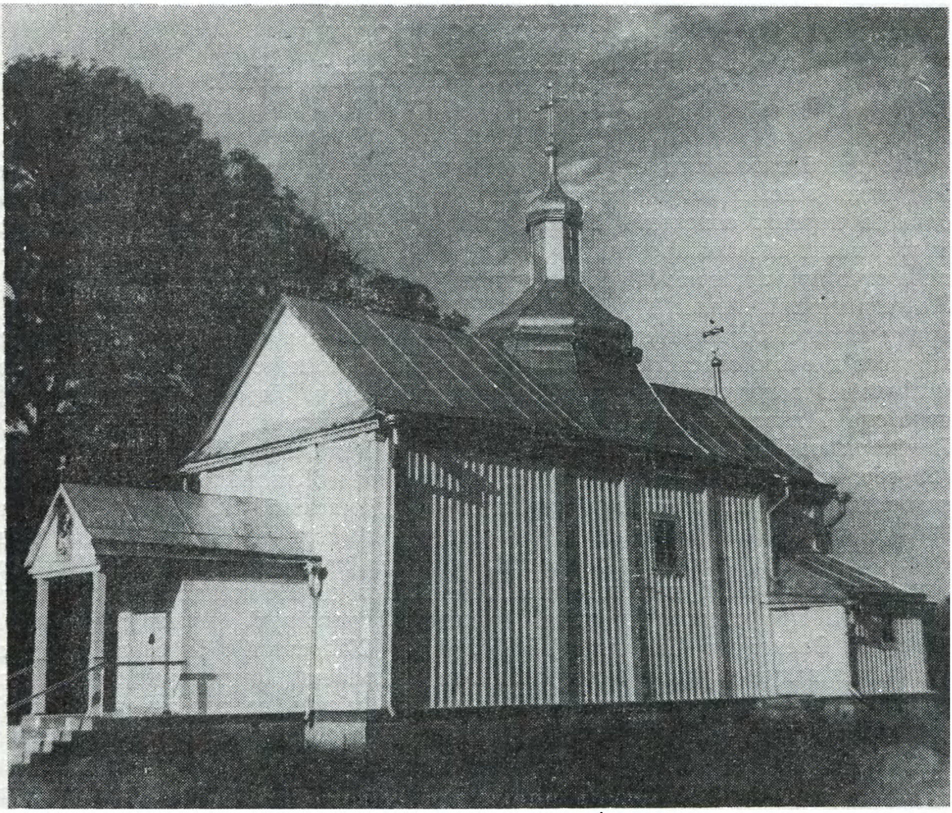
Це призвело до того, що митрополит Георгій нажив собі ворогів. До того ж польська влада безцеремонно втручалась у церковне управління, очолюване митрополитом, вимагаючи відокремити Православну Церкву в Польщі і вийти з-під впливу патріарха Московського Тихона та проторувати цим шлях до автокефалії Православної Церкви в Польщі, де церква не була відділена від держави.

Митрополит Георгій змушений був підкоритися цим вимогам. Противники автокефалії серед духовенства не погоджувалися з такою поступливістю митрополита. І один із них, твердий противник автокефалії архімандрит Смарагд Латишенко (білорус), 8 лютого 1923 р. стріляв у митрополита Георгія. Це, навпаки, справу автокефалії прискорило. 27 лютого 1923 р. після смерті митрополита Георгія на митрополичу кафедру було обрано архієпископа Волинського Діонісія. Повідомлено було про це не патріарха Тихона в Москві, а Царгородського Вселенського патріарха, з тим щоб вийти з підпорядкування Москві. Польський уряд мав в Царгороді цей крок підтримати. По суті, це означало зміну юрисдикції. Патріарх Царгородський Григорій VII визнав автокефалію Православної Церкви в Польщі Томосом від 13 листопада 1924 р. Таким чином, митрополит Діонісій зайняв дві кафедри: Варшавсько-Холмську і Волинську.

10 квітня 1932 р. у Варшаві був посвячений в сан єпископа-вікарія для Луцької кафедри архімандрит Полікарп, українець.

Єпископ Полікар (Петро Дмитрович Сікорський) народився 20 червня 1875 р. на Київщині. У 1922 р. на 48-му році життя прийняв чернечий постриг і був призначений намісником Дерманського монастиря. Єпископ Полікарп в Луцькому Свято-Троїцькому соборі правив церковно-слов'янською мовою, а в маленькій Чеснохрестській церкві — українською. Собор Чеснохрестського братства згорів ще в 1803 р., а з уцілілого вівтаря потім було відбудовано церковку, де і відбувались богослужіння.

Після української маніфестації 10 вересня 1933 р. в Почаєві з домаганням мати окремого правлячого єпископа-українця на Волині, в 1934 р. сюди був призначений єпископ Гродненський і Новогрудський Алексій (Громадський), з

Церква Різдва Богородиці. 1607 р.
Село Мовників Іваничівського району.

кафедрою в Крем'янці. Народився він 1 листопада 1882 р. в дяківській родині на Холмщині. Вчився в Холмській духовній семінарії за ректорвства там архімандрита Євлогія (Георгіївського), пізніше митрополита в Парижі. Виховувався серед холмського духовенства, яке, за свідченням митрополита Євлогія, «в 60-х роках XIX ст. все розмовляло по-польськи, не «хлопською», а мовою «панською», якою була мова польська». Єпископ Алексій, одначе, зберіг свою мову і національну свідомість.

Закінчивши Київську духовну академію, він був священиком в Холмі. В 1922 р. отец Александр (світське ім'я) після розторгнення нещасливого шлюбу приймає чернечий постриг і обирається на нововідкриту посаду єпископа-вікарія Луцького. Через 4 місяці він, одначе, переводиться в Гродно, а в 1934 р.— знову на Волинь. Тут єпископ Алексій приділив багато уваги Волинській духовній семінарії. (Вона в 1902 р. була переведена з Крем'янця в Житомир, а після революції 1917 р.— знову в Крем'янець, де її організацією з 1919 р. займався єпископ Діонісій.)

Владика Алексій запроваджує видання з 1925 р. церковного журналу-двотижневика «Церква і нарід», бореться з польським впливом, оскільки половина предметів в семінарії викладалась польською мовою. Була навіть спроба перевести семінарію у Варшаву і таким чином зовсім сполонізувати її.

Владика Алексій зайняв тверду позицію щодо так званої «ревіндикації» православних церков, коли були «продані» православні храми, будовані під час унії Римом для польського уряду за 2,5 млн злотих. У 1938 р. польський уряд на Холмщині і Підляшші забрав під костьоли 149 православних церков, а 189 — зовсім зруйнував. Згодом поляки вирішили добратись і до Волині. Новий воєвода Гавке-Новак (після порівняно поміркованого Юзефського) запропонував добровільно віддати католикам 14 церков. Серед них були муровані собори в Луцьку, Крем'янці, Острозі. Але православні відстояли свої святині.

Церква на Волині під час другої світової війни

Невдовзі католикам стало не до православних храмів. Наступив 1939 р. Радянські війська вступили на Волинь. В червні 1940 р. архієпископ Алексій, один із перших єпископів Волині, поїхав у Москву, де склав «декларацію» місцеблюстителеві митрополиту Сергію. В Радянському Союзі на той час було всього чотири архієреї: Місцеблюститель Сергій (Старгородський), митрополит Ленінградський Алексій (Симанський), архієпископ Дмитровський Сергій і архієпископ Петергофський Миколай (Ярушевич). А в східній Україні не було жодного діючого єпископа. Невдовзі митрополит Московський Сергій призначив екзархом Московської патріархії на західні області України і Білорусії архієпископа Миколая (Ярушевича) з титулом Волинський і Луцький. Єпископ Полікарп тоді ж став іменуватись вікарієм Володимир-Волинським. Згодом (20 серпня 1940 р.) було висвячено на єпископа Житомирського колишнього намісника Почаївської лаври архімандрита Дамаскіна (Малюту). В лютому 1941 р. для Львова висвячено почаївського архімандрита Пантелеймона (Рудника). Хіротонія відбулася в Москві, куди приїхали 12 архієреїв із Західної України, Білорусії, Буковини, Литви, Латвії, Естонії. Не поїхали і не підписали декларації про підпорядкування Московській патріархії тільки архієпископ Пінський Олександр (Іноземцев) і Полікарп (Сікорський). Єпископ Полікарп, одначе, співслужив разом з митрополитом Миколаєм (Ярушевичем), який встановив з ним молитовне єднання. В травні, за місяць до початку війни, архієпископ Олександр (Іноземцев) був виведений «за штат», а на єпископа Пінського висвячений Веніамін Новицький, за національністю білорус. В ніч на 22 червня 1941 р., коли почалася війна, архієпископ Алексій був заарештований НКВС, і його погнали етапом з іншими в'язнями. Знесилений, зморений, обстрижений, він впав на дорозі, де його й покинули. Так він врятувався.

У 1793 році до Росії відійшла східна частина Волині, а в 1795 — і західна. На території старої Волині і двох міст Київщини — Житомира і Овруча — була створена Волинська губернія і поставлений перший після уніятського періоду єпископ Варлаам, українець. Кафедра, одначе, знаходилася не в Житомирі, а в Острозі (хоча іменувалася Житомирською). Згодом 14 травня 1796 р. в місті Острозі в будинках Преображенського монастиря була відкрита Волинська духовна семінарія. Після пожежі в 1821 р., яка знищила ці будинки, в 1825 р. семінарія була переведена в місто Антопіль Острозького повіту, де знаходилась до квітня 1836 р. Потім вона була переведена в Кременець, а з осені 1902 р.перемістилась у Житомир. Після першої світової війни семінарія відродилась у Кременці, а після другої світової війни, з 1945 р.— в Луцьку.

Відкриття Волинської духовної семінарії в 1796 р. було викликане необхідністю мати на Волині високоосвічених православних священиків.

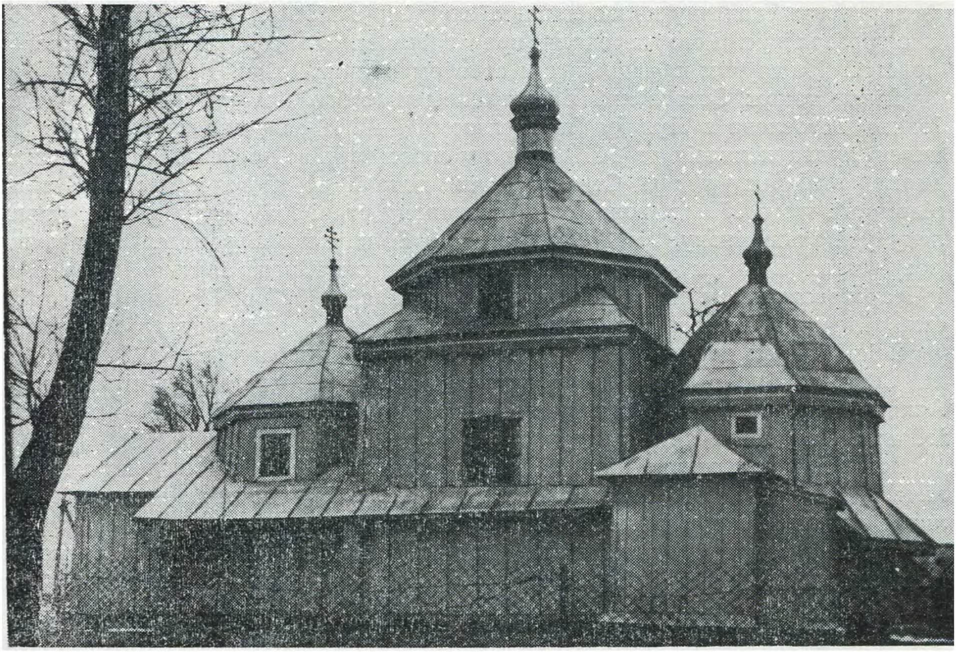
Семінарія знаходилась під мудрим керівництвом таких архіпастирів, як Віктор Садковський (звільнений в 1794 р. з варшавської тюрми), Антоній Храповицький (1902—1914), єпископ Євлогій (1914—1919) та ін.

З представників духовенства і вихованців семінарії, що займалися науковою діяльністю, треба відзначити протопресвітера Геннадія Теодоровича, який пізніше став настоятелем Маріє-Магдалинського собору у Варшаві, братів Олесницьких, Іоанна і Маркеллина, професорів Київської духовної семінарії.

Кафедра волинських архієреїв після Острога була перенесена в Почаїв, а з 1841 р. — знову в Житомир.

У 1885 р. на Волині мешкало 2 176 764 чоловіки, з них більше 1,5 млн православних, 1500 старовірів, 1 750 000 римокатоликів, 91 000 євангелістів, 1420 гуситів, 3814 баптистів, 296 000 євреїв, 103 караїми і 450 магометан. Серед осіб духовних — священиків православних 1500, 148 римо-католицьких ксьондзів, 12 протестантських пасторів, 424 рабіни і караїмський шапшал, 10 гуситських вчителів, 9 муллів і 22 баптистських проповідники.

За переписом 1911 р. Волинь займала площу 63 тис. кв. верств з населенням близько 4 млн чоловік, 70 відсотків якого становили українці, 3,5 — росія-

Церква Святителя Миколая. XVII ст.
Село Борочичі Горохівського району.

ни, 13 — євреї, 6 — поляки, 5,7 — німці. Католики у своєму володінні мали стільки ж земель, що й православні, хоча останніх було в 10 разів більше. Половина всіх земель належала магнатам.

Волинський архієпископ Антоній (Храповицький) зайняв Київську кафедру. Пізніше він був одним із трьох кандидатів у патріархи на Помісному Соборі РПЦ 1917—1918 рр. З 1914—1919 р. архієпископом Волинсько-Житомирським став Євлогій, який після 1919 р. емігрував за кордон, де був призначений керуючим Західно-Європейськими парафіями Руської Православної Церкви.

Після возз'єднання уніятів в 1839 р. кількість православних на Волині збільшилась, і в 1840 р. було утворено Острозьке вікаріатство. Вікарії мешкали спочатку в Почаївській лаврі, потім в Дермані, а з 1873 р.— в Кременці, де знаходилась в той час також і духовна семінарія.

У 1891 р. було утворено Володимир-Волинське вікаріатство. Вікарій мешкав в Житомирі і допомагав правлячому єпископові керувати єпархіальними справами.

На 1899 р. на Волині було 1999 церков, з яких приходських — 1234, соборних — 12, приписних — 506, цвинтарних — 166. В багатьох місцях діяли молитовні будинки. Серед білого духовенства протоієреїв налічувалось 36, ієреїв — 1261, дияконів — 77; серед монашествуючих: 127 ченців, 134 послушників, 37 монахинь, 411 послушниць.

На Волині було 29 церковних братств і 1447 церковних шкіл, в яких навчалося 67 000 учнів. Відомо також, що при церквах існувало 96 бібліотек. Діяла одна духовна семінарія. В 1901 р. в ній навчалося 422 вихованці. Були й духовні училища: чоловічі — Крем'янецьке (з 1817 р.), Житомирське (з 1864 р.), Мілецьке (з 1833 р.), Клеванське (з 1877 р.) та два жіночих — в Житомирі і в Крем'янці.

На Волині існувало чимало монастирів: Почаївський, Зименський, Володимир-Волинський, Дерманський, Мілецький, Тригорський, Загорівський, Загаєцький, Корецький, Любарський, Городищенський.

Найдревнішою церквою в Волинській єпархії є так звана Мстиславова у Володимирі-Волинському, збудована великим князем Київським (1168) Мстиславом Ізяславичем. У цьому храмі він і похований (1170). Храм був ка-

федральним, спочатку православним, а потім (з 1596 р.) уніятським. В 1796 р. напівrозваленим його передали православним. На сьогодні храм відреставрований і є другим кафедральним собором Волинської єпархії.

Діяли також Острозький Богоявленський собор (XV ст.); Замкова церква Іоанна Богослова в Луцьку (приблизно XII—XIII ст.), яка служила усипальницею луцьких князів до 1452 р. (до нашого часу не збереглася); Покровська церква в Луцьку над р. Стиром. Точна дата її побудови невідома. Є тільки відомості, що в 1583 р. вона була в поганому стані і її «опечатали». Тут виявлену унікальну ікону, відому під назвою Волинської Богоматері. Зараз вона зберігається в одному з київських музеїв. Написана ікона близько 1289 р. Діяла і Чеснохрестська церква в Луцьку, побудована в 1647 р. При ній були монастир, братство, вищого типу братська школа (з 1620 р.), шпиталь і друкарня.

В історичних документах згадуються такі не існуючі тепер в Луцьку церкви Святого Духа, Троїцька, Святого Лазаря, Великомучениці Катерини, Архистратига Михаїла, Святителя Миколая, Апостола Якова, Воскресенська і Святої Параскеви-П'ятниці.

Волинське воєводство після Люблінської унії 1569 р. стало центром окатоличення і полонізації населення. Протягом короткого проміжку часу місто заливає повінь різноманітних католицьких орденів, які будують свої монастирі і костьоли. В самому Луцьку діяли такі монастирі: єзуїтський, домініканський, бернардинський, тринітаріїв, кармелитський та один жіночий монастир бригідок.

Луцький кафедральний собор

На Театральній площі стоїть тепер Свято-Троїцький кафедральний собор. У 1648 р. Агнешка Станішевська і Станіслав Миновський заснували костьол і монастир для монахів-бернардинів. У 1756 р. на місці дерев'яного костьолу почалось будівництво мурованого храму за рахунок трьох жертводавців: князя-короля Радзивіла — воєводи волинського, Станіслава Прушинського — каштеляна житомирського та Соболевського, хорунжого волинського. При монастирі збудовано келії, які оточують собор. Споруди зведені за проектом архітектора Павла Гіжицького в стилі пізнього барокко. Костьол мав три поздовжніх і один поперечний нефи з барокковими волютами на центральному фасаді. Під центральною частиною знаходився глибокий підвал. Після 1795 р., коли Волинь відійшла до Росії, монастир і храм прийшли в запустіння, а в 1852 р. вмер останній монах. Дах на будівлі прогнив, а сам будинок розвалювався. Спочатку костьол в 1867 р. перебудували під військову церкву, але оскільки православні в Луцьку не мали жодного великого храму, то уряд передав костьол під приходську православну церкву, виділивши 30 тис. крб. допомоги. Віруючими було зібрано ще 270 тис. крб., і в 1876—1879 рр. архітектор Раструханов реконструював костьол.

У 1953—1954 рр. в соборі встановлено центральне опалення, а підлога викладена метласькими плитками. В 1978 р. метласькими плитками викладена підлога і в нижньому храмі, а також зроблено ремонт всієї будівлі. В 1986—1988 рр. будинок знову відремонтовано зовні і всередині та зроблено повний розпис храму.

Церква на Волині під час другої світової війни

Волинь-страдниця переживала важкі часи. Горіли села, церкви разом з людьми, заарештовувалась масово інтелігенція. В Луцьку, наприклад, за один день було заарештовано до 70 чоловік духовних осіб, діячів науки, лікарів. А скільки і гуртом, і поодинці осіб кликано на допит, на суд і без суду пони-

Успенський храм. 1643 р.
Село Низкиничі Іваничівського району.

щено фашистами, і якби тільки ними. Великої шкоди завдали храмам. На Волині в 1943 р. спалено до двох десятків церков, цілі села з церквами, а людей замордовано.

На Холмщині і Волині під час німецької окупації загинуло 83 священики, з них 43 розстріляли чи спалили фашисти, 20 — польські партизани, а решту... свої.

Різдво Христове в 1944 р. митрополит Полікарп відсвяткував на своїй кафедрі, а напередодні 13 січня 1944 р. від'їхав з Луцька. На Волині (як і всюди в Україні) не залишилось жодного автокефального єпископа: вони подалися на Захід ще до наступу радянських військ. Там їм всім (десяти архієреям і священикам з родинами — біля 600 душ) дав притулок митрополит Діонісій Варшавський. Потім подались вони до Чехії, Німеччини, а після капітуляції Німеччини роз'їхались по всьому світу. Збирали вони свої собори, семінари, наради, виносили постанови. Повної згоди між ними не було, хоча усі наради мали за ціль згуртувати автокефалістів в усьому світі.

Заслуговує на увагу спроба поєднання УАПЦ з Українською Американською Церквою та справа митрополита Іоанна Теодоровича, єдиного ще живого архієрея, який був поставлений в єпископи липківською, тобто самосвятською, ієрархією, коли на основі так званих Київських канонів у 1921 р. у Софійському соборі самі священики без єпископів посвятили собі єпископів. Постало питання: хто мав бути Первоієрархом всіх автокефалістів: митрополит Полікарп чи митрополит Іоанн Теодорович? Останній не був впевнений в канонічності свого єпископського висвячення і хотів приєднатись до Церкви автокефальних єпископів. Світські особи і частина духовенства на з'їзді в 1947 р. в Ашаффенбурзі (ФРН) визнали його єпископом і утворили свою «соборноправну» церкву на чолі з митрополитом Іоанном Теодоровичем. Єпископи-автокефалісти тоді ж, на Соборі в Мюнхені, не визнали Київських канонів і постановили приєднання митрополита Іоанна Теодоровича довершити чином архієрейської хіротонії. Два роки пізніше цей американсько-канадський митрополит був таки пересвячений, і участь в хіротонії брав навіть митрополит Мстислав, який до того визнав Київські канони. Згодом пішли з життя засновники УАПЦ: в 1948 р. в Мюнхені помер митрополит Александр Поліський, а в 1953 р. на 79-му році життя — митрополит Полікарп.

Важливо зазначити, що ні згаданої автокефальної церкви, ані канонічності її ієрархії Руська Церква не визнала. Так само не визнали тієї церкви ні східні патріархи, і ні одна з православних автокефальних церков.

Становище церкви після війни 1941—1945 рр.

А що ж було на Волині? Тут також пересвячували. Правда, пересвячували не архієреїв, а священиків, які були рукоположені митрополитом Полікарпом і які почали повертатись до Руської Православної Церкви.

Першим архієреєм на Волині після війни був єпископ Пітірим (Свиридов), потім єпископ Максим (Бачинський), згодом 23 травня 1944 р.— призначений єпископ Николай (Чуфаровський). Завдяки його діяльності значна кількість парафій поповнилася священиками за рахунок дияконів і дяків, які на Волині були обізнані з богослужбовою практикою. Завдяки його зусиллям в Луцьку відкрита була духовна школа.

Життя вимагало високоосвічених пастирів. І з цією метою були засновані в 1945 р. пастирські курси, через рік перейменовані в Волинську духовну семінарію. Семінарія містилась при Свято-Троїцькому соборі в будинку колишньої польської школи, яка була під час війни напівзруйнована. Після єпископа Николая Волинсько-Ровенську єпархію обійняв Варлаам (Борисевич) — з 1946—1948 р., а потім — єпископ Панкратій (Кашперук) — з 1948—1952 р. Багато зробив для розвитку тоді ще бідної в післявоєнні роки єпархії єпископ Палладій (Камінський) — у 1952—1856 рр. При цьому діяльному і енергійному архієреєві був відремонтований кафедральний собор, збудований будинок єпархіального управління, значно розширені учбовий і житловий корпуси семінарії, а кількість семінаристів доведена до 150 чоловік в 4-х класах. Це були часи розвитку духовної школи на Волині. В семінарії владика Палладій бував майже щодня, і все поспішав, всіх підганяв, розробляв плани, давав пропозиції.

На чолі семінарії стояв ректор протоієрей Николай Тучемський, який мав великий педагогічний досвід (до того — ректор Віленської духовної семінарії). Був підібраний належний педагогічний персонал з богословською освітою. До його складу входили такі викладачі, як Є. Богуславський, протоієреї Василій Осташевський, Валерій Синютевич, Михаїл Варжанський. Потім перперсонал поповнився молодими богословами з вищою богословською освітою. Славились своїм виконанням хор семінарії та струнний оркестр при семінарії. Владика Палладій вмів підібрати кадри, був хорошим адміністратором.

Його поспішність була виправданою, бо потім наступили для церкви і духовних шкіл важкі часи. Починаючи з 1960 р. стали закриватись духовні семінарії Руської Православної Церкви. З восьми семінарій п'ять було закрито, Волинська духовна семінарія проіснувала до осені 1964 р. Трималась вона до останнього часу завдяки глибокій вірі, відданості, мужності як викладачів, так і тої невеликої кількості семінаристів, яких один старий викладач називав не учениками, а мучениками. Семінарія виконала своє призначення — майже за 20 років свого існування випустила біля 500 молодих священиків, які досі, хто ще живий, працюють на Волині і поза її межами.

Після єпископа Палладія Волинську кафедру займали архієпископ Панкратій (вдруге) — з 1958 по 1962 р., єпископ Мефодій (Мензак) — з 1962 по 1964 р., єпископ Леонтій (Гудимов) — у 1965 р., архиєпископ Даміан (Марчук) — з 1965 по 1987 р., архієпископ Варлаам (Іллющенко) — з 1987 по 1990 р. Волинською єпархією, від якої тепер відділена Ровенська єпархія, очолювана архієпископом Іринеєм (Середнім), керує єпископ Варфоломій (Ващук) з 24 лютого 1990 р.

За вказаний період Волинська єпархія переживала особливо важкі часи в 70-х і 80-х роках, коли десятки храмів були закриті або й зруйновані. Під загрозою був і Свято-Троїцький кафедральний собор в 1962 р. Спроба закрити святиню співпала з 4-м серпня, днем святої рівноапостольської Марії Магдалини Мироносиці. І, власне, «мироносиці» — старше і середнього віку жіноцтво —

юрбами прийшли захищати свою святиню. Перед зачиненими церковними дверима виросли гори квітів, східці в храм змочені були сльозами, до Бога і до Пресвятої Діви Марії лилась гаряча молитва. Наступного дня церква згадувала пам'ять ікони Божої Матері Почаївської, яка врятувала в давнину монастир від турків. І Божа мати спасла Луцький собор. Міська влада змушена була відступити і дозволила відкрити храм.

Після того як натовп віруючих ввійшов у собор, молитви, сльози, плач та голосіння, мабуть, чути було до самого неба. Треба відзначити мужність і твердість у вірі тодішніх двох ще молодих соборних священиків: отця Віталія Малюжковича (нині покійного) і отця Адама Бровчука, які не відреклись від своїх обов'язків, незважаючи на погрози урядових осіб.

З осені 1990 р. на Волині відновила свою діяльність духовна школа. Необхідність в богословських освічених пастирях була велика, бо знову випробовується наша православна віра. Знову заявляє про себе унія, знову виникли міжрелігійні конфлікти, знову українці ворогують і сваряться між собою.

З вищезгаданого ми бачимо, скільки зла нашій Церкві і нашому народові принесли в роки війни розділення, коли по нашій вині, нашими людьми, нашими віруючими робились кривди і проливалась кров наших людей, наших священиків і навіть нашого волинського архієрея. Знищити людину можна легко і скоро, а виростити, вивчити — довго і важко. І як прикро, що ми так швидко забуваємо уроки минулого.

Після того як 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт про незалежність України, підтверджений всенародним референдумом 1 грудня того ж року, Українська Православна Церква отримала більші можливості розвивати свою діяльність і зайняти належне місце в нашій незалежній державі і серед православних церков світу. Вона тепер має всі канонічні підстави бути самостійною, бо в незалежній державі має право бути незалежна Церква. На Всеукраїнському Соборі українських єпископів, духовенства і мирян 1—2 листопада 1991 р., що відбувся в Києві, одноголосно вирішено було подати клопотання про надання нашій Церкві статусу повної канонічної автокефалії. Хоча ми знаємо із історії, що шлях до автокефалії буває іноді довгим, але ми вже стали на нього і прямуємо, і віримо, що з Божою допомогою будемо мати те, на що наша Церква має законне право.

Святе Євангеліє. Видане при Станіславі Августі. Із Введенської церкви у селі Литовеж Іваничівського району.

Віруючі Волині мають багато прикладів з історії нашого краю, що свідчать — тоді тільки досягалась мета, до якої йшов наш народ, тоді тільки він насолоджувався миром і спокоєм, коли між всіма людьми нашого Волинського краю панувала згода і єдність. Об'єднати нас може тільки Церква, глибока віра і християнське життя згідно з вірою. Ми визнаємо, що наше суспільство ще глибоко хворе. Але ми вже на переломі нашої історії. До Церкви тепер звертається дедалі більша кількість невіруючих людей, які в ній, власне, хотять бачити моральну опору. Від неї чекають допомоги і порад. І Церква може впливати на моральний стан суспільства, вона володіє великим моральним потенціалом і великим історичним досвідом впливу на духовне життя людей. Церква присвячує свої зусилля вихованню віруючих в дусі Божественних законів, утвердженню в них гідності, людської особистості, зміцненню святості сімейного вогнища, сумлінному ставленню до праці на благо ближніх. Люди потребують милосердя, доброзичливості, співчуття. Віруючі повинні виявити ці якості насамперед для блага нашої незалежної України.

Ми усвідомлюємо собі, що командно-адміністративна система минулих десятиліть руйнувала моральні основи нашого суспільства, підривала основи нашої Православної Церкви. Ісус Христос казав: «По тому знатимуть усі, що Ви мої ученики, якщо будете мати любов між собою» (Ін. 13, 35). А святий Апостол Павло доповнює ці слова нашого Господа порадою: «Будьте братолюбиві один до одного з ніжністю, випереджуйте один одного шанобливістю... Не бувай переможений злом, а перемагай зло добром» (Рим. 12, 10. 21). Хай та релігійна громада рахує себе більш справедливою, де більше духовності і менше осуду. Хай ті церкви залічують себе до ліпших, де ліпше моляться. І якщо ми бачимо, що в сучасний момент всі політичні партії в Україні об'єднались навколо свого Президента, то, мабуть, і нам, віруючим, треба об'єднатися біля Глави нашої Церкви — Господа нашого Ісуса Христа. Будемо вірити і молитись, щоб так невдовзі сталося.

Протоієрей Віктор МЕЛЬНИК

ЗА ВІРУ, МОЛОДЬ, ЗА ВІРУ! — закликав Богдан Хмельницький козаків, ведучи у бій з ворогом

340 років тому відбулася печальна, повчальна і славна для українського народу битва під Берестечком. Після нашестя монголо-татар не збиралося більшого числа воїнів на одному полі — їх було біля півмільйона чоловік і більше двох мільйонів коней. Історія України має дві берестечківські рани: першу — духовну — унію, другу — тілесну.

Берестечківська битва — це лише одна сторінка шестилітньої війни з польською шляхтою. Не вивчаючи причин, мотивів і наслідків, не аналізуючи цей катаклізм для України і Польщі, неможливо належно оцінити не лише цю битву, а й усю війну. Які ж причини цієї війни?

Різні історичні школи по-різному трактують їх. Польські історики вважають Визвольну війну українського народу «бунтом» і називають її «домовою» (громадянською, за теперішньою термінологією). Але ж і вони визнають істинні причини війни. Так, Веспасіан Кохановський писав, що «ляхи великі тяжествія людям українським і козакам налагаху, насилія і обіди церквам Божіїм творяху» і «таковими мученіями казняху, яко ниже погоне такових смишляху мученій».

Старі українські історики, зокрема Григорій Грабянка (гадяцький сотник, полковий осаул, суддя обозний), перелічуючи попередні козацько-селянські повстання, говорить, що головними їх причинами були введення унії, віддача православних храмів в оренду нехристиянам і особиста образа Богдана Хмельницького. Представники школи М. Грушевського вважають головною причиною релігійне гноблення українського народу, радянські історики (А. Козаченко) — погіршання економічного становища, посилення національного гніту козацтва, селянства і нижчого духовенства. Церковні дослідники (І. Шабатін, В. Никонов) головною причиною вважають релігійне питання, яке так тісно переплетене з політичним, що їх неможливо розділити.

Великий Кобзар називає причиною «вольную волю», але ж у це поняття, на нашу думку, він включає православну віру, оскільки українці часів Визвольної війни були в основній своїй масі православними. Воля без віри для них не могла існувати, вона органічно виростала із віри. Віра мала глибоке психологічне і духовне коріння, вона формувала волю, вимальовувала і реалізувала її. Слід згадати, що Тарас Григорович пише про «вольную волю», перебуваючи в засланні, і це творить певні живі асоціації волі, його надію.

Приводом до виступу було кривдження української православної шляхти шляхтичами-католиками (особливо неофітів), і це особливо відчув майбутній гетьман, який просив у запорожців допомоги і свою образу описував так: «Поляки віддали нас у рабство клятому плем'ю орендарів. Погляньте на старого козака, головного писаря Запорозького Війська. Повоювавши за них, я мріяв лише про спокійне життя. Вони захопили мій маєток, заволоділи моїми статками, викрали мою жінку. Вони вбили мого сина, усе вкрали, навіть коня. Вони засудили мене на страту, я прийшов просити у вас притулку. Змилуйтеся над давнім товаришем: хай моє життя навчить вас, яку долю вам готують наші спільні вороги». Відповідь була такою: «Готові вмерти за Вітчизну і православну віру».

Богдан Хмельницький відважився на воєнний виступ після того, коли він, походивши по судах в справі Чаплинського і не знайшовши підтримки, приніс свою скаргу королю Владиславу. Той, знаючи свавілля шляхти, бажаючи зміцнити конституцію і королівську владу, бачив у козаках своїх союзників. При цій «домовій» війні король мав намір набрати наймане військо, щоб бути незалежним від панів і досягнути своєї мети. Козаки мали зіграти не останню роль у цій справі. При скарзі Хмельницького Владислав вигукнув: «Що я можу вдіяти? Хіба не маєте більше своїх шабель? Перестали бути козаками?» Б. Хмельницький зрозумів це як підтримку короля і навіть свою скаргу не оформив офіційно. Пам'ятаючи цей факт, стає більш зрозумілою поведінка гетьмана в звитяжних боях першого періоду війни (щадить короля, не йде на Варшаву, складає договір і вірить полякам, маючи досвід їх віроломства).

Коли стає зрозуміло, що поляки і не думають виконувати Зборівську угоду, гетьман готується до другого періоду Визвольної війни. Богдан Хмельницький, добре розуміючи роль Православної Церкви в житті українців, вживає необхідних заходів для збереження встановлених віками відносин між населенням, церквами, монастирями і духовенством.

Так, 17 червня 1648 р. він видає Універсал Густинському монастирю (що мав тісні відносини в Росією), в якому забороняв будь-кому захоплювати монастирське майно, вимагав покарати тих, хто вчинив напад на монастир Флора і Лавра, наказав «бути послушниками і всіляку повинність, як і раніше, по звичаю віддавати», києво-печерським монахам повелів «не йти в козаки».

Православне духовенство не тільки співчувало національному рухові, воно надихало і допомагало повстанцям, тому що на собі відчувало дію політичного союзу (Бретської унії), а орендарі по королівському указу захоплювали православні храми. Роль Православної Церкви добре розуміли польські та литовські католики. Вони особливо вороже ставилися до православних монастирів — цих оплотів правосла'я і самосвідомості народу.

У червні 1651 р. литовські війська зруйнували і спалили Межигірський монастир, перебили частину монахів, а інших посадили на палі. 20 червня 1651 р. литовці під орудою Радзивіла так само жорстоко розправилися з жителями

Києва — «мещан велел посечь, а малых ребят, которые у материнских грудей, велел побить», монастирі і церкви були пограбовані, деякі спалені.

Б. Хмельницький чутливо реагував і на вчинки глави Православної Церкви митрополита Сильвестра (Косова), виходця з полонізованої української сім'ї, людини відверто польської орієнтації. Митрополит Сильвестр не поділяв політики гетьмана, спрямованої на розрив з Польщею і об'єднання з Росією, побоюючись, що це в майбутньому призведе до заміни підлеглості Української Православної Церкви — від Константинопольського Патріархату на реальну підлеглість Московському. Але, отримавши спеціальну інструкцію від козацької старшини, змушений був виконувати її розпорядження на сеймі 1649 р. (правда, митрополита Сильвестра на нього не допустили поляки).

Значення Берестечківської битви розуміли в обох таборах, до неї ретельно готувалися, причому не тільки в воєнному чи політичному аспектах, а й у психологічному.

Гетьман, досконало знаючи легенди і забобони козаків, намагався використати їх у цій битві. Серед козаків, як свідчить Д. Яворницький, ходили легенди, що деякі з них уміють «замовляти» кулі, або ж чутки, що якогось православного козака можна вбити лише кулею, зробленою з срібла. В такі легенди охоче вірили. Це може проілюструвати і такий історичний факт. Перед початком битви, ввечері, коли почало сутеніти, на полі з'явилась одинока постать жінки, яка щось збирала. Коли поляки оточили її і вибили з рук горщика, з нього посипались сушені і живі жаби, ящірки, вужі. Забобонний страх охопив щирих католиків. «Відьма чарує поле майбутньої битви!» — закричали вони і посікли шаблями стару жінку. Цей факт засвідчений у багатьох листах шляхтичів, написаних з-під Берестечка, про нього навіть доповіли брати короля Казимира королевичу Каролю.

Відомо також, що в таборі Б. Хмельницького знаходилася ворожка на ім'я Маруся, яка була особливим дорадником гетьмана. Коли козацьке військо обложило Замостя, вона побачила падаючий метеорит і сповістила, що місто штурмом взяти не вдасться. Повіривши їй, козаки зняли облогу і взяли у викуп 20 тис. дукатів.

В таборі Богдана Хмельницького перебував і коринфський митрополит Іоасаф, він повністю розділяв погляди гетьмана і підтримав його політику щодо війни з Польщею. Митрополит знав українську мову і, можливо, був викладачем Острозької академії, поляки вважали його тим, хто «найбільш чернь підбурює». Митрополит Іоасаф кожного дня відправляв богослужіння в похідній церкві, зробленій з десяти наметів, просив у Бога помочі у майбутній битві. Напередодні битви він власноручно оперезав гетьмана мечем, освяченим на Гробі Господнім Єрусалимським патріархом, проходячи між рядами повстанців, він благословляв їх на бій.

Що відчували їхні душі? В критичний момент битви, коли Іван Богун виводив із табору козаків, а повстанці дізналися про це, то подумали, що їх зраджено, і кинулись тікати до табору; митрополит Іоасаф вийшов до повсталих і з хрестом у руках намагався їх затримати. Один молодий шляхтич влучив у митрополита стрілою, випущеною з лука, а поляки відрубали йому голову, зняли одяг, тіло посікли, а ознаки духовного сану (митру, посох, печать, хрест, Євангеліє, чашу та ін.) король викупив у вбивці і віддав уніатському архімандритові Якову Сушу. Той не взяв їх (як ціну крові), а поклав перед іконою Холмської Божої Матері і відслужив подячний молебен за перемогу. Король призначив цього архімандрита єпископом і підпорядкував йому всі відібрані у православних церкви Холмської єпархії. Разом з митрополитом був убитий ієродиякон Павло, який знаходився при ньому. Поховали обох у притворі Михайлівської церкви села Острів.

У битві під Брестечком загинуло біля 50 тис. повстанців-українців з табору Богдана Хмельницького.

Королівський табір поповнювався посполитим ополченням від Сандомирського, Люблінського, Бельського, Волинського, Руського(Галичина) воєводств і особистим військом київського воєводи Адама Кисіля, князя Самуїла Корецького, Волинського князя Хоми Козика, руського князя Яреми Вишневецького, київського коштеляна ротмістра Балабана та інших, а також деяких представ-

ників знатного козацтва (Середи, Забузького, Ганджи, переяславського полковника Михайла Криси). Причому останні своїми розвідками завдавали найбільшої шкоди козацьким загонам, приводячи козаків-«язиків» для допитів і тортур.

Коли вороги покинули поле бою, захопивши з собою Богдана Хмельницького (існує точка зору, яку наводить Г. Грабянка, що гетьман сам зостався, бо в його таборі не було згоди), розпочалося масове дизертирство, майже всі шляхтичі, які вступили в козацьке військо, щоб зберегти свої маєтки, перейшли на бік короля. Багато реєстрових козаків також перейшли, але Ярема Вишневецький (українець-неофіт) був невблаганний і вбивав усіх.

Ярема Вишневецький лише на кілька днів пережив свої жертви.

Чому ж така жорстокість? Адже українці західного регіону воювали проти таких же українців Наддніпров'я.

Миколай, брат Адама Кисіля, знахисника православ'я на дипломатичному рівні, одного з засновників православної Києво-Могилянської академії в Києві, загинув, знаходячись в королівських військах, від козаків Івана Богуна і був похований в православному храмі-усипальниці села Нискиничі. Так написано на саркофазі, але це малоймовірно, тому що над саркофагом у церкві в епітафії дружина Адама Кисіля Анастасія вказала, що в саркофазі Миколая похований Адам. В давнину існував звичай: щоб довго жити, потрібно для себе збудувати домовину, а Миколай Кисіль був на війні.

Згаданий храм був не простий храм, це був монастир, форпост православ'я на заході Волині, в якому знаходились 12 «вельми хитрих» (вчених) монахів. Заходами Адама Кисіля, захисника православ'я, відкриті академія, 5 монастирів, середня школа в Гощі (Рівненська обл.), він вів дипломатичну діяльність. Але коли Богдан Хмельницький прислав посланців, щоб він сідав на коня і шаблею захищав віру, той відмовився, посилаючись на хворобу.

Що ж таке українська ідея для найкращих її представників — Богдана Хмельницького, Адама Кисіля, митрополита Сильвестра (Косова)? За що воював Богдан? Однозначної відповіді бути не може. Ціль боротьби змінювалася протягом довгих шести років, але найголовнішою силою боротьби була віра. Він сам писав: «Спочатку я воював за причинену мені шкоду і за свою кривду, тепер піду боротися за нашу православну віру». Віра найбільше гуртувала людей, вона була загальним і неодмінним принципом для всіх верств населення. Тому бойовим кличем гетьмана обрані слова: «За віру, молодці, за віру!»

Проходили роки, заживали рани, стиралася пам'ять, розсувалися могили і заростали стежки до них.

І славне Берестечківське поле вже не відрізнялося від інших, що знаходилися поряд. На ньому косили сіно, його орали, сіяли пшеницю і збирали те, що приносила густо полита кров'ю берестечківська земля. Свою історію почали забувати. А вже була не за горами і перша світова війна, і всі розуміли, що необхідно чомусь згуртувати людей, знайти нові критерії або згадати забуті святині.

Згадують про Берестечківську битву, цю своєрідну «Українську Голгофу», і там будується Георгієвська церква (Георгій Побідоносець — покровитель Галицько-Волинських князів, цей символ потім перекочував до Москви) — храм-усипальниця, де в спеціальному саркофазі зберігаються козацькі кістки.

Ініціатором цього шанування був архімандрит Почаївської лаври Віталій (росіянин за походженням). Він перший відслужив панахиду над козацькими останками, показав народу, де знаходиться найбільша національна святиня. Так віддавалася данина тим, хто душу положив за «други своя». Багато людей збиралося там, молилося щиро і глибоко за тих, хто поліг на полі бою.

Прийшли 30-ті роки, і польський уряд заборонив влаштовувати урочистості на Козацьких могилах, знову непотрібною стала українська історія і пам'ять про тих, хто лежав на цьому святому місці. У повоєнні роки діючі Михайлівська і Георгієвська церкви закриваються і робиться все, щоб зтерти пам'ять про ці могили.

В наш час відновлено святині Берестечка, знову, як і в старі незабутні часи, організовуються масові приїзди (до 500 тис. чоловік), щоб віддати шану православним козакам та помолитись за спомин душ.

ЖИТІЄ СВЯТИХ

Ігор ІВАНОВ

СВЯТИЙ ВЕЛИКОМУЧЕНИК І ЦІЛИТЕЛЬ ПАНТЕЛЕЙМОН

У липні православна церква вшановує пам'ять святого великомученика і цілителя Пантелеймона. Розповідь ця про його життя і подвиги.

Рим. Четвертий вік нашої ери. Християнство стає вірою значної частини населення імперії. Цього аж ніяк не хотіли визнати зверхники. Жорстоких переслідувань зазнавали християни за часів володарювання римського імператора Максиміана. У Никодимії, головному місті на сході імперії, знищено чудовий християнський храм, майже 20 тис. християн спалено, старий епископ Анфім і багато пресвіторів загинули мученицькою смертю. Прихильники Христа, рятуючись, переховувалися.

...Жив у Никодимії один богатий і знаменитий язичник по імені Євсторгій, і був у нього син Пантолеон. Підлітком Пантолеон залишився без матері. З дитинства він чув від матері про Христа і навіть засвоїв початки християнського вчення. Проте після смерті матері-християнки благочестиві уроки дитинства забулись. Батько віддав Пантолеона до школи, де хлопчик виявив неабиякі здібності, і Євсторгій вирішив вивчити його на лікаря. Юнак потрапляє на навчання до Євфросина — придворного лікаря, де швидко опанував лікарське мистецтво і мало чим поступався своєму вчителю. Це стало відомо імператору. Максиміан запримітив обдарованого і вродливого юнака і мав намір взяти його до себе лікарем. Однак Господь розпорядився інакше.

Жив тоді в Никодимії старий просвітер Єрмолай, який з декількома християнами переховувався в невеликому будиночку. Пантолеон щоденно проходив повз житло пресвітера. Якось Єрмолай запросив молодого лікаря до себе. Між ними зав'язалася розмова. З радістю Єрмолай дізнався, що мати Пантолеона була християнкою. По-батьківські звертаючись до юнака, пресвітер навертав його до Христової віри.

— Лише Христос один може умудрити тебе в будь-якому знанні і навіть дарувати силу зцілити хвороби,— зробив висновок пресвітер.

— Так, мати багато розповідала мені про Христа,— задумливо проказав юнак.

Тепер для Пантолеона стало звичкою, щоденно повертаючись від Євфросина, відвідувати пресвітера. Юнак вже був готовий прийняти вчення Христа. І ось чудовий випадок остаточно переконав молодого лікаря в істинності того, про що говорив йому просвітер.

Якось, повертаючись від Євфросина, Патолеон побачив на дорозі підлітка, якого ужалила отруйна єхидна. Хлопчик був уже мертвий, а єхидна лежала біля нього і сичала на Пантолеона. Вгледівши гадину, молодий лікар жахнувся, відскочив. Але згадавши, що йому говорив Єрмолай про всемогутність Хрис-

та, вирішив впробувати, чи насправді це так. Він звернуся до Господа Ісуса Христа і попросив допомоги. І ось ужалений хлопчик раптом ожив, ніби прокинувся, а єхидна обмякла, ступила дух. Випадок цей завершив переродження Пантолеона. Він під враженням чуда, яке сталося, поспішив до Єрмолая, щоб негайно прийняти святе Хрещення. Незабаром Пантолеон навернув до Христа і батька свого Євсторгія.

Навчання Пантолеона завершилось, і він став відомим лікарем. Якось привели до нього сліпого, якого без успіху лікували. Сліпий опустився на коліна перед Пантолеоном і просив:

— Все моє майно я витратив на лікарів, але віддам тобі те, що в мене залишилося, якщо вилікуєш мене!

Пантолеон відповів:

— Зцілення дасть тобі Батько світу, істинний Бог, посередництвом мене, недостойного раба Його. А се, що обіцяв мені, роздай бідним.

І, доторкнувшись до очей сліпого, урочисто промовив:

— Во ім'я Господа мого Ісуса Христа, говорю тобі: прозри!

Очі хворого відразу ж відкрилися, і він, вражений тим, що побачив довкола людей, які посміхалися йому, сонце і дерева, з радістю вигукнув:

— Слава Ісусу Христу!

Євсторгій незабаром помер, залишивши сину богату спадщину. Пантолеон допомагає бідним, відвідує хворих, ув'язнених. До нього прагнуть потрапити хворі з усіх кінців імперії. Це викликало заздрість інших лікарів. Дізнавшись, що Пантолеон християнин, заздрісники повідомили про це імператора. Як свідок перед імператором постав недавно зцілений сліпий.

— Яким чином Пантолеон повернув тобі зір? — суворо запитав Максиміан.

— Він доторкнувся до очей моїх, прикликавши ім'я Ісуса Христа, і я відразу став зрячим,— боязко відповів зцілений.

— А як ти сам вважаєш,— допитувався імператор,— Христос тебе зцілив чи боги?

— Чимало лікарів намагалися мене вилікувати, закликаючи на допомогу богів, але все марне. Коли ж Патолеон звернувся до імені Христа, я відразу став бачити. Я повірив у силу Христову, господарю.

Імператор нічого не міг на це заперечити, але разом з тим почав переконувати зціленого поклонятися лише римським богам. Однак ні погрози, ні жорстокі тортури не змогли примусити того відріктися від Ісуса Христа.

Максиміан зажадав до себе Пантолеона і запитав його:

— Я здивований, Пантолеон. Кажуть, що ти ганьбиш богів і складаєш хвалу якомусь Христу?

— Цілковита правда,— з гідністю відповів молодий лікар.— Я дійсно зрікся несправжніх богів і славив Христа, тому що Він і є істинний Бог. Але, поскільки ти мені не віриш, дозволь для порівняння випробувати силу богів.

Імператор примружився, стримуючи гнів, але згодився: хай продемонструє свого нового бога, все одно нічого з того не вийде. До імператорських покоїв принесли хворого, і язичеські жреці почали молитися за нього богам, але той не одужав. Коли ж Пантолеон, схилившись над хворим, голосно вимовив ім'я Господа Ісуса Христа, хворий раптово видужав. Немало з тих, хто оточували імператора, повірили в божественність Христа. Та жреці вбачили в цьому наругу над їхніми богами і з ненавистю закричали:

— Смертної кари йому, государю, кари!

Максиміан намагався все ж переконати Пантолеона поклонитися богам, нагадуючи юнакові про страдницьку смерть єпископа Анфіма, який не піддався на умовлення. Пантолеон відповів на те: якщо вже старий Анфім зміг перенести страждання, то йому, молодому та міцному тілом, тим паче не слід лякатися.

Пантолеона піддали жорстоким тортурам: йому забивали залізні цвяхи, садовили в котел з розплавленим оловом, кидали у воду з каменем на шиї, випускали на нього диких звірів. Проте Господь завжди оберігав Свого обранця, і народ, бачивши це, здивовано гукав: «Істинно великий Бог християн-

ський!» Багато людей після цього приверталися до Христа, але чимало вважали мученика великим чародієм.

Імператор також був вражений і запитав Пантолеона:

— Хто навчив тебе чародійству?

— Не чарам, а християнському віруванню навчив мене пресвітер Єрмолай,— відповів мученик, знаючи, що й учитель його з радістю піде на подвиг ради імені Христа.

І дійсно, Єрмолай сам з'явився до імператора разом зі служителями Єрмиппом і Єрмократом. Максиміан наказав стратити їх, а Пантолеона ув'язнити до тюрми.

Другого дня імператор знову намагався схилити мученика до того, щоб він відрікся від Христа, але безуспішно. Тоді, сповнений гніву, Максиміан піддав упертого лікаря жорстоким тортурам, а потім велів стратити. Привезли Пантолеона на місце страти, прив'язали до маслинового дерева. Воїн розмахнувся і заніс меч над головою мученика, який читав передсмертну молитву, проте обранець Христа залишився неушкодженим. Коли молитва була завершена, з неба пролунав голос, який назвав його Пантелеймоном (що означає всемилостивий) замість колишнього — Пантолеон (що означає лева у всьому). Лише зараз мученик звелів здійснити страту. І коли від удару меча він впав, залитий кров'ю, маслинове дерево вкрилося плодами зверху донизу. Сталося це в 305 р. Мощі святого мученика були благовійно поховані християнами і згодом перенесені до Константинополя. Частина їх знаходиться на Афоні у Пантелеймоновому монастирі.

Святий великомученик Пантелеймон вважається найпершим помічником хворих. Йому служать у церквах молебні про зцілення недужих, до ікони Пантелеймона завжди приходять люди.

Засновники: Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства Академії наук України і УТОПІК.

Літературні редактори *М. Максименко*, *В. Полковенко*
Технічний редактор *Ю. Дахно*
Художній редактор *А. Косяк*
Коректор *Л. Фрішко*

«Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Науково-популярний та літературний журнал. Видавався у 1882—1906 рр. Відновлений у 1992 р. Головний редактор *П. П. Толочко*.

Здано до складання 15.05.92. Підписано до друку 17.07.92. Формат 70×108 1/16. Високий друк. Папір обгортковий. Ум. друк. арк. 12,6. Ум. фарбо-відб. 14,18. Обл.-вид. арк. 14,2. Тираж 10 000 пр. Зам. 2—153. Ціна 10 крб. (для передплатників 5 крб.).
Адреса редакції: 252015, вул. Січневого повстання, 21, корпус 19. Тел.: 290-85-84.
Поліграфкомбінат «Молодь». 254119, Київ-119, вул. Пархоменка, 38—44.

Цілитель Пантелеймон

5 крб.
10 крб. (роздрібна ціна)

26 34

ІНДЕКС 742

Пектораль. Товста Могила

ЧИТАЙТЕ В НАСТУПНОМУ НОМЕРІ:

— статтю міністра культури України Лариси Хоролець про долю мистецьких скарбів, які опинилися в інших державах;

— дослідження Василя Микитася про українських вагантів — студентів Києво-Могилянської академії;

— розвідку музикознавця Миколи Гордійчука «Духовна музика Миколи Леонтовича»;

— публікацію Володимира Сергійчука «Реєстр козацької старшини 1744 року»;

— продовження автобіографії Дмитра Багалія;

— ще одну добірку українських релігійних казок та легенд;

— про те, як відпочивали в античному світі, зокрема містах-полісах Північного Причорномор'я, розповідає Марина Скржинська;
— починаємо друкувати стислу історію українського війська Зенона Стефаніва.

SSN 0869—3595. Київська старовина. 1992. № 4. 1-128